

Шавкат НИЗОМ

Тўққиз хоқон САЛТАНАТИ

Тарихий роман-эссе



ТОШКЕНТ
«O'ZBEKISTON»
2016

УЎК: 821.512.133-1
КБК 84(5Ў)6
Н57

ISBN 978-9943-28-662-7

© Шавкат Низом, 2016
© «O'ZBEKISTON» НМИУ, 2016



Бошлама

Хар бир миллатнинг ҳавасга арзигулик томонлари бор. Буни туркийга татбиқ этсак, ишлари юз карра, минг карра фахрланишга муносиб бўлиб чиқади. Зеро, шон-шуҳрат илинжида ҳаллослаган элу элатлар ичида у биринчи ўринда турса ажабмас. Биз қуйида шу халқ ўтмишини ёритишга ҳаракат қилдик.

Одатда дунё тарихини иккига бўлиб ўрганишади, буюк тўфондан олдинги ва кейинги даврлар. Буларнинг биринчиси ҳақидаги маълумотлар фақат диний манбаларда мавжуд. Кейингисининг тафсилоти эса ҳам диний, ҳам дунёвий хабарларда сақланган. Шуларни таққосласак, янги тарих беш ярим, олти минг йилни ўз ичига олади. Демак, туркий, жумладан, ўзбек ҳам тахминан шунча ёшда. Улар ҳақидаги илк эътирофлар эса Оссурия сопол ёдгорликларида ифода топган. Қолаверса, қадимги тараққий этган халқ — Шумер ҳам аслида туркийнинг аждоди бўлгани бугун тобора тан олинмоқда. Шундай экан, биз ўз бобокалонларимиз билан ҳақли равишда фахрлансак арзийди.

Бироқ, тарихий ёзма манбаларда келтирилган номларининг ўзиёқ аслида ким эканини билдириб турса-да, кўп сонли реал ва афсонавий қаҳрамонларимизни зўрма-зўраки равишда бошқа халқларга боғлаш тенденцияси ханузгача давом этмоқда. Собиқ Иттифокда туркийлар славянлардан кейинги кўп сонли халқ бўлгани боис Шўро тузуми олимлари улар ҳақидаги маълумотларни сир тутишганига, ёхуд атай билиб билмасликка олишганига тушуниш мумкин. Масалан, Шумер эпоси қаҳрамони «Билгамиш»ни сунъий равишда ўзгартириб, «Гильгамеш»га айлантиришгани фикримизнинг ёрқин далилидир. Ҳолбуки, номининг ўзиёқ бу донишманд ҳукмдорнинг аслида ким бўлганидан дарак беради. Шундай ҳолатлардан яна бири туркийлар ҳақида гапирганда, уларнинг тили, қонун-қоидалари, кийиниши, турмуш-тарзи ва

ҳоказоларни мўғулларга нисбат бериб ёритишларида кўзга ташланади. Ваҳоланки, Шумер ва скифдан бошланган буюк халқ эрамининг олтинчи юз йиллигида турук* номи билан қайта дунё сахнига чиққанидаям ҳали мўғул ҳақида садо йўқ эди. Шундай экан, бу масалани аксинча ифодалаш, яъни бошқа ўнлаб қабилаларнинг туркий элатлар базасида шаклланигани тан олиш адолатдан эмасмиди? Шуларни ўйлаганда беихтиёр, халқимиз зиммасига алоҳида тарихий вазифа юкланмаганмикан, деган хаёлга борасан киши.

Дарҳақиқат, бу элнинг азалдан халоскорлик вазифаси бўлган, яъни диний манбаларда Парвардигор ўз йўригидан тонганларни жазолашда туркий қавмдан фойдалангани битилган. Бунда шубҳасиз рамзий маъно бор. Шундай экан, унга улуғ ишлар учун яратилган халқ сифатида қараган маъкул.

Скифларни дунёнинг турли бурчакларида ўз бобокалонлари ҳисоблашлари ҳеч кимга сир эмас. Аслида эса улар турк бўлишган. Буни эраминдан олдинги ўн учинчи — ўн биринчи асрларда яшаган илк скиф бобокалонини Тарғитой, ўғилларини Липоқсой, Арпоқсой, Қолоқсой аташгани тасдиқлаб турибди. Ҳа, гап бир халқнинг турли элу элатлари, уларнинг минг йилликлар мобайнида туриш-турмуши, саркардалари, уруғлари номи билан аталганлари ҳақида кетмоқда. Дейлик, буюк Турон пасттекислигининг ўзида дастлаб киммерий, скиф, масйоғут, хун, жуэжон, дах, усун, қангли, турук каби юзлаб халқларининг яшаганлиги уларни аслида вақти-вақти билан номи ўзгарган бир қавм эканидан дарак беради. Бўлмаса-чи, бу қабилаларнинг ўхшашликлари беҳисоб. Барчалари кўчманчи бўлишган, от ва кўй гўшти истеъмол қилишган, ўтов тикиб, овулларда яшашган, тилида учрайдиган сўзлар (жафғу, ябғу, яфғу; сарабара, шаравар, чолвор; барта, балта, болта; эрке, арка, орқа ва ҳоказолар) деярли фарқ қилмаган, ниҳоят, жанг усуллари бир хил бўлган.

Дарвоқе, туркийни қадимдан жангари халқ сифатида билишади. Айни дамда улар зафарёр юришлари давомида яшашга яроқли янги ҳудудлар очишгани, ўзига хос жанг усулларини яратишгани-да, ҳеч кимга сир эмас. Бу каш-

фиётлар эса бора-бора, бошқа миллатларнинг ҳам жанговар захирасига айланган.

Дунё тараққиётида бурилиш ясаган фотиҳлар ичида туркийлар кўпчиликни ташкил этади. Шундан саккизтаси (учтаси афсонавий — Эрлик ҳоқон, Ўғузхон, Тарғитой, бештаси тарихий — Алп Эр Тўнга, Ишпагай, Аттила, Истамихон, Амир Темур) тўғрисида ушбу асаримизда алоҳида тўхталишни лозим топдик. Улар ҳақида, Сохибқирон ҳазратларини истисно этганда, маълумотлар камлиги боис, гоҳ тасаввурга, гоҳ хаёлотга, гоҳ асотирларга мурожаат этишга, айрим ўринларда шахсий фаразларимизни ўртага ташлашга мажбур бўлдик. Ифода воситаси сифатида эса реал ва фантастик услублардан фойдаландик. Илло, афсоналарни ёритиш учун афсонавий услублар даркор.

Ҳоқонлар баҳона, ўзидан унутилмас из қолдирган, ватанпарварликнинг олий тимсолига айланган қаҳрамонлар ҳақида ҳам гапириш жоиз. Шулардан бири — Тўмарисдир. Бу жасур аёлга боғлиқ воқеаларни таърифларканмиз, олис аждодларимиз тузук ва ясоқлари*, жанг услублари, урф-одатлари, анъаналари, турмуш-тарзи билан бирга дунё тарихига, яъни, икки дарё оралиғида ҳукм сурган давлатларга, мидён шаҳаншоҳларига, Ахоманийларга тўхталдик. Чунки туркийнинг тақдири азалдан шу халқлар билан чамбарчас боғлиқ бўлган.

Тарихни қамраган бобларда давр руҳини бериш мақсадида замонавий ёхуд бошқа тиллардан ўзлашган сўз, исм, ном, атамалар ўрнига қадимги ўзбекча муқобилини ишлатишга уриндик. Айни дамда шу нарсага ҳам амин бўлдикки, ҳозир урф бўлган кўп сўзларнинг ўз тилимиздаги жуда гўзал вариантлари бор экан. Дейлик, мўжанлиқ (сардоба), укча (товон), қубла (бўса), жэк (шайтон), арқиш (қарвон), тумса (минбар) ва ҳоказолар.

Бир сўз билан айтганда, асаримиз шулар ҳақида, мақсадимиз ўзбекнинг буюклигини тараннум этиш.

Алқисса, ушбунни ўқиб чиққач, Сиз ҳам мозий хилқатлари аро бирровгина сайр этиб, аждодларимизнинг оламшумул ишлари ила фахрлана олсангиз, сўнг чор атрофга мағрур назар ташласангиз, биз мақсадимизга етган бўламиз.

Муаллиф

1 - КИТОБ

ҚУЁШ ТАМҒАСИ

*Тенгри теги: Турук бўдун ўлмазун, турук
бўдун йолуг эрмазун*...*

Қадимги турк битикларидан

МУҚАДДИМА

Қорамоллар ёйилиб ўтлаётган сайхонликка туташган адирликда беҳос пайдо бўлган баҳайбат бўри кўкка тумшук тираб, чўзиқ ув тортди. Мудхиш садодан сесканган чўпонлар моллари томон отилишди. Пода қўрага ҳайдалгач, улардан бири шох-шаббалардан омонат тикланган чайла ичра йўқолиб, қўлида катта ёй билан чиқиб келди. Гирик*ка икки қулочлик пайконни жойлаб, нишонга олди. Бироқ сал ўйланиб ёйни туширди-да, пода атрофида ҳалослаётган шеригини чорлади. Шериги эса юқорига назар ташлаб, бирданига серрайди-қолди. Чунки кўққисдан бояги жондор йўқолиб, ўрнида эти суягига ёпишган ғаройиб кимса қад ростлаганди.

Ғаройиб кимса ўзига талмовсираб тикилаётган подачиларга безътибор, тизза бўйи ўтларни қайириб, супрадай жой ҳозирлаганча ёнбошлаб жиндай дам олди. Сўнг шошилмай паства энди.

Чўпонлар узун ридосини йўллар гарди сарғайтирган ғаройиб кимсани қўл қовуштириб кутиб олишди. Чайлага кириб ўтиришгач, мезбонларнинг ёшроғи сопол косада сут узатди. Йўловчи чанқорини астойдил қондиргач, каттаси гап бошлади.

— Олтмиш бош қорамол, икки нафар бебахт кимса макон тутган жойларга хуш келибсан, азиз меҳмон!.. Сўйла, қайдан келиб, қайга кетурсан?..

— Камина роҳибмен. Узоқлардан келяпман, борар манзилим эса олис ва бегона сарҳадлар... Шу сабаб вақтида тадоригимни кўрсам дегандим, битта буқа харид қилмоқчиман.

Хурсандлигини яширолмаган каттароғи такаллуф қилди.

— Хизматингга тайёрмиз, ҳазрат. Сенга буқанинг ёши керакми ёки айна кучга тўлганими?..

— Рухсат этсанг, ўзим маъқулини танлаб олсам...

— Марҳамат, аммо подани мендан яхши билмайсан. Қўшга кўшиладиган ахта дейсанми, манзилингга тезроқ етказувчи йўрға дейсанми, ўзим кўрсатаман.

Роҳиб бош чайқаб ўрнидан турди. Изидан катта чўпон эргашди, кичиги қапа четидаги тош ўчоққа ўтин қалаб, овқатга унади. Улар яйлов ўртасидаги шохи тарвақайлаган қора ахта ёнига келишди. Роҳиб эътибор бермади. Четдаги узун оёқли, бели майишган йўрғага ҳам парво қилмади. Хув нарида кавш қайтарган қорни катта буқаниям кўрмагандай ўтди.

Чўпон энг яхши молларининг рад этилганидан хафа бўлиб, ихтиёрни эгасига топширди. Роҳиб олға интилаверди. Юриб-юриб, дармонсизликдан тумшугини ерга тираган қари қирчанғи ёнида тўхтади. Тиши тўкилиб, узоқ вақт озиклана олмаган жонивор икки-уч кунда ҳаром қотиши аниқ. Боз устига, эти суягига чунонам ёпишганки, сўйсанг барака топмайсан.

Подачи шарти кетиб, парти қолган молини пулига арзимаслигини исботлаш учун қўлидаги таёғи билан туртди. Хўкиз гандираклаб кетди. Олувчи шундаям аҳдидан қайтмагач, шумлиги тутиб, нимкала хўкизининг нархини ошираверди. Харидор унинг қитмирлигини англамай, ҳамёнини очди. Дастлаб ўламсасини қуруқ дуога алмаштиришга рози чўпон тилло тангани кўргач, оғзининг таноби қочди. Бозорда шу пулга олтита буқа беришини мусофир билмаса керак, акс ҳолда, бунақа чув тушмасди.

У харидорнинг айнаиб қолишидан қўрқиб, шоша-пиша пулга чўзилди. Кейин бирдан нафси ҳакалак отди. Қўлини тортиб, ортга бурилди. Ажабланган роҳиб илдамроқ юриб унинг йўлини тўсганча, ҳамёнидан иккинчи тиллони чиқарди.

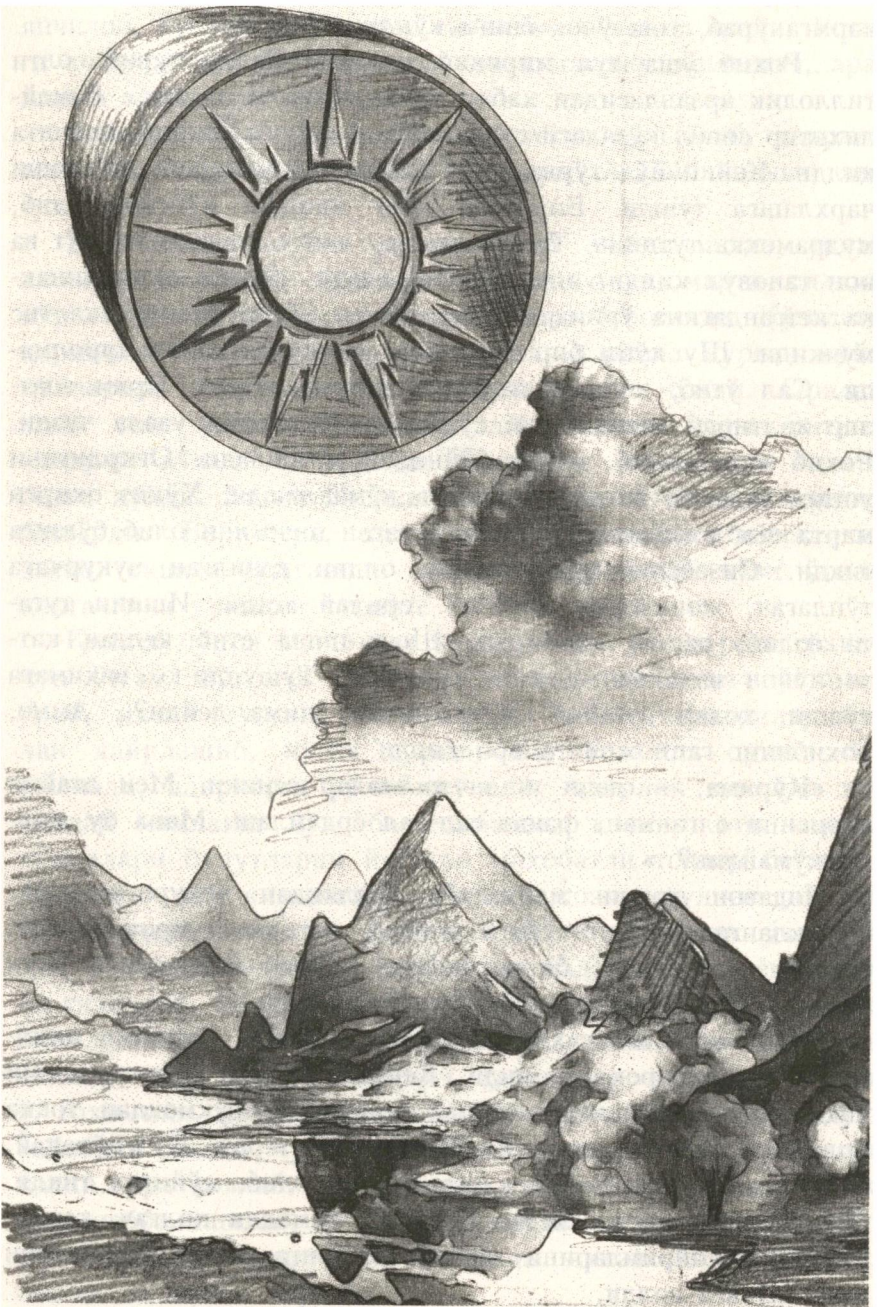
Чўпон пулларга қиё боқмади. Қайтанга қувлик билан эътироз билдирди:

— Ҳазрат, айнан шу бадбахтга тегманг. Чунки пода унинг ортидан эргашиб ўрганган. Сотсам, ишим қийинлашади. Яхшиси, манави ювош ҳўкизни олинг. Белига боғлашга пўстак ҳам бераман, устига ўтирсангиз, манзилангизга тезроқ етасиз... — Роҳиб яна бир тилло чиқарди. Чўпон давом этди. — Хоҳласангиз, анави семиз буқани берай, сўйиб сотсангиз, анча-мунча пул бўлади. Гўштини қуритсангиз, ярим йил маза қилиб ейсиз... — тиллолар тўрттага етди, ҳамёнда яна икки танга жирингламоқда. — Сизнинг ўрнингизда бўлганимда, бунисини олардим. Ахир, умр бўйи ридо кийиб ўтмайсиз-ку. Бир кун рўзғор курсангиз, кун кечирингиз осонлашади, шохдор қўш ҳайдашга устаси фаранг, анча-мунча ерни якка ўзи икки кунда молалаб ташлайди... — Қаллоб подачи қўзи ҳамёнда тинимсиз валдирар, харидор қўлидаги олтинлар бешта бўлгандаям тўхтайдимасди. — Майли, ҳазрат, роҳиб дуосини рад этиш, подшо буйруғидан бўйин товлаш, хўжайин юмушидан бош тортиш гуноҳи азим эканини яхши билганим туфайли илтимосингизни бажараман. Аммо, мени ҳам тўғри тушунинг, бундай зотдор хўкиз бозорда етти тилло туради. Сиз эса борини бера қолинг, қолганига дуоларингиз кифоя...

Роҳиб охири тангани ҳамёнга қўшиб узатди.

— Мен бозорни яхши билсам-да, айтган нархингга розиман. Фақат жониворни анави тепага элтасан. Ўша ерда чайла қурасан. Кетгунимча сут ва нон бериб турасан. Боя ўқталган камонингни совға қиласан ҳамда неки десам, барчасини киприк қоқмай бажарасан. Шунга кўнсанг, тиллолар сеники. Йўқ десанг, бадар кетаман. Қирнинг нариги томонида ҳам гурас-гурас пода ўтлаган яйловлар бор.

Подачи бош ирғади. Нафсиламри, олти тилло эвазига бу шартларни умрбод бажаришга ҳам рози у. Фақат қуролидан айрилиши бироз малол ботди. Чунки, камон унга бобомерос. Олис йиллар бурун отаси айтганидай, бир кун эгасига, бобокалонига омонат қолдирган инсон зурриётига қайтиши керак. Шундай экан, кимга кетганининг қандай фарқи бор?..



Эртаси тушгача чайла қурилди. Кечга яқин ёрдамчисидан бугунга етарли нон ва сут жўнатгач, у тиллоларни эски чармга ўраб, тош ўчоқ ёнига кўмди.

...Роҳиб ўша тун мириқиб ухлади. Сахар туриб, олти тиллолик арзандасидан хабар олди. Ҳозирча тирик... Бамайлихотир сопол кўзадаги сувга юзини чайди. Ўтириб нонушта қилди. Кейин йўл тўрвасидан қайроктош чиқариб, пичоғини чархлашга тушди. Бироздан сўнг ишидан кўнгли тўлиб, мудрамоққа тутинди. Тушда яна шу ҳол такрорланди, сут ва нон тановул қилди, пичоғини чархлади. Шомга яқин пинакка кетгандагина ўрнидан кўзгалаётган хўкиз баногоҳ қалтис мункиди. Шу кўйи бир неча бор уринсаям, қайта туролмади. Сал ўтиб, қоқшоқ баданига титроқ кирди. Ярим соатлар қалтираб аввал орқа, сўнг олд оёқларини узала чўзди. Роҳиб кела солиб, унинг бўйнидан кучоқлади. Оғирлигини устига ташлаб, жони узилишига кўмаклашди. Хўкиз охирги марта оёқ қоқаётганда, боя чархлаган пичоғини олиб бўғзига тикди. Сизаётган қуюқ қонни олдин қазилган чуқурчага тўплагач, жониворни авайлаб терилай кетди. Ишини тугата солиб, пастга қичқирди. Шоша-пиша етиб келган катта чўпон вазиятни дарҳол тушунди. Тушунди-ю, ваҳимага тушди, ҳозир пулини қистаб қолса, нима дейди?.. Аммо, роҳибнинг гапи жонига оро кирди.

«Кўркма, — деди у, — тиллолар сеники. Мен атайин қарисини олганман, фақат сал-пал ёрдамлаш. Мана бу лошни кўмайлик?..»

Подавон лошни майдалаб, қияликдан чуқур ковлади. Бўлақланган этларни ўрага ташлаб, устидан тупроқ тортиди. Терини эса тузлаб, бирор ҳайвон тортиб кетмаслиги учун чайла устига ёйди-да, кўналғасига жўнади.

Роҳиб эртасига сахарлаб уйғонди. Чайла устунига илинган кўзадан озроқ сут ичди. Кечадан қолган яримта нонни паққос тушириб, оёғи остидан бошланган сўқмоқдан тоққа ўрлади. Тушгача хилма-хил ўсимликлар терди. Йўл-йўлакай, бир четда пирпираётган қарға патини олиб, қўйнига тикди. Шомга яқин пастга энди. Яхшилаб тамадди қилгач, терган ўтларидан айримларини чайла атрофига ёйди. Қолганини эзиб, кўзага солди.

Эртаси янада галати ўтди. Наҳорда суви чаккиллаган пўстак тозаланиб, қайта тузланди. Тунов ёйилган кўкатлар янчилиб, кукуни ўт-ўланлар сиқилган кўзага солинди. Устига қонялоқ*дан тўрт палахса қон келтириб ташлангач, аралашма тинитишга қўйилди...

Кейинги куни роҳиб пўстакни текис ерга ёзиб, қиррали тош билан қиришга тушди. Бирсидра айланиб чикқач, яна тузлади...

Беш кундан сўнг ошланавериб майинлашган укпа* яловдек хилпирар бўлди. Роҳиб икки-уч марта силкиб кўргач, уни тўрт томондан таранг тортиб боғлади. Кўзадаги қоришмани бирсидра аралаштиргач, чордана қурган кўйи қўлларини тиззасига тираб, мушоҳадага чўмди. Орадан ярим соат ўтгач, қўйнидан қайси кунги қарға патини чиқариб кўзага ботирди-да, терининг юқорисига галати белги қўйди. Бироз ўйланиб яна чизди. Сўнг дадил-дадил ёзаверди. Бора-бора, хаттотликка шунчалар берилдики, ҳатто, оқшом тушганини сезмади, қоронғида кўзи ўтмай қолгачгина ўрнидан турди.

Қаллоб чўпон билан илк учрашувидан роппа-роса тўққиз кун ўтгач, йўловчи сирли китобга айланаётган пўстакни ўраб, ихчам тугунга айлантирди. Кейин подавонлар билан хайрлашиб, йўлга тушди. Шу кетишда ортига бурилмади, адирларга ўрлаб жўнади. Адирлик томонда ҳеч қандай мамлакат йўк, баланд-баланд қоялар, яна нарида чўққилари булутларни йиртган маҳобатли тоғлар борлигини роҳиб ҳам кимдандир эшитган, ҳозир шунинг ростми-ёлғонлигини аниқлаш учунгина йўлга тушганга ўхшарди гўё. Унинг тинмай йўл босганидан қадоқлашган оёқларини на тиканлар, на қирратошлар қонатолмасди. Қорли тоғларга яқинлашганда, изғирин кучайди. Иккинчи тизмадан ошаётганда эса, изидан йиртқич ҳайвонлар илашди. Шунда у гоҳи-гоҳи пайдо бўладиган бўзбўрисини эслади. Сўнг ғойибдан нажот кутиш бефойдалигини англаб, ўзга чора топди, ўра қовлаб, ичига учлик таёқларни қадади. Устига шох-шабба ташлаб, бежавотир жойда ов натижасини кутди. Камонни ишлатмади, назарида, яккаю ягона ўқининг бошқа вазифаси бордай.

Ярим тунда тимирскиланиб ўлжага яқинлашган қоплон пистирмани сезмади. Шувиллаб ўрага қулаганча, оғриқ азобидан чинқираверди. Тонг чоғи қийнала-қийнала жон берди. Роҳиб найзатаёқларга қадалган жониворни арқонга боғлаб, юқорига тортди. Шошилмай, обдан терисини шилди. Икки кун ичида буни ҳам ошлаб енгиллаштирди-да, орқа панжаларидан чориқ тикди. Яримяланғоч баданига пўстакнинг қолган қисмини бус-бутунича ўрагач, иссиқ пойабзалини кийиб, олға интилди...



I ҚИСМ

1-БОБ

«Қадимги туркийлар ва...»

«Қадимги туркийлар ва уларнинг башарият тараққиётига таъсири...»

Ҳа, бир-неча йиллар муқаддам номзодлик диссертациямга айнан шу мавзунини танлаганимда ёр ва тажрибасиз эканман, тадқиқотларим мобайнида ҳали узоқ қийналишим, қутилмаган тўсиқларга, барҳаёт рақибларга йўлиқишим калламга келмаган. Эҳтимол, бундай бепарволигимга феълимдаги енгилтак тушунчалар сабабдир. Чунки эсимни танибманки, ҳаётини муаммолар ҳақида бош қотиришни бекорчи юмуш ҳисоблайман. Ҳатто, ўрта мактабни «Олтин медал»га битириб, дорилфунун бўсағасига қадам қўйганимда ҳам зиммасига масъулият юкланган ўспириндан кўра ишлари ўз-ўзидан битишига ўрганган ўйинқароқ болакайга ўхшардим кўпроқ.

...Медалга тайёрланганлар икки киши эдик. Шеригим математикадан илғор, камина адабиёт, яъни гуманитар фанлардан яхшироқ ўқирдим. Шунга қарамай, зарҳал аттестатдан гап очилганда вужудимни беихтиёр ваҳима босар, бу йўлда анча-мунча терлашга тўғри келишини бор вужудим билан ҳис этардим. Бироқ ўша беқарор руҳиятим бўлса-бўлар, бўлмасга говлаб кетар, қабилда иш тутишга ундагач, яна бепарво хуштак чалиб юриверардим.

Хуллас, адабиётдан иншо ва математикадан мураккаб ҳисоб жараёнларини ўзимга ишонмай қозоғга туширсам-да, бахтимга иккаласи ҳам муваффақиятли чиқиб, мақсадимга эришдим. Сўнг мактабни Олтин медалга тугатганлар Олий ўқув юртига суҳбат асосида қабул қилинаркан, сентябрь ойида талабалик гувоҳномаси қўлимга тегди.

Ўқишим ҳам ўшандай осон ва масъулиятсиз ўтди. Рост, беш йил мобайнида институтга борган кунларимдан бормаган кунларим кўп эди. Ажабланарлиси, имтихонларни муваффақиятли топширар, ҳатто, уззукун тайёрланган шерикларимдан устунроқ баҳоларга эришардим. Шу сабаб, мени омадли талаба, деб аташарди. Бу чиндан омадмиди, ёхуд думбул тасаввуримга сирмайдиган ўзга кучларнинг қўллашимиди, номаълум, аммо институтни яқунлаётганимда курс раҳбаримиз ёзган тавсифномани ҳанузгача кўз қорачигимдек асрайман.

«Талабалик — олтин даврим»дан эсдалик кўнғир дипломатимда сақланаётган ўша бир парча сарғайган қоғозда ноёб қобилиятим, шу билан бирга, болаларча енгилтаклигим ҳам битилган. Устоз шогирдига нақадар тўғри баҳо берганига, аввалига унчалик ишонмаганман. Кейинчалик характеримдаги мазкур қусурни сезсам-да, ундан қутулиш нари турсин, узоқ вақт сақланишигаям кўникканман.

Хуллас, ўша кезлари археологиядан дарс берган домлам қистови натижасида бир-икки марта номзодлик диссертацияси устида иш бошладим-у, аммо ҳар гал дангасалигим тутиб, аро йўлда ташлаб кетавердим. Юқоридаги мавзуим эса, бу борадаги учинчи уринишим натижаси.

Вақтики, яна бир нарсани айтиб ўтмоқчиман, камина тақдири азалга ишониб улғайганман. Эҳтимол, енгилтак феъл-атворимнинг шаклланишигаям ана шу иримкашлигим таъсир этгандир. Шу сабабли ҳар гал аспирантурадан кўнглим совигач, беқарорлигимни сирли тушунчаларга тўнкардим-у, иккиланмай ташлаб кетаверардим. Охирги ишимни йигирма олти ёшимда бошладим. Аввалига танлаган мавзуим унчалик қизиқтирмаса-да, тарихни севганим боис, қолаверса, ҳурматли домламнинг қистови билан розилик берганман. Боз устига, феъл-атворимда ўтмишга қизиқиш ҳамда ватанпарварлик туйғулари устувор бўлган.

Ёшим ўттизга яқинлашганда, диссертациямнинг ярмигина битаёзганди. Уни аллақачонлар яқунлашим мумкин эди-ю...

Мен сизга айтсам, айна масалада ҳам тақдири азалнинг роли беқиёс. Негаки, мавзу тасдиқлангандан кейин узоқ вақт жиддий ишлолмадим. Ниҳоят, орадан беш-олти йиллар ўтиб, хушбичим, хушмуомала ва ҳалимдек юмшоқ кўнгилли

профессор — Илмий текшириш институтимиз раҳбари билан суҳбатлашдим-у, вужудимда исёнкор безовталиқ уйғонди. Бирдан энди ёзмай яшолмаслигимни англадим. Сабаби, мен доимо аждодларимизни ер юзидаги илк одамлардан санаганман. Раҳбаримизнинг эътирозлари эса хаёлларимни остинустун қилиб юборди. Унинг айтишича, туркийлар тарихи атиги, эрамининг беш юз қирқ бешинчи йилдан бошланаркан, холос.

Тўғри, мен ҳам худди ўша йили «Туркутлар» деб аталган Марказий Осиё кўчманчиларининг беш юз уйли ашина* уруғи Олтой ўлкасига борганини ўқиганман. Лекин, ҳозир хаёлимни бошқа савол банд этган. Наҳотки, улардан олдин ер юзида туркийча сўйлаган бирорта кимса яшамаган? Қолаверса, бутун бошли халқнинг ҳе йўқ-бе йўқ, тўсатдан бир кунда пайдо бўлиб қолиши валати туюлмаяптими?..

Бу фикрларимни аллақачон изҳор этардим-у, аммо институтимиз раҳбари Аззо Кабирович Сулаймоновнинг саволлари қаршисида тилим тутилиб, ҳатто, лом-мим дейишга кучим етмай қолади.

Ҳаммаси куйидагича бошланди. Илмий раҳбарим (Махсим Азийий) иккимиз, қайта-қайта чиғириқдан ўтказавериб, деярли тайёр бўлаёзган ишимни тақдим этганимизда, натижани икки-уч ой кутишимизга ишонганмиз. Бор-йўғи, келаси куни шу масалага қайтишни зинҳор ўйламаганмиз. Ҳа, эртаси эрталаб домла мени институтга чақирди. Чорак соатча ўтирувдикки, профессор Сулаймонов ташриф буюрди. У аввал домлани, сўнг мени самимий табриқлади.

— Ишингиз тайёр бўлиб қопти-ку... — хурсандчиликдан овзимнинг таноби қочди. Аммо, кейинги жумлалар устоз-шогирдни бирданига сергаклантирди. — Айни пайтда, айрим камчиликлари ҳам йўқ эмас... — хўш, «айрим камчиликлар» нима эди? — Хусусан, бактрияликлар форсларга қариндош. Жумладан, суғудни ҳам, сак ёки массагетни ҳам туркийнинг аждоди дейиш, мутлақо нотўғри. Чунки улар кифёси жиҳатидан европоидга мансуб!

Тарвузим қўлтигимдан тушди. Негаки, диссертациям, асосан, шу бепоён ҳудуддаги барча давлатларни туркнинг олис аждодлари барпо этишган, деган қатъий нуқтаи-

назарга қурилганди. Тўғри йўлдан бораётганимни узлуксиз таъкидлаб турган устозим ҳам директорнинг эътирозларига жавобан лом-мим демади. Чунки, Сулаймоновнинг фикрига қарши чиқиш учун пичокқа илинарли далил йўқ. Ростдан, бохтар, суғуд, массагет, сак, дах, эфтал, ниҳоят юэчжи ҳам шарқий эрон лаҳжасида гапирган, деган мавҳум маълумотлар мавжуд. Чаноғи тикланганда эса уларнинг ҳеч бири монголоид эмаслиги тасдиқланган эмиш...

Майли, шундай ҳам бўла қолсин. Аммо мен ҳурматли профессорнинг далил-исботларига қўшилолмаيمان, негаки, қадимги Туркистон воҳасида жойлашган давлатларни бутунлай бошқа миллат вакиллари яратганини тан олсам, аввало, беш-олти йиллик изланишларимни йўққа чиқарган, қолаверса, ватанпарварлик туйғуларимни камситган бўламан. Боз устига, ич-ичимда уйвонган аллатовур ҳиссиётларим, барибир, ҳақлигимни таъкидламоқда.

...Қувонч ва қайғу ёнма-ён яшаркан, Аззо Кабирович ҳузурида кечган нохуш суҳбатларнинг биридан сўнг пойтахт кўчаларида гарангсираб юрганымда рўй берган бошқа воқеа нафақат кайфиятимни кўтарди, балки тўғри йўлдалигимга ҳам тўлиқ ишонтирди. Ўша куни жиндай тамадди қилиш мақсадида «Мовий гумбазлар» ошхонасига йўл олдим. Катта кўчани кесиб ўтар-ўтмай, қаршимдан лўлилар галаси чиқди. Авваллари уларни узоқроқдан айланардим. Ҳозир эса олдимга яқинлашган дуркунгина қизни кўриб, сал талмовсирадим. Шу арзимас сониялар ҳамма нарсани ҳал қилди-қўйди.

Қиз қўлимдан тутиб, нари бошлади. Биз дарахт панасидаги ўриндикқа бориб ўтиргач, фол очмоққа тутинди ва кафтимни ўгириб, негадир сакраб тушди. Аввалига, эсар ҳолатига эътибор бермадим. Ҳадеганда ўзига келавермагач, бекордан-бекорга сесканмаганига ишондим. Ниҳоят, у ҳушини йиғиб, кетишга шайланди. Мен йўлини тўсдим. Осонликча қўйвормаслигимни сезгач, у жойига қайтди, ерга термилиб сал сукут сақлагач, мудҳиш сирни очаётгандек кўзларини аланг-жаланглатиб, шивирлади.

— Сен ростдан ҳаммасини билишни истайсанми?..

Сўнг иккинчи бор синовчан тикилиб, қўлини ёзди. Мен нақ пешонамда очилган кафтига тушунмай қаровдим, омилигимдан жаҳли чиқиб, бақирди.

— Ўзингнинг кафтингга қара!..

— Нима бўпти?.. — баттар гарангсирадим мен.

— Чизикларини кўр!..

Мен шошиб кафтимга тикилдим. Бармоқларим орасидан бошланган учта из ўртадаги нуқтада бирлашиб, кейин ягона йўл бўйлаб юқорига давом этган...

Биз болалигимизда қўлларимизга қараб «фол очардик». Ўшанда ҳар кимнинг ўзига хос чизикларига эътибор берган бўлсам бор. Аммо, қанчалик аҳамиятга моликлигини билмаганман. Энди эса дуркунгина бир жонон шундай чизиклар туфайли талвасага тушмоқда. Бу нархни ошириш мақсадида ўйланган найранг бўлганидаям, майлийди. Ростдан, ниманидир сезиб қолгани лўппигина юзига кўпчиган хавотирдан маълум. Қолаверса, боягина шаддод қарашлари билан маҳлиё айлаган санам энди қаршисидаги нотавондан кўзларини яширмоқда. Бу ерда қандайдир сир бор, ўшани билишим керак.

Мен қизнинг момиқ билагини маҳкам рижимлаганча туравердим. Тақдирига тан беришдан бўлак чораси қолмаган фолчи, қўлимдан тутиб шивирлади.

— Эшитадиганларинг менинг гапларим эмас. Сўйлаётган ҳам бошқа одам... Сени қачондир учратишимни билардим. Аммо айнан бугун, боз устига, сендай тасқара кимсада қадимий тилсимга йўлиқиш етти ухлаб тушимга кирмаган. Иккиланишим шундан. Энди эшит, тўғри йўлдасан! Бошқа нарсани сўрама. Янада қизиксанг, тушларингга ишон. Сафарга отлан, исбот қидир!..

Кейин у ҳеч нима бўлмагандай сакраб турди-да, қах-қах урди.

— Ҳақини чўзиб қўйинг, яхши йигит!.. — Чўнтагимни қовладим, пулни олаётганда, қиз рамзали нозланиб пичирлади. — Иншооллоҳ яна учрашамиз...

Қотиб туравердим. Нарироқ кетгач, зўрға ҳушимга келдим. У шериклари орасига кириб, кўздан йўқолди. Изидан боришга кўрқдим. Яқинлашсам, бор пулимдан ажралишим тайин. Бир пайтлар шундай бўлувди. Лўлилардан

уч-тўрттаси ўртага олиб, аввалига роса бошимни қотирган, кейин чўнтагимдаги охирги тангагача шилиб кетишганди. Камина бўлса, яхшиям устозим бор экан, тўрт-беш сўм олиб, зўрға Термизга етволгандим. Энди яна пул сўраш ноқулай.

...Поездда эрталабгача мижжа қоқмадим. Бир томондан вагонларнинг тарақа-туруқи уйқумни учирса, иккинчи томондан лўлининг сирли гаплари диққат-эътиборимни эгаллаган. Ухлолмагандан сўнг нима биландир машғул бўласан, мен тонггача кеча эшитганларимни мушоҳада қилдим. Айниқса, унинг «Тўғри йўлдасан...» дегани таажжублантирди. Нимага шама қилдийкин? Ахир, илмий ишимдан бутунлай беҳабарку. Шундай экан, яна қайси масалада тўғри йўлдан боришим мумкин?..

Эртасига икки хонали уйимга кириб келганимда ҳам, ўша чалкаш ўй-хаёллар калламни тарк этмаганди. Ўрнимда бошқа одам бўлса, аллақачон унутарди. Мен ундай эмасман, юқорида айтганимдай сал-пал иримкашлигим бор. Бу одатим ҳозирча панд бермаган. Шундай экан, лўлининг айтганларини қайта-қайта такрорлаб, керакли маъноларни қидиравердим. Охири, сирли жумлалар диссертациямга тааллуқли, деган фикрда тўхтадим. Энди унинг айтганларини бажаришим, сафарга чиқмоғим даркор.

Керакли манбаларни Холчаён*дан излашим лозимлиги инобатга олинганда, йўналишим ҳам аниқ. Узил-кесил аҳд қилгач, икки ҳафталардан буён илк бор роҳатланиб ухладим. Оқшом ётганимча, куёш тиккага кўтарилганда уйғондим. Мириқиб дам олганимдан кайфиятим аъло даражада. Муздек сувда ювиндим. Кофе дамлаб ичдим. Кейин ўйга чўмдим-у, бехосдан нимадир ёдимга тушиб, кўнглим хижиллашди. Ҳа, камина тинчгина ухладим деб, адашаётгандим, руҳиятимдаги дилхиралик кечаги тушим туфайли. Энди ўшани эслаш ниятида диванга чўзилдим. Ярим соатлар хаёл сурувдимки, уйқудаги рўёлар уйғондими ёки унут хотираларим жонландими, ажиб бир дунёларда кўрдим ўзимни.

...Учи-кети кўринмайдиган сахро эмиш. Мен ҳолдан тойиб судралмоқдаман. Атроф бийдай далаю заҳил шафак, бирор томондан нажот йўқ. Имиллай-имиллай, бу макондан унисига етаётганда, бехос ғаройиб тилсимга — биёбон ўртасида

қаққайған ёроч эшикка йўлиқаман. У гоҳ очилиб, гоҳ ёпилиб, бағрига чорлайди. Олдинига саросимага тушаман. Сўнг айланиб ўтиш учун чапга ўгириламан. Эшик ҳам ўша ёқда ҳозир у нозир бўлади. Ўнгга қайриламан. Яна шу ҳол... Жисми жонимни аллатовур ваҳима босади. Ўйлай-ўйлай туткичга узаламан. Эшикни очиб улгурмай, манзаралар қоришиб ўзгача тус олади. Мен жазирама нарни тарк этиб, салқин воҳага тушиб қоламан. Дикқатимни ғалати воқелик тортади: Маҳобатли шаҳар... Марказий майдонда башанг либосли норғул йигит қандайдир иншоот тархини чизмоқда. У куражак иморати баланд ва улғувор бўлишини истайди. Шу сабаб қайта-қайта одимлаб, мўлжал олади. Мен унинг умрини ёлғиз машғулотга тикканига қойил қоламан. Сўнг ўзимнинг қилажак ишларим ҳам ҳеч кимникидан кам эмаслигини сезиб, бадар кетаман...

Дафъатан хаёлларим чалқашди. Аммо, шунинг ўзи ҳам фалсафий хаёлларга чўмишим учун етиб ортди. Тушим одатдаги алаҳсирашга ўхшамасди. Бирок, ярмида узилгани учун ундан тайинли маъно чиқара олмадим. Сўнг бу мавзуга яна қайтишни ўйлаб, беҳафсала ўрнимдан турдим. Ташқари чиқиб, машинамни ўт олдирдим. Тўғри, кишига сафарга отланиши учун аниқ мақсад керак. Менда ҳозирча ўша мақсад йўқ, қалбимнинг нимадандир даракманд ҳаприкишигина тасалли бермоқда, холос. Жиллақурса, озроқ сайр қиларман. Зотан, ҳар гал Холчаённи айланганда, хаёлан минг йиллар ортга қайтиб, мозий хилқатларида яшай бошлайман. Ажабмас, бу гал ҳам шундай таассуротлар туфайли илҳомим жўшиб, анчадан бери тўхтаган чала ишимни ёза кетсам!..

Йўлга тушдим. Холчаён Термиздан бир юз эллик беш қақиримча ғарбда жойлашган. Мен кўлиг*имнинг «жиловини бўшатиб», хаёлларга бериламан.

Ўтмишда қабилалар манзилдан-манзилга кўчиб юришган. Шу боис бирор-бир ҳудудни азалдан фалон миллат ёки элатга тегишли бўлган, деёлмаймиз. Қолаверса, дунёдаги кўпгина тилларнинг ўзаги битта. Шуларни ҳисобга олсак, Бобил минорасига алоқадор афсона* — лаҳжаларнинг бир кунда аралашиб кетгани рост чиқади. Мазкур фикрнинг туркийга унчалик ёпишавермаслиги эса халқимизнинг мудом

алоҳида худудда яшаганидан нишона. Акс ҳолда, ташқи таъсир яққол сезилган бўларди.

Буларни аввалдан ўйлаб юрсам-да, Аззо Кабировичга тушунтиролмайман. У дарди-қолимни мулойим жилмайиб эшитади. Кейин кўзларини бақрайтирганча киприк қоқмай, уқтира-уқтира сўзлай кетади. Шунда қорачиғларида ялтираган совуқ учқундан баданим жимирлаб, ғалати ҳолга тушаман. Гўё бу нигоҳ менга азалдан таниш. Бироқ алоқ-чалок туш монанд чала таассуротлар оний лаҳзада хотирамни тарк этгач, туйқус уйқудан уйғонгандек сесканиб, бояги фикрларим нотўғрилигига ўзим-да ишонаман-қоламан. Унинг ҳузуридан чиққаним заҳоти эса яна ҳақ йўлдалигимга имон келтиравераман. Бу аҳвол мана неча йилларки, тинимсиз такрорланмоқда...

Шўрчида жиндек тўхтадим. Бекатнинг ёнидаги дўкондан иккита сомса олиб, нонушта қилдим. Устидан сув ичгандим, чарвиси кўп эканми, ёғи танглайимга ёпишди. Оғзимдаги нокулай ҳолат менда аллатовур ибтидоий таассуротларни уйғотди. Беихтиёр, одамга жон қираётганда шундай ҳолга тушса керак, деган ғайритабиий фикрга бордим. Кейин ҳамма нарсани фалсафага бураётганимдан хижолат тортиб, нокулай ютина-ютина манзилга етдим. Машинани йўл чегида қолдириб, юқорига ўрмаладим. Қаршимда бир вақтлар буюк империянинг пойтахти бўлган азим шаҳар қўланкаси ёйилди.

Олдинги сафар тепаликнинг шимолида ишлагандик. Ўша томонга йўналдим. Йирик ўтмишдан гувоҳлик бераётган ўйдим-чуқурлардаги янги очилган катта-кичик иншоотлар пойдеворини айланиб ўтарканман, тўсатдан кўнглимга ёрқин бир шуъла оралаб, юрагим ҳаприқа кетди ва ўз-ўзимдан енгил тортиб, чаққон ҳаракатлана бошладим. Бора-бора югуришга тушдим. Сўнг ҳам жисмонан, ҳам руҳан қайгадир интиларканман, саҳармардондан бу ерга келиш истаги бекорга уйғонмаганига ишондим.

Мана, ўтган дафъа қазилган каттакон ўрага яқинлашдим. Атрофда сочилган майда-чуйда сопол ва гишт бўлаклари топган асотирларимиздан дарак беради. Аммо, ҳозир бошқа фикр хаёлимни ўғирлаган, ўшанда қазилш учун мен нариги, домлам бу томонни тавсия этгандик. Гарчанд, кўп ўтмай

Махсим Азизийнинг ҳақлигига тўлиқ ишонган эсамда, негадир кўнглим ҳамон ўзим истаган ёқда...

Кўзланган жойга етиб, бирданига ихтиёримни йўқотдим. Оёқ остидаги сопол парчасини олиб, диаметри икки метрлар чамаси айлана тортдим. Сўнг шошиб, қазишма асбобларимиз бекитилган бутазорга югурдим. Қуриган шох-шаббалар орасидан дастаси синган белкурак ва кетмонни топиб, ишга тутиндим.

Тунов кун мўлгина ёмғир ёққанидан ернинг нами қочмаган — қовлаш унчалик қийинчилик туғдирмайди. Одатда, Сурхондарё шароитида баъзан икки метр чуқурликдаям қуруқ тупроқ ёки қумдан бўлак ҳеч вақо топилмайди. Инчунин, минг йиллик тарихга етиш учун обдан терлашга тўғри келиши мумкин.

Хуфтон чоғи адашганимни сезиб, ҳафсалам пир бўлди. Энди бемалол бошиқа жойга ўтишим мумкин, домлам ўшанда таклифимни бекорга рад этмаган экан.

Асбобларни жойига яширгач, пастга тушдим. Машинамга ўтириб, Деновдаги уйимизга жўнадим. Баҳонада онамни қўриб қайтаман...

Лоқайдлигим боисми ёки яна ўша тақдири азалми, билмадим, ёшим ўтгиздан ошса-да, ҳалигача уйланиш ҳақида ўйламаганман. Шу сабаб, онамга кўринишга юрагим довланмайди. «Қачон уйланасан?.. Сочинг оқаргунча, юраверасанми?.. Гул вақтида очилади...», деганлари-деган. Охири пайтларда бу дийдиёлардан қутулишнинг осон йўлини топганман. Онам билан бирров аҳволлашаман-да, укамнинг уйига жўнайман. Эртаси хумдай бошимни осилтириб қайтганимда, дастурхонда қатикли ош кутаётган бўлади...

Ҳозир эса машинамни газларканман, уйда бемалол ётиб, келгуси ишларимни режалаштиришни ўйлардим. Чунки истасам-истамасам, аниқ қарорга келишим даркор, бугунги жойдан фанга алоқадор тайинли буюм чиқиши гумон бўлса-да, қандайдир куч ич-ичимдан мудом ўша чуқурга ундамоқда...

Ана шундай қарама-қарши фикрлар таъсирида уйга етдим. Онам билан ярим соат гурунглашгач, ичкари хонага кириб, хаёл сурганча мудрай кетдим. Уйқу аралаш кечган ўйларим эса тахминларимда собит туришга ундади. Дарҳақиқат, осон

ечиладиган жумбоқ йўқ. Шундай экан, ҳар сиқим тупрокни шошилмай, синчиклаб кўздан кечиришим зарур.

Эрталаб апил-тапил нонушта қилиб, машинамга ўтирдим. Холчаёнга етгач, ортиқ иккиланмай, кечаги жойда ишни давом эттирдим.

Уч соатларда ўра бўйимга бараварлашди. Мен чарчокдан мадорим қурисаям, ҳаёт-мамотини сўнгги зотга тиккан қиморбоздек жон-жаҳдим билан кетмон урарканман, мабодо ҳаракатларим абас кетса қай аҳволга тушишимни тасаввур этиб, бирдан Аззо Кабировични ёмон кўриб кетдим. Йўқ, беш-олти йиллик меҳнатимни чиппакка чиқаргани учунмас, айна дамда, қалбимнинг туб-тубида қарши муносабат кўқаргани учун. Унинг илдизини қидирганда эса кўнглимда ғалати кечинмалар уйғонди, гўё ўзаро рақобатимиз минг йилликлар қаърига бориб тақаладигандек.

Ўзи шунақа, аҳён-аҳён қайсидир воқеликларда аввал ҳам иштирок этгандек бўламан. Онгимнинг чекка хилқатларида аллатовур пала-партиш хотиралар ожизона йилтирайди. Аммо, бехос нимадир чалғитади. Қарабсизки, эслашга уриниш бефойдалигини англагач, барини хомхаёлга йўйиб қўя қоламан. Ҳозир ҳам миямда шундай ҳиссиётлар тентирай бошлади. Назаримда Аззо Кабирович менинг ишларимни аввалдан инкор этиб келаётгандай, орамиздаги зиддият абадият қадар чўзиладигандай.

Туш маҳали ёнқишлоқлик Сори бобо иккита иссиқ нон ва қумронда чой келтирди. Маҳаллий аҳоли мени яхши танийди. Айримлари, ҳатто, шаҳарга тушганда, кулбамга кўнишади. Шу боис, кўрган заҳоти иззатимдан чиқишади.

Бирга чой ичдик. Сори бобо кечқурун бизникида қол, гурунглашиб ётамиз, деди. Мен ишим битса қайтишимни айтдим.

...Шомга яқин белкуракнинг учи қандайдир қаттиқ жисмга тегди. Даставвал қулоқларимга ишонмадим. Бўғиқ садо иккинчи марта такрорлангач, юрагим орзиқди. Қоронғида нималиги кўринмаса-да, сопол эмаслиги аниқ. Машинадан фонарни келтириб ёритгач, беихтиёр қийқириб юбордим. Аллақандай ҳайкал!..

Тўғри, Сурхондарёдаги археологик қазималар давомида кўплаб ҳайкаллар топилган. Бироқ, мен учун айнан шуниси

ҳаддан ташқари бебаҳо туюлмоқда. Аввал бундан кадрлироқ асотирлар учрагандаям шу даражада қувонмаганман. Ҳозир эса умримнинг асосий топилмасини топгандайман.

Яна ярим соатларда ҳаммаси ойдинлашди, каминани тақдири азалга тобора ишонтираётган нарса — Будданинг бюсти экан. Уни чиқариб олишим учун, энди кимнингдир ёрдами керак. Майли, пича дам олай, Сори бобони қақираман...

Оёқ остига чўзилдим-у, сакраб тушдим. Чунки каватимда улкан тошбақа судралмоқда эди. Унинг беозорлигини билсам-да, аъзойи баданимга титроқ кирди. Бир зум тош қотгач, ҳушимни йиғиб, синиқ белкурак билан жониворни нари ҳайдадим. Сўнг ётволиб хаёлга берилдим. Биқинимдан кечки шудринг салқини ўтгандан кейингина ўрнимдан туриб, ўрага қайтдим. Минг йилликлар гардини тозалагач, у ёқ-бу ёққа сурувдим, бюст сал-пал қимирлаб, ёнбошига қулади. Гипсдан ичи ровак қилиб ясалганга ўхшайди, унчалик оғир эмас. Амаллаб машинагача олиб боролсам, бўлгани...

Бебаҳо топилдиқни кучоқлаганча, алпанг-талпанглаб кўчага чиқдим. Кейин уни авайлаб орқа ўриндиққа ёнбошлатдим. Машина ўбир-дўққида силкинганда қимирламаслиги учун хавфсизлик камарини тортиб маҳкамладим ва ҳайё-хуй дея йўлга тушдим. Термизгача ҳеч жойда тўхтамадим.

Шу кеча донг қотиб ухладим. Уйғонганимда кўнглимдаги аллақандай ҳиссиёт ёрқин шуъла сочар, мен деярли ярим мақсадимга етганимни ич-ичимдан сезиб турардим. Аммо масаланинг бошқа томони жиндек ўйлатмоқда, нега бюст?..

Чинданам, оддий Ўлкашунослик музейидан тортиб, токи Эрмитаж ёхуд Лувр омборигача энг кўп ҳайкал Буддага тегишли бўлса, ажабмас. Бирок, бундаини тушимга ҳам кирмаган. Одатда, қадимий файласуфни ё ўтирган ёки тик турган ҳолда тасвирлашарди. Шундай экан, фавкулудда хурсандчилигим асослими?.. Мен ҳозиргача кўнглим алдамагани сабаб, ушбу топилмадан ҳам қандайдир ғайриоддий тилсим кутардим.

Ҳайкални ўрганишга киришдим. Эринмай мўйқаламда гардини тозалагач, латта билан артувдим, қоронғилиқда кўринмаган айрим қусурларига назарим тушди. Чунончи, унинг боши ва кўкраги бир-бирига номутаносиб. Анчадан

бери археология билан шуғулланаётганимдан бу ҳолат эриш туюлди. Негаки, қадимда Буддани тасвирлаш мохир усталарга юклатилган. Шундай экан, кўпол хатонинг боиси нимада?.. Мабодо, уларни бошқа-бошқа усталар ясаган, ёки алоҳида тайёрланган қисмлар ўзга ниятда туташтирилган бўлса-чи? Шундай деб ўйласак, нимани яшириш мақсадида қилинган бу иш?..

Мулоҳазаларга шўнғиб, масаланинг тубига етгандек бўлдим. Ҳайкал бекорга нисбатан енгил эмас. Акс ҳолда, шу туришининг ўзи камида юз кило чиқарди. Янаям аниқлаштириш учун уни очиб кўришим лозим. Аммо, камина бошловчи олим эсам-да, бундай номақбул ишларга юрагим бетламайди. Кўҳна асотирни синдириш нари турсин, ҳатто, тирнашни тасаввуримга сиғдиrolмайман. Лекин, у ҳозирги ҳолатида тадқиқотларим учун умуман аҳамиятсиз матоҳга айланади. Демак, икки кун давомида чеккан машаққатларим зое кетибди-да?..

Ана шундай хаёллар гирдобидида сигарета тутатиб, диванга чўзилувдим ҳамки, телефон жиринглади. Гўшакни кўтардим. Симнинг нариги томонидан чала таниш овоз эшитилди. Кимлигини билмай, бироз гарангсирадим. Кейин илкис, аъзойибаданимга чумоли ўрмалади. Сулаймонов!.. Қизик, телефон рақамимни қаердан олди? Бунинг устига, танишганимиздан бери илк бор сим қоқиши.

— Ишларингиз яхшими, азизим?.. Изланишларингизда силжиш борми?..

Овозидаги ташвишли оҳангга қараганда... Йўк, бўлиши мумкинмас, шунчаки қизикаётгандир, ҳар ҳолда, институт директори... Бироқ, гапларидаги қатъият кайфиятимни хижиллаштирмоқда, саволлари илмоқли...

Тайинли жавобга тилим келишмай, нималарнидир ғудрандим. Сўнг Махсим Азиййга сим қоқиб, ҳозирги воқеаларни оқизмай-томизмай сўзладим. Домлам андак сукут сақлади. Унинг сукутида ҳам аллатовур ваҳима бордай. Ишқилиб, диссертациям деб, эсим оғмасайди... Боз устига, Холчаёнда ҳайкални ўрадан чиқариш олдидан чўзилганимда шундок ёнимдан ўрмалаган тошбақани эслаб, кўнглим баттар хиралашди. Бейхтиёр, профессор, лўли қиз, ялқов судралувчи ва Будда ўзаро борлик, деган зўрма-зўраки фикрга келдим.

Аммо, устознинг хотиржам овози кўнглимга тасалли берди. У изланишларда давом этишимни, директорга ўзи ҳаммасини ётиги билан тушунтиришини айтгач, қайтадан ишга шўнғидим. Олдин ҳайкални кўтариб, чамаладим. Кейин унинг бўғзи бўйлаб қаламтарошда доира ясадим-да, шошмай қиртишлашга тушдим. Чизик етарли даражада кенгайгач, аста кўтарувдим, бюст иккига ажралди.

Адашмапман, гавданинг бегоналиги шундоқ кўришиб қолди. Алалхусус, бошга атай шу жусса ўрнатилган, деган қарорга келдим. Энди мен излаган тилсим унинг қайси қисмида жойлашган? Икки сониялик мушоҳададан сўнг танага энгашдим. Худди шу пайт телефон боз жиринглади. Гўшакни кўтариб, яна ўша овозни эшитдим.

— Ҳайкалга тегма!..

Оёқларимдан мадор кетди. Аъзойи баданимга титроқ ишиб, охиста йиқилдим. Сўнг иягим шаққиллаб, эс-хушимни йиғишга беҳуда уринарканман, зўр-базўр фикрлаётган онгимда бир-биридан совуқ ҳиссиётлар уйғонди. Халокатли ўйин бошлаганимни ниҳоят тушундим, Аззо Кабирович ҳаммасидан огоҳ...

Ярим соатларда амал-тақал ўрнимдан туриб, чўлтоқ танага яқинлашдим. Чап илкимни бўйин тепасидаги тешикка тикиб, пайпасладим. Қарангки, бу гал ҳам кўнглим алдамабди. Ҳайкал деганим аслида қандайдир дарахт пўстлоғи экан. Пўстлоғ ичида эса... Кўлимга замонлар гардига беланган кўҳна тугун илашди. Мен шу заҳотиёк, топилдигим ноёблиги жиҳатидан мумиёланган фиръавнлар ёки ўзга сайёралик ажнабийларга тенглашадиган кашфиётлигини, қолаверса, номзодлик иши нари турсин, докторлик даражасиданам баландроқ унвонларга арзирли асотирга эга бўлганимни ҳис этдим.

...Ўртага тоза чойшаб тўшадим. Устига тугунни кўйиб, ичидагини чиқардим. Ошланиб, ипак ҳолига келтирилган буқа териси. Худди янгидай сақланибди. Ҳатто, димоғимда анқиган ҳиддан ўзимни қишлоқда юргандек ҳис қила бошладим. Янаям ажабланарлиси кейин содир бўлди. Мен терини ёйиб, ичида ярим тухум шаклдаги феруза тош ва ғалати битикларга дуч келдим. Мана буни тилсим дейдилар!..

Асрлар гардини мўйқаламда тозалаётиб, битиклар икки алфавитда эканини илғаб қолдим. Пўстакнинг юқорисидаги гаройиб хуснихат дастлаб нотанишдек туюлди. Сўнг эсладим, ҳинд фильмлари титрларида шундай ёзувлар чиқарди. Наҳот, санскрит бўлса? Ишонмай яна тикилдим, улкан саҳифанинг юқорисига сочилган жимжимали белгилар фикримни тўла тасдиқлади.

Кейинги ярмида эса...

Бу ёни энди ҳеч қандай тасаввурга сиймайди. Не ажабки, пўстакнинг пастида кирилл алифбосига жуда-жуда ўхшаш ёзувлар сочилганди* Салгина уриниб, илк сўзни ўқидим... Кейин ҳарфлар қалкиб, чувалашаверди.

Жиндек тин олгач, яна термилсам-да, ҳалигидан бўлагини англолмадим. Ноилож бунда ҳам бирор синоат бор, деган фикр ила ўзимни оутдим. Кейин қайтадан жимжимадор нақшларга кўз югуртираётиб, илк жумла устидаги ажиб шаклга назарим тушди. Бу беш-олти қовурға асосига чизилган доира сурати эди. Қовурғалар қоқ ўртадан бошланиб, ташқи томонга ҳам ўтган, кеманинг штурвалига ўхшайди. Дафъатан, шундай расмни аввалроқ ҳам учратганимни эсладим. Шоша-пиша, бояги тошни кўтардим. Пишиқ кўн* чилвирга тақилган феруза бир қарашда диққатни тортмасида, нимаси биландир сирли туюларди. Топдим, унинг тептекис қирқилган остки саҳнида мовий осмонда ловуллаган куёшмонанд думалоқ шакл бор!..

Энди икки асотирнинг ўзаро боғлиқлигини сезсам ҳам моҳиятини идрок этолмаяпман. Шундай экан, аввало, уларнинг ўхшашлигини топмоқ жоиз. Синчиклаб тикилдим, филдиракнинг қовурғалари саккизта, куёш тиллари эса тўққизта. Узвий давомийлик. Тасодифми?..

Ғалати жумбоқни ечолмай, чаккаларимга лўқиллаш кирган маҳал телефон яна жиринглади. Бу гал гўшакни кўтармаёқ англадим, Аззо Кабирович!.. Ҳали-вери ўз ҳолимага қўядиганга ўхшамайди...

Вужудимни мубҳам ваҳима қоплади. Бир маҳал ўнгимдами-рўёмдами, унинг ораста киёфаси гавдаланди. Аввал қоқ ўртадан икки ёнбошига силлиқ таралган сочларини кўрдим. Кейин четлари юқорига қайрилган бароқ қошлар

тагидан синчков тикилган нигоҳи этимни жунжиктирди. Қорачиғларида аллатовур ёвуз шуур жилваланмоқда...

Беихтиёр, эшикни занжирлаб келдим. Назаримда, ҳозир кимдир жонимга қасд қиладигандек...

Ҳаммасига мана шу пўстак сабабчи. Унда нима ёзилган? Шунчалик ваҳимага арзирли сир бўлса-ку, яхши? Ишқилиб, диссертациямга алоқадор бўлсин-да... Майли, диссертациямга алоқадор ҳам дейлик. Лекин, бундан Аззо Кабирович нега ташвишланыпти? Қолаверса, яна бир фан номзодининг кимга зарари бор? Наҳот олий мартабали профессор оддий аспирантдан шу қадар хавотирланса?

Ўйлай-ўйлай барча синоатлар калити битикларда, деган хулосага келдим.

Кечикмасдан ишни бошлашим керак. Жавондан буддизмга оид китобларни олиб варақларканман, кўзим яна ўша шаклга тушди. Тўғри, эрамиз бошидан уч асрча давом этган Кушон империясининг дини буддавийлик саналган. Шундан келиб чиқсак, ноёб терининг қадим салтанат пойтахти Холчаёндан топилиши табиий ҳол. Аммо, бунинг туркийларга қандай алоқаси бор?..

Ҳар ҳолда, улкан саҳифадаги ёзувларни ўқий олсам, бошимни қотирган жами жумбоқларга жавоб топаман. Бироқ, ажи-бужи ҳарфларни танишнинг ўзи оғир машаққатга айланганда, ғирт бегона алифбода ёзилган бутун-бутун матнларни қандай тушунай? Тагига етиш учун ҳинди билан шуғулланган моҳир тилшунос ҳам камида икки-уч йил қийналиши аниқ. Менга ажратилган муддат эса, атиги олти ой, нари борса, бир йилга чўзилиши мумкин. Ўшанда ҳам ҳурматли Аззо Кабирович халал бермаса...

Эшикни қулфлаб, деразаларга қора парда тутгач ишга шўнғидим. Даставвал, сатрларнинг қай тарафдан бошланишини, ҳарфларнинг сўздаги ўрнига қараб, жаранглашини ўргандим. Сўнг мазкур камтарона тажрибамга таяниб, ўқишга тутиндим. Илк сўзни ҳижжалаганимдаги ҳайратимни кўрганингизда эди...

Ишонасизми, тўрт соатлар давомида қийнала-қийнала ўқиганим ҳаммамизга таниш «Тенгри» сўзи эди. Демак, баҳайбат пўстакнинг юқорисини эгаллаган ёзувлар туркийда битилган. Ушбу иқрорим эса ҳайратимнинг асосий сабабига

айланди. Бўлмасам-чи, қарийб икки минг йиллар бурун ерга кўмилган кўлбола китобга қараганда, туркийларнинг келиб чиқиши 545 йилдан анча олдинроққа тақаларкан. Демак, Аззо Кабировичнинг хавотирлари бежиз эмас. Шу фикрни ўйладим-у, навбатдаги саволларга йўлиқдим. Хўш, тарихимизнинг йигирма асрлардан охишининг нимаси ёмон?.. Нега институтимиз директори тўсатдан ваҳимага тушиб, оёғи куйган товукдек типирчилаяпти?..

Чановига сирмай лўқиллаётган миямда уйронган жумбоқларнинг мантиқий боғланишини ахтариб қийналарканман, беихтиёр профессорнинг нигоҳидаги узоқ ўтмишга тақалувчи шуурни эсладим. Шунда борлиғимни ўз исканжасида ушлаган мудҳиш ҳиссиётлар калитини топдим. Ҳа, Аззо Кабирович шунчаки, олим эмас. Оддий одам ўзини бундай тутмайди. Унга зиммасига ўзгача вазифа юклатилган шахс сифатида қарамоғим керак. Зеро, Тошкентда туриб, олис Сурхондарёда кечаётган воқеалардан хабар топишини бошқача изоҳлаб бўлмайди?.. Қолаверса, унинг ораста сиймосида кутилмаган ёвузликлар ҳам яширинган-у, қаминан ахён-ахёнда ўша ёвузликлардан азоб чеккан жабрдийда ҳолига тушаётгандайман.

Мен яна анча мушоҳада қилдим. Ярим тунга яқингина ҳайкални асл ҳолига қайтармоғим даркор, деган қарорда тўхтаб, ухлашга ётдим. Эртаси пешинга яқин уйғондим. Нонуштани ҳам унутиб, Будда бошини гипс танага ўрнатишга тутиндим. Икки соатларда ўз ҳолига келгач, ямоқларини оҳаклаб, балконга чиқардим. Устига қанор ёпдим. Пўстакни эса чойшабга ўраб, пастга тушдим. Гаражга бориб, машинанинг юкхонасига жойлаштирдим. Эртага саҳарлаб Деновга жўнайман. Ўша ер бежавотирроқ. Файрат қилсам, уч-тўрт ойда сирли битикларни ўқиб улгураман.

Уйга қайтиб, овқатга уриндим. Қозонга масалликларни солиб юборгач, ярим пиёла ароқ ичдим. Дастурхон бошида яна озроқ қултилладим. Баданим қизиб, қорним тўйгач, диванга чўзилдим. Бошим ёстикқа тегар-тегмас кўзим юмилди. Қанча ётдим билмайман, ногоҳ эшикнинг безовта тақиллаши уйкумни бузди.

Келишди!.. Рости, уларни олдинроқ кутувдим. Майли, кечикишгани ҳам бир ҳисобдан яхши. Озроқ дам олвол-

дим. Энди ўзимни ҳеч нима бўлмагандай тутишим керак. Хаяжонимни яшириш учун сигарета тутатиб, бепарво овозда қичқирдим. «Ким у?..» Сукунат!..

Шубҳаларим тўғрига ўхшайди. Эшикни очдим. Кўзим пўрим кийинган икки норғул йигитга тушди. Бўйнимни чўзиб, орқаларидан муҳтарам профессорни қидирдим. Кўринмади. Четлашиб, йўл бўшатдим. Чақирилмаган меҳмонлардан бири индамай балконга йўналди. Иккинчиси жойида, мени назардан қочирмай турди. Шериги чойшабга ўралган ҳайкални кўтариб чикқач, қўлини чўнтагига тикди. Чап кўкрагимга қадалган ўткир тиг зарбидан гуппа қуладим. Хушимдан кетаётиб, эшикнинг қарсиллаб ёпилганини эшитдим. Бошқасини билмайман, қанча ётганим номаълум...

Бир маҳал баданимга ёйилган совуқ титроқдан хушимга келиб, қўлларимни кўтаришга уриндим. Эпложмадим. Оёқларимни чўзмокчи эдим, тор даҳлизда ғужанак отганимдан буни ҳам удалолмадим. Беихтиёр қачондир эшитганим, совуқ мақолни эсладим: «Ўлсанг ҳам — гўринг кенгрок бўлсин...». Шундагина ўлаётганимни сездим. Жон бериш қийин кечади, дейишарди, мен кўпам азобни сезмаяпман. Эҳтимол, ёмонроғи беҳушлигимда ўтиб кетгандир. Ҳар ҳолда, оёқларим тобора музлаётганини ҳисобламаса, унчалик қўрқинчли эмас. Янаям ким билади, дейсиз?..

Қалтирай-қалтирай ўнг қўлимни базўр кўтардим. Бунга нима мажбур қилди, билмайман, аммо пешонамга яқинлашгач, илкимда нимадир борлигини сезиб қолдим, қарасам, халиги тош. «Қизик, ферузанинг яшил таркибидан сариқ ранг қандай ажралди экан?.. Бунинг устига, аниқ шаклга айлангани-чи?.. Уланган жойи бўлса ҳам майлийди...»

Бир маҳал қулоғим остида даҳшатли гумбурлаш янгради. Вужудимга илоҳий бир таҳлика оралаб, умримни сарҳисоб этишга тушдим. Атак-чечак дамларимдан ҳозиргача кечирганларим кўз олдимдан кинотасмадек пириллаб ўтди. Қойил, олдинлари икки-уч сонияда ўттиз йиллик ҳаётимни қайтадан япашни тасаввур этолмасдим. Қарангки, онгимизнинг тўлиқ имкониятлари оғир дамлардагина очиларкан.

Бироз ўтгач, кўрган-кечирганларимни киприк қоқарлик лаҳзаларга сиздира олганимдан ҳайратланиб, тебрана бошла-

дим. Олдинрок, хатто, оёғимни чўзолмовдим. Энди бемалол ҳаракатланаяпман. Вужудимга хузурли бир ором ёйилган, гўё умрбод тор идишга қамалгандим-у, ҳозир озодликка чиқдим.

Мана, чалқанча ётган кўйи оёқ-қўлларимни силкидим. Кейин энгил умбалоқ ошиб, юзтубан ағдарилдим-да, ҳаракатланишда давом этдим. Шунда ғаройиб ҳодисанинг гувоҳи бўлдим. Мен сузаяпман... Ҳақиқатан жуссам энгил парга айланиб ҳавода чайқалмоқда. Пастда ўзимга жуда-жуда ўхшаш кимса ружанак отган. Нурини йўқотаёзган кўзларида ғалати маъно зоҳир, илтижо қилаётганга ўхшайди, ортга қайт, деб ялинмоқда гўё.

Баландрок кўтарилиб, янаям синчиклаб қарадим. Қарадим-у... Эвоҳ, парга айланган вужудимдан икки газ тубанликда ётган жусса менинг лошим эди!.. Демак, аллақачон ўлганман. Совуқ кўзларнинг ўтинчи бекорга эмаскан?..

Эшикдан чиқдимми, деразаданми, билмайман, бир маҳал ўзимни ташқарида кўрдим ва борлиғимни эгаллаган аллатовур куч истаган томонига йўналтира бошлади. Аввал кўп қаватли уйимиз гирдида доира ясадим. Сўнг жуссам узра яна бир айланиб, қайларгадир суза кетдим. Тўғриси, сузаётганимга да шубҳам бор, чунки ўйлаган жойимда дарҳол пайдо бўляпман. Наҳот, арвоҳга айланиб қолдим?.. Аста разм соламан, қўлларим ўрнида қоп-қора қанотлар, оёқларим эса қўнғир панжаларга айланган...

Кўз қиримда бесўнақай тумшуғимниям кўргач, қиёфамни тўлиғича тасаввур этдим. Арвоҳ деганлари тумшуғи гавдасига номутаносиб қора қуш бўларкан. Унинг оти тилим учида турса-да, аниқ эслолмаяпман. Чунки энди оний тезлик ила нотаниш манзиллар узра сузарканман, бекорчи хаёллардан чекиниб, текин томошалар сабабини билишга уринардим.

Мана, жисмимни бошқараётган куч қандайдир сув ҳавзасига элтди. Соҳилда вимирлаётган икки йигитга кўзим тушиб, нега бу ерга келганимни англадим, руҳимни исканжада тутган қафасни парчалаган ботирлар шулар-да, ахир. Улар чойшабга ўралган ҳайкални қайиққа ортиб, жадал сузиб кетишди. Қўлнинг ўртасига етгач, уни чўктиришди. «Нега?..» Мен воқеаларни бошидан хотирлай кетдим. Ҳаммаси ай-

лана-айлана яна хўкиз терисидаги ёзувларга тақалмоқда, «халоскорлар»имнинг асл мақсади ўша саҳифалар... Энди мен ҳам яхшиликка яхшилик қайтаришим, пўстакнинг қаердалигини айтишим керак. Чўчитиб юбормаслик учун оҳиста гап қотдим. Эшитишмади. Қаттиқроқ бақирдим... Ҳайҳот, бор овозда қичқирсам-да, улар бепарво эшак эшишмоқда. Шундагина барча уринишларим атиги, ночор чиркиллашга айланганини сездим...

Арвоҳ шундай бўларкан-да, биров эшитмаса, биров кўрмаса?..

Аммо, мени кўришди... Боягиларга пўстак бекитилган жойни очишга беҳуда урингач, саёҳатни давом эттириб, институтимизда пайдо бўлдим-да, негадир Махсим Азийига эмас, директоримизга учрашгим келди. Шунда у менга бақрайиб қаради. Нигоҳи рақибининг ҳаётдан бевақт кўз юганига қувониб, совуқ нур таратарди. Сўнг бирдан қиёфаси тундлашди. Эҳтимол, шотирлари қидирган нарсасини тополмаганини сезгандир...

Ортимга қайтаётиб, институт эшиги олдида яна қандайдир танишимни ҳам учратдим. Эсладим, кафтимга қараб фол очган лўли...

Кейинги лаҳзада уйимга етдим. Тўпланган оломонга эътибор бермай, ичкари отилдим. Лошим узра оний лаҳза чайқалиб видолашгач, кадрдон хонадонимни тарк этдим. Йўл-йўлакай уч-тўрт милиционер етовида келаётган бояги пўрим йигитларга кўзим тушгач эса, беихтиёр буқа терисини эсладим. «Тенгри...»

Қизиқ, яна нималар ёзилган экан унда? Жуда муҳим гаплар бўлса керак. Акс ҳолда, Аззо Кабинович мени ўлдиришни истаб қолмасди.

Тўсатдан онгимда чакнаган ёрқин фикр кўнглимга ёруғлик олиб кирди. Ахир, ўша ёзувлар тилсимига ҳозир ҳаммадан кўра яқинроқман-ку, истасам кўз очиб юмгунча... Аммо қайси даврларга?..

Мана, кетяпман... Аввалига машиналар ғужғон қатнаган шаҳарлардан ўтиб, чанг босган кўчаларини от-аравалар тўлдирган кўхна кентга етдим. Унданам нарида азим шаҳристон гавдаланди. Кўркига-кўрк қўшган улкан миноралари ўзга даврларни эслатади.

Шошманг, шошманг... Агар ростдан ҳам шундай бўлса-чи? Ростдан ҳам минг йиллар ортга қайтиб, қадим-қадим замонларда юрган бўлсам-чи?.. Ахир, киши арвоҳга айланганидан кейин хаёлига келмаган нарсаларни кўради-да. Дейлик, манави жиннисифат кимса, чор тарафга тинмай югуради, неларгадир овора...

Яқинлашиб, кўзларига тикилдим. Тикилдим-у, сесканиб кетдим. У ростдан ақлдан озганга ўхшар, фикру хаёлини битта нарсага қадаб ҳаллосларди. Айни пайтда телба нигоҳида ўзимга таниш бошқа туйғу ҳам мавжуд. Бу нималигини эслагач, кўнглимга ҳайҳотдек армон чўқди, нўраётган улуғвор бинолар пойида сочилган ғиштларни териб, ўз иморатини тиклаётган кимса мен Тошкентдан қайтгач, тушимда кўриб ҳавас қилган, эртаси хатти-ҳаракатларидан ўзимга тааллуқли фалсафий маъно кидирган ўша зот. Унинг ҳозирги сиёқи мавҳум мақсадга интилавериш, бир кунмас-бир кун аянчли аҳволга солиб қўйишидан нишона. Бирдан кўнглимга нохуш фикр оралайди. Мен ҳам қачондир шу касга ўхшаб қолсам-а?..

Афсус аралаш яна қарайман. Бу сафар унинг мош-гуруч соч-соколи, тилка-пора зарбоф жомалари диққатимни тортади. Сўнг топган-тутгани етти пуштига етадиган зодагоннинг азият чекиб, мавҳум амалларга андармонлигидан зарур маъно туйаман. Чунки чолнинг кўзларидаги бежо шуур энди ўзгача ифода касб этади. Сабот-матонат, ғайрат-шижоат... Умрини шарафли ишга бағишлаган ҳар қандай кимса таҳсинга арзийди...

Мен ўзим излаган ўша фалсафага элтувчи йўналишни энди топганимда, туйқус хаёлларим чалкашади. Кимлигимни, не мақсадда юрганимни унутаман. Яна уч-тўрт лаҳзада ақлдан озишим мумкин... Нимадир қилиб диққатимни йиғишим керак.

Авваллари тирноғимга тикилиб, фикримни жамлаб олардим. Балки шу усул ҳозир ҳам ёрдам берар?.. Оҳиста назар ташлаб сесканаман. Чунки, айни дамда, на қанотлар, на панжалар, на бесўнақай тумшугим кўринмайди. Барчасининг ўрнида бир ҳовучгина шаффоф нур жилваланмоқда.

Пешонамга нурга айланиш ҳам ёзилган экан, начора?..

Хаёлларим баттар қоришади. Пастга кўз югуртираман. Хув олислардаги куррайи замин тутаб ётгандай... Сўнг шувиллаб кулайман. Қулаётиб, сап-сарик чангу тўзон қоплаган азим саҳроларда кўраман ўзимни...

2-БОБ

Улар қуёшга сигинадилар

Зарғалдоқ тусли биёбонни ўртасидан ажратган сўқмоқдан йигирма қадамлар четроқда, сарғайган ўт-ўланлар орасида дунёнинг шаклу шамоийли, зерикарли турмуш тарзи ва ўқтин-ўқтин янграб қоладиган шовқин-суронларидан беҳабар ғалати кимса ётибди. Унинг кимлиги яратгандан бошқага қоронғи. Ҳар замон-ҳар замонда ўтадиган савдо карвонлари уни илғамайди. Йиртқичлар ёки зоғлар яқинлашса, даҳшатли гувуллаш ортидан қуюқ чанг кўтарилиб, қиёмат кўпади. Ёмғир мавсуми устига томчи сув тушмайди, қуёш тиккага келганда, бир қучоқ оппоқ булут боши узра соябонга айланади. Аҳён-аҳён пайдо бўладиган улкан бўзбўри ҳам бу ерга бекорга келмайди, унинг тумшугидан томчилаган сўлаги мурданинг қақроқ лабларини хўллайди...

Озиб-тўзиб, қоқшоқ устихонга айланган аянчли лошнинг қуруқ терисидан бўртиб турган томирларидаги жўшқин оқим аллақачон тўхтаса-да, бадани айниш ёки идраш аломатларидан холи. Ҳолбуки, авратини бекитган кафтдек матонинг титилиб улгурганига қараганда, унинг ёбонда ётганига анча бўлган.

Мана, уфқларда аллақандай одам кўринди. Унинг нигоҳи олисларда саробдек жимирлаган баҳайбат дарахтга қадалган... Орадан яна икки ҳафта ўтиб эса кўк тоқида хунукдан-хунук қорақуш пайдо бўлди. Қуш чалажон дунё узра уч-тўрт бор доира ясагач, туйқус шаффоф нурга айланиб, алмисоқ жасадга сингиди. Ва мўъжиза рўй берди, мурда киприк қоқди. Тирилдими ёки уйғондими, ўзига-да қоронғи, бироқ кўз очганда осмон тиниқ ва мусаффо, бинобарин, ёруғ очунни туйганидан ёқимли жимирлаётган хотираси ҳам ўша осмон каби чароғон ва хайҳотдек бўм-бўш эди. Ўзга ҳеч нарсани ҳис этмаяпти. Қўлини кўтариш нари

турсин, бармоқ қимирлатишга мажоли йўқ. Бироқ, миясидан бошланган илиқ ҳарорат бутун жуссасига таралмоқда. Аста-секин очилган димоғига хушбўй тароват урилгач, у қийнала-қийнала тоза ҳаводан симирди. Аъзойи баданига ёйилаётган оқим ҳалқумига етганда оғзи нордон ва ачимсиқ таъмни сезди. Бемажол тамшанганди, бўғзига тиқилган беёким тугун нафас олишини қийинлаштирди.

Бу орада ҳароратга айланиб, баданига тарқаётган жони кўкрак қафасигача борган ва у даҳшатли оғриқдан қийналаётганди. Ўша азоб боисми ёхуд зўр-базўр ёруғ дунёга ўрганган онги фаолроқ ишлай бошладими, нотавон каллада мубҳам савол уйғонди. «Нега?..» Ростданам нега бу ерда?.. Нега ҳеч нарсани эслолмайди?.. Кўксидаги оғриқ нимадан?.. Оёқ-қўлига қачон дармон инади?.. Энг асосийси, у ким?

...Белигача тушиб борган ҳарорат қўлларини ҳам илитди. Бармоқларига жон кирди. Ҳаётбахш оқим тезлаша-тезлаша тиззаларидан ўтиб болдирига, ниҳоят укчаси* ва панжаларига етганда, кўнгли чароғон туйғудан ёришиб кетди. «Мен — тирикман!..» Қувончига қувонч қўшилди, чунки фикрлаяпти. Фикрлаш эса инсонга хос. Бироқ борлигини чуллаган шодлик нақадар ҳаётбахш бўлмасин, кўкрагидаги оғриқ ва ҳаракатсизликдан изтиробда. Устига-устак, муттасил чалқанча ётганидан курақларига санчиқ оралаган...

У хаёлан оғриқдан қутулиш йўлларини излаётганда, кўкқисдан чинчилоғи қимирлаганини сезиб қолди. Сўнг тирсакларида нимадир ғимирлагач, қалбида аниқ мақсад уйғонди, модомики, қачондир ўрнидан кўзғалиши, яйдоқ ётоғини тарк этиши лозим экан, бунга ҳозироқ урингани маъқул.

Бор дармонини йиғиб кучанувди, қўллари ростакамига жонланди. Ўзига тўла ишонч ҳосил қилгач, мадорини оёқларига жамлаб, бармоқларини букиб кўрди. Кейин ўнг илкини зўр-базўр кўтариб, кафтига қаради. Аввалига хира нигоҳи чувалашди. Тикилавергач, бармоқлари орасидан бошланиб, кафти ўртасида туташган чизиқларни илғади. Бироқ, бунга ортиқ аҳамият бермади. Дикқатини сал дидиллашган оёқларига қадади. Энди ўрнидан туриши лозим. Қолаверса, елкасидаги санчиқдан қутулишнинг ягона йўли ҳам шу.

У дармон инган қўллариға таяниб бошини кўтаргач, нигоҳи қуйроқларни ҳам илғайверди. Аввал сал наридаги самонинг ерга туташган нуқтасини, сўнг қаршисида ёйилган учи-кети бепоён сахрони кўриб, вужудини нимадир ёндира кетди. Жонини мудом асраган оқ булут аллақачон олисларға сузиб кетганидан қоқ тепасида қаққайган оловли баркаш шуълалари тани-жонини азобламоқда. Атрофға аланглади. Ўнг тарафда тилини осилтириб ҳарсиллаётган бўзбўри, чапда, анча олисда баҳайбат дарахт кўринди. Қизик, осмоннинг ерга туташган этаги тўрт қадам нарида, жонини асрайдиган хилватгоҳ эса шунчалар йироқ?..

Зиддиятли хаёллар оғушида яна тикилиб, дарахт панасидаги кимсани илғаб қолди. Овоз беришға уринувди, қичкириғи ночоргина «ох!»га айланиб, соядаги кимсағача етиб бормади. Кейинчалик англаганидек, қаттикроқ бақирганда ҳам бошини қуйи эгиб, мушоҳадаға берилган зот эшитмаскан.

...Қўллари ярим гавдасини кўтаргач, оёқларини ишға солди ва ҳозирча қад ростлашға кўникмаганидан бехос ўнг томонига оғди. Қулаётиб ёнбош қолишға ҳарчанд уринмасин, удалолмади. Юзтубан ағдарилганда оғзини тўлдирган тупроқ бояги нордон ва ачимсиқ таъмни босиб кетди. Тўғрироғи, у тупроққа кўшиб, ўша бемаза ҳисларини ҳам тупуриб ташлади. Бироқ, эришган ҳузур-халовати узоққа чўзилмади. Энди нафас олаётганда бурнига кирган қум зарралари димоғини қичитгач, ғайриихтиёрий ҳовлиқиш-ла оёқ-қўлиға таяниб, ожиз гавдасини базўр тиклади-ю, юзини қуёшға тутиб, акса уриш баробарида гурсиллаганча қайта йиқилди. Йиқилаётиб ичига ёрқин бир туйғу оралаганини ҳам сизди. Ўйлай-ўйлай ўша туйғунинг нималигини англолмай, устига-устак, ноқулай ҳолатда ётавериш жонидан бездиргач, инқиллай-синқиллай ўрнидан кўзғалишға уринди. Дастлаб букчайди. Андак тин олгач қад ростлади. Беш-ўн сония мағрур қотиб, оламға маъсумона термилаётганда хира нигоҳи яна дарахт соясидаги одамға тушди. Айни дамда тинмай қиздираётган офтоб ҳализамон миясини қайнатиб юборишини ҳам сизди.

Оҳиста биринчи қадамни ташлади. Ростини, буни қадам деб бўлмасди. Негаки, ўнг пойини ярим қаричгина судраб қўя олди, холос. Шунинг ўзиям энди атак-чечак қилаётган

ожиз банда учун катта муваффақият. Иккинчи қадамдан сўнг бироз чарчаб, хансирашга тушди. Аллақачон олдинга интилган бўрисиغا ҳавас билан термилганча беҳол чўккалаб, оралик масофани чамалагач, маъюс кўнгли таскин топди. Бироқ шундай имиллайверса, манзилга етгунча қуёш тафтида қоврилиб қолиши ҳеч гапмас... Учинчи қадами олдингиларидан дадилроқ кечди. Кейингиси янаям. Сал ўтиб чинакамига алпанг-талпанг одимлайверди. Минг азобда манзилига яқинлашаркан, назари ажиб манзарага тушди. Дарахт шохларида қизил-қўнғир шокилалар осилган...

Ичи қулдирамоқда, очиққанга ўхшайди. Етиб боргач, аввало, маза қилиб қорнини тўйдиради... Дарахтга яқинлашганда бошқа нарсаниям сезди. Ўша зот чордана қуриб, номаълум нуқтага узлуксиз тикилганидан боши эгилгандек кўринмоқда.

Унга бошдан адоқ кўз югуртириб, йўловчининг безовта қалбига ожизгина илинж оралади. Кейин қаршисидаги каснинг маъносиз туюлган хира нигоҳида бот-бот йилтираётган мулойим шуурдан бутунлай тасалли топди. Шу ҳолатда узок қолишди. Донишманд кимсан демади. Йигитча салқинда маза қилиб ўтираверди. Қорни таталаётганини ҳисобламаса, ундан бахтли одам йўқ. Қанча вақт ўтди, номаълум. Бир-неча бор кун ботиб, тонг отгани ёдида. Аниқ эслолмаганининг сабаби шундаки, ора-сирада ўтирган жойида мудраб олмоқда.

Ёруғ кунларнинг бирида донишманд уйғонди. Аниқроғи, беҳос ўғирилиши чўчиб уйғонган одамни эслатди. Унинг энди анча-мунча шуълаланган ўтқир нигоҳларига дош беролмай, йигитча ўрндан туриб кетди. Салқинда вужуди қувватга иниб, ўзини тута оладиган даражага етибди чоғи, бу гал йиқилмади.

Донишманд дастлаб нарироқдаги бўрига, сўнг унга синчиков назар ташлади.

— Кимсан?..

— Билмайман.

У тепасида осилган муштдай мевани юлиб узатди. Олиб тишловди, овзи боя тирилганидаги аччиқ таъмдан-да бўлмағур мазани сезди. Шоша-пиша туфлаб ташлади. Донишманд норози тўнғиллади.

— Есанг, қорнинг тўяди, емасанг — очликдан ўласан.

Ноилож ҳалқуми ачишсаям чайнайверди. Дастлаб тахир туюлган мева бора-бора ёқиб қолди. Ҳам тўйди, ҳам чанқоғи босилди. Сўнг улар дунё тўғрисида суҳбат қуришди. Шеригининг гапириши-ю, ўзининг диққат билан тинглашига қурилган жараёнда йигитнинг онги тиниклашди.

Охирги ҳафтада у ёзишни ўрганди. Олдинига устози чизаётган жимжимадор белгилар бемаъни эрмакдек туюлса-да, кунлар ўтиб илк сўзни битганида, роса қувонди. Кейин дарахт ҳақида сўраб, ғалати жавобни эшитди.

— Ҳақиқат дарахти.

«Меваси бежизга аччиқ эмаскан...»

Ногоҳ осмони фалақдан хунук сас келди, кўк тоқида улкан куш айланмоқда.

— Қарға!.. Келажакка сафар қиладиган яккаю ягона жонивор...

Ўйноқи тасаввурларига берилдими ёхуд аслида шундай-миди, бунга ишонди. Сўнг нимжон вужуди қалтирайверди, у батамом ўзига келиб улгурмасдан ажиб бир мўъжиза туйғули қушнинг энг пинҳон тилсимларига кириб бораётганди. Қарға яқинлашганда, чағир кўзларда ўзига жуда таниш туйғуни илғагандек бўлди...

Талвасада донишмандга термилди. Устозининг сирли нигоҳи тахминларини исботлади. Аммо шугина таассурот умрининг сарҳисобига камлик қилади, у ҳали янада кўп нарсаларни эслаши, хотирасидаги ўпқонни тўлдириши лозим.

Устоз кўп нарсадан бохабар, акс ҳолда, маъноли қилиб сен бўри авлодсан. Исминг — Бўзқурт*. Олис йўлда бўри ишончли ҳамроҳ, демасди. Унинг кейинги гаплариям диққатга сазовор: «Оч одамга яланғоч ҳақиқатдан кўра бир парча нон берганнинг уйдирмаси афзал. Илло, бенуқсон одам бўлмас! Йўлингда сон-саноксиз хатарлар учраса-да, жонингга қасд қилишга ҳеч кимга руҳсат йўқ. Фақат мақсаддан оғдиришга, ўтмишингни йўқотишга рағбат бор...»

Бироқ, энди йигит уни эшитмасди. Чунки унут хотиралари тўсатдан қалқиб, назарида турли-туман воқеликларнинг сидирға бўлақлари гавдалана бошлади. Мавжланиб, шиддат билан ўрин алмашаркан, мавҳум манзаралар гирдобидан гоҳ оёқ остига қилич сермаётган баҳодир, гоҳ саҳролар ўртасида

қоядек қотиб, улкан камондан тўрт тарафни мўлжалга олаётган паҳлавон кўланкаси кўриниб қоларди. Кейин булар кўздан йўқолиб, соч-соқолига хас-хашак ёпишган ифлос каллани қонли мешга солаётган хушбичим аёл қиёфаси гавдаланди. Яна лаҳза ўтмай, жисми жонига хузур бағишлаган илоҳий қироат янгради. Кўз ўнгида узундан-узун қарвон намоён бўлди. Қарвон ўртасида олтин гилдиракли аравага юкланган тобут келмоқда... Айқаш-уйқаш кўргиликларидан талвасага тушган Бўзқурт ўзини қўлга олишга уринаётганда, манзаралар баттар қоришди. Ва охирги илғгани қуввайи ҳофизасида дафъатан қад ростлаган қора тулпорли жангчи бўлди. У диққатини йиғиб, таассуротларига яқинлашди. Яқинлашиб эса жангчининг нигоҳида ҳам боя тепасида айланган қушники монанд шуурни кўрди. Кўрди-ю, сесканиб ўзига келди.

Устоз ҳикоясини тугатди...

Фикри хаёлини эгаллаган айқаш-уйқаш тасаввурлари чаккасида қутилмаган санчиқ уйротди. У бошини чангаллади. Оғриқ қанчага чўзилди, номаълум, бир маҳал кўргиликлари қайта жонланди. Бироқ, энди назаридан нафақат устози, балки олдинги алоқ-чалоқ ҳодисалар ҳам узоқлашган ва ўзи отлар дупурию жанг «урхо»лари гулдираган майдонга тушиб қолганди. Мана, вақтида ақлини йиғолмади, чоғи, кураклари ўртасига урилган ойболта зарбидан эсини йўқотди. Бирдан «жонингга қасд қилишга ҳеч кимга рухсат йўқ», деган каломни эслади. Афсуски, устози адашган экан. Хаёлидан ўтган охирги фикр шу бўлди. Сўнг тулпори нақадар авайламасин, эгардан оға бошлади. Яна сал ўтса қулайди. Ана унда тирик қолиши даргумон. Сайхонликда шамолдек елаётган минглаб отлар туёғи остидан омон чиқишни умид қилиш нодонликдан бўлак нарсамас...

Вужуди мадорсизланиб, қомати тобора майишаётган жангчи эсини йўқотиб улгурмай, ногаҳон ёнбошида улкан жонзот қад ростлади. У ақли хушини зўрға йиғиб, каватига кирган халоскорга қаради. Қаради-ю, энди уйронган ҳаётбахш илинжи боис қайтаётган мадори яна тарк этаверди. Кўркувдан баданига аянчли қалтироқ ёйилди. Чунки, ҳозиргина одам деб ўйлагани шохлари тарвақайлаган ҳўкизбош махлуқ эди...

Қулоғи тагида гулдираётган шовқин-суронлар тингач, у кўзини очди. Кўзини очиб, улкан дарахт тагида чордана курган эски танишини кўрди ва бу воқеалар рўёлигини англади. Ноқулай аҳволдан қутулиш учун «кўзим илинибди», дея ўзини оқлади. Донишманд эса: «Бу тушинг эмас, келажак ёки ўтмишинг», — деди. У кўрганлари ўтмишга айланишини истади. Келажак бўлса, умрбод ўша кунни кутиб илиги узилади. Илло, энди тулпоридан йиқилар они номаълум махлуқ ёрдам беролмайди ва у минглаб аргумоклар шамолдек елган қонли майдонда эгасиз улоққан қайсидир дулдулнинг оғир туёқлари остида боши мажақланиб, ҳалок бўлади...

Хайрлашиш онлари яқин. Устоз унинг чап кўксидаги митти шаклга тикилиб, кўзига ёш олди. Йигит тушунмади. Сўнг ўзи ҳам бирров назар ташлаб, мўъжаз расми кўрди. Тўққиз тилли қуёш сурати...

Донишманд хаёлга чўмди: «...Жуда-жуда олисларда, икки дарё оралиғидаги серҳосил далалар ортида бепоеён саҳролар бор. Ўша яйдоқ далаларни саҳройи алплар макон тутган. Кўзидан ўт чақнаган аёллари камондан беҳато отишади. Эркаклари — ўнлаб душманга басма-бас уришадиган ботирлар. Улар бирлашса — дунёни титратадиган, тарқалса — бир-бирини қирадиган халқ. Бу элнинг худоси Тангри, маъбуди қуёш, қиличга топинади, бўрини муқаддас санайди!»

Устоз кўзда шашқатор ёшлари филтиллаб қадрдонини кузатаркан, қўйнидан ярим тухумга ўхшаш яшил тош чиқарди.

— Бу мушкулингни осонлаштирадиган улги. Чарчаганда қарайсан... — сўнг ўйланиб, қўшиб қўйди. — Ниҳоят уни эгасига топширдим...

Йўловчи дарахт соясига келганидан бери ҳаракатланмагани боис иккиланиб, оёқ остига тикилди. Тикилди-ю, хаёли чалғиди. Тўрт қадам наридаги бўзбўри қайгадир йўқолиб, ўрнида тошқосаси ҳовучдек махлуқ ғимирламоқда. Тошбака!.. Келажакка етадиган яккаю ягона жонивор. Ҳозир ҳам минг йиллик умрига сизмайдиған буюк-буюк замонларга отланган.

Маъюс хайрлашишди...

Мара* ва Тамора

Хукмдор уйкудан уйғонганда, негадир ўзини лоҳас сезар, кўнгли аллатовур хижиллигидан қаватидаги маҳбубасини тамом унутганди. Чунки узок йиллар давомида эришган тинчлигига бугун дарз кетди, асрий хавотирлари қайтадан бошланди. Тўшакни тўлдириб тўлғанаётган аёл кучоғида роҳатланиш ўрнига бесаранжом хаёлларга берилганининг сабаби шунда.

Хожасининг тушкун кайфиятини ўзининг бемаврид нағмаларига боғлашдан ўзга чораси қолмаган канизак ўтган тунни муфассал эсламоққа уринди. Бироқ, нозли ғамзаларида тўшакдошининг қаҳрига арзийдиган ортиқча қилиқ топмай ажабланди. Унинг озғин юзига кўпчиган ташвиш тарк этавермагач, ҳаммасини бемаҳал алаҳсирашга йўйди. Кечаси бўсалардан чарчаб, мижжа қоққан маҳал эркаги нималарнидир алжираганди.

...Канизак олти ойдан бери ҳарамда яшаб, бугун иккинчи бор гулгун ётоқни обод қилди. Олдинги сафар сарой гумашталари ота-онасини зор қақшатиб, оқ филнинг кажавасига ортиб келган кундан уч ҳафта ўтгач, рожанинг кучоғига кирганди. Ўшанда хукмдор уни бағрига босмоқ учун энгашиб, тўсатдан сакраб турган, кейин сирли қиёфада ётоқни тарк этганди.

Қизалоқ аввалига ўша тун учун Яратганга минг бора шукрона ўқиса-да, вақт ўтгани сайин ёшлик орзуларига чек қўйган ишратпараст тўғрисидаги аламоқ фикрлари ижобий томонга ўзгараверди. Чунки саройда кечган умри давомида камчилик кўрмади. Ҳатто, хизматчилар орқали ота-онасига яширинча оз-моз пул ҳам жўнатди, бекаму кўст яшамокда. Бироқ, ташвишларига-да асоси бор. Масала шундаки, у ўзига бегона қас қўл теккизолмаслигини, хукмдор унутса, муҳташам саройда жуфтсиз ўргимчак каби қуриб-қақшаб, умрини яқунлашини тушуниб етган. Шу сабаб бурунги ҳафта ҳарам оғаси бармоғидаги олмос кўзли узук эвазига гулгун ётоқни ваъда берганда қандай бўлмасин, Маранинг суюкли жазманига айланишга қарор қилди. Висол тунида ширин эн-

тикишлар, оташин эркалашлари-ла хушторини бўйсундиришга уринади. Бу муваффақиятларнинг ярми. Қолганига ўтган олти ой мобайнида ҳарамдаги гурунглاردан ўрганган макрлари ёрдам беради. Мана, у узоқ эркалашларидан кейин унсиз йирлаб, жазманининг узун, жингала сочларини силамоқ учун чўзилди. Аммо, ўйлагани сароб экан қўли бормади. Қайтанга ўзини эзғилашдан нари ўтолмай ухлаб қолган эркакка нисбатан қалбида улуғ бир нафрат уйғонди. Сахарда қулоғига ғалати алаҳсираш чалинди, рожа хуш-беҳуш алланималарни валдирар, ётган жойида сакраб-сакраб тушаётгани.

«Турлар!.. Қуртлар!.. Турқутлар!..»*

...Мара уйқудан нохуш кайфиятда уйғонгач, тушини эслаб жиддий тортди. У, одатда, канизакларининг қабиласини сўраб-суриштирмасди. Бугун эса олти ой бурунги ҳодисани қаватида тўлғонаётган паривашга алоқадорлигини ҳис этди. Хожасининг беёқим йилтираётган савол аралаш нигоҳига йўлиққан канизак каловланиб, кўзларини яширди. Аммо қай томон боқмасин, ёвуз истехзога дуч келаверди. Мара иккинчи марта сўрагач, ҳол-беҳол жавоб берди.

«Шакман...»

— Исминг?..

— Тамара... Отам борган жойингда мустаҳкам ўрнашгин деб, шундай атаган.

— Тамора... Илдиз, демак...

У гулдор ёпинчиқни елкага ташлаганча, хонани тарк этди.

Ҳали қадам товушлари узоқлашмай, қиз хўнграб юборди. Дафъатан у энди ҳеч қачон бу ерга қайтолмаслигини англаб қолганди. Шу кўйи тақимини ўлган қуюқ сочларига кўмилиб, узоқ йирлади. Тушга яқин кечаги энага олди-га ҳарир кийимларни ташлади. Пуштиранг матони бокира қоматига иларкан, у беканинг нигоҳида афсусдан ўзга ифода топмай, ҳиқиллаганча эшик томон йўналди. Деворига азим муҳорабаларни ифодаловчи суратлар чизилган узун йўлакдан одимлаётганда эса бехосдан чуқур «ох!» тортди. Негаки, ҳовлига чиқадиган эшикдан уч-тўрт қадам берида рожа ва чўкқи қалпоқ кийган чавандозларнинг жанг сахнаси тасвирланган, тагига «Шакларнинг енгилиши!» деб ёзилган эди. Тамора эрталабки нохуш саволлар сабабини ниҳоят англаса-

да, ўзга фикрдан таажжубланди. Ахир, Мара ким билан уришмаган-у, кимни бўйсундирмаган? Қолаверса, ҳарам, асо-сан, ракиблари кафилликка берган асиралардан иборат-ку. Наҳот, ҳаммасидан нафратланса? Йўқ, бу ерда бошқа гап бор, чунки қачонлар тарихга айланган жанглари деб, ким-дандир аразлаш ақлга сиғмайдиган хол.

Ўша кун Тамора ҳеч кимга қўшилмади, бир четда кўкрагини ерга бериб ётди. Ҳатто, чўмилишгаям чиқмади.

Чўмилиш канизақларнинг кунлик одати. Рожа кузатув минорасидан яланғоч аёлларга термилишни ёқтиргани сабаб, айни туш чоғи сарой санамлари таранг қоматларини кўз-кўзламоқ учун ҳовузга шўнғишарди.

Улар ҳарир ёпинчиқларини ечиб, тубини дур, юзасини атиргул ва наъматак япроқлари қоплаган шаффоф сувда сузаётганда, четдаги ярим айлана бинодан мунгли куй янграб қолар, шунда ажиб оҳангдан роҳатланиб, илиқ сувга тўш ураётган кизлар беихтиёр қишлоқларини, севган йигитларини, ота-оналарини эслашар, унсиз оҳ тортиб қисматга лаънат ўқишар, кейин барчасини унутиб ўзгача ҳиссиётларга чўмишаркан, ўксик хаёлларида уйғонган армон бора-бора тақдир ризолигига айланарди.

Канизақлар сархуш ҳолга келгунларича синчиклаб кузатган ҳарам оғаси вақт етганини сезгач, ораларидан ўнтасини танлаб ўзга хонага, чор атрофи юмшоқ ўриндиқли отхонага олиб чиқарди. Занжабил ачитқиси аралаш хушбўй пичан еб, тобига келган қасрақ* ва чақмоқдек арғумоқнинг эрка қувлашмачоғидан пар ёстиққа ёнбошлаб, шароб хўплаётган сархуш гўзаллар ожиз энтикишар, томоша тугагач, қулваччалар тўлғана-тўлғана адо бўлаёзган шўрликлар ичидан рожа назарига тушган қизни олиб, иссиқ ҳаммомга, қайрағоч ёғочидан ясалган тоғора ёнига элтишар, бу ерда ҳозир нозир бека уни гулобли сувда ийдириб, ишрат кечасига тайёрларди.

Ана шундай ҳузурдан бенасиб Тамора ғужанак тортиб ҳиқиллаётганда, хона эшиги очилиб, Бэнжу кирди. Барча канизақлар ҳукмдордан кўра шу кўсадан кўпроқ кўрқар, сабаби, тақдирлари айнан унга боғлиқ эди. Ҳозир Таморани ташқарига бошларкан, у ниятини сездирмади. Тамора эса кишида на аёллик, на эркаклик ҳиссиётларини уйғотмайдиган

хўппа семиз қўлларга таяниб, ўрнидан турганда ҳам, тарап қоматига ёпишган сочларини турмаклаш учун сиқимиغا сиғдиролмаганда ҳам ва ниҳоят, билаги яна ўша совуқ панжалар исқанжасида қийналиб, ташқари йўналганда ҳам ҳеч нарсани тушунмади. Фақат дарвоза олдидаги икки йигитни кўрганда хушидан кетаёзди. Йигитлар қизил кўйлак кийишган, бетларига ниқоб тақишганди.

«Жаллодлар!..» хаёлидан ўтди қизнинг. Нега? Шак бўлгани учунми?..

У оёқларидан дармон узилаётганини сизди. Тиззалари майишиб, баданига титроқ югурди. Кимнингдир билагидан шахд тутган дағал илкини ҳам зўрға илғади. Бу панжа ҳарам оғасига тегишли эмаслигини ҳис этгач, бир сесканди. Сўнг назарида дастлаб ҳур болалиги, кейин ота-онасининг илтижолари, ўша қора кун ҳамда оқ фил устидаги ҳашамдор кажава гавдаланди. Шунда ҳушёр туйғулари уйғониб, рожа кўнглини хушлаш учун туғилмаганини англади ва қалбида энди ўзига нисбатан нафрат кўкарди. Зеро, оний лаҳзалик фароғатга кўз тикиб яшаш ҳақиқий умр учун камлик қилади. Ҳатто, ҳамма сингари кун кечириб зурриёт қолдириш, арзимаган ютуқлар ила жумлаи жаҳонга мақтаниш ҳам шунчаки вақт ўтказиш демақдир. Қиз хаёллари оғушида қийналаркан, туйқус калласига урган фикрдан хушига келди. Мабодо, буюкроқ ишлар учун дунёга келган бўлса-чи?.. Қисмат деганлари ўзга йўлдан кетганда, у ҳарамда яшаган кезлари вужудидаги қарама-қарши ҳиссиётлардан туну кун азоб чекмаган, алақачон Мара отлиғ ўшал жондорнинг қурбонига айланган бўларди... Шулардан омон қолибдими, билингки унинг худо белгилаган ўз тақдири бор.

Кўзларини очди. Ҳалигина қалбида кўкарган митти нафрат натижаси ўлароқ, билагидан тутиб судраётган нор йигитларга жирканиб қаради.

Кўчага чиққанда эса чақноқ нигоҳини уфқларга қадаган, руҳиятидаги бояги тушқунлик тамом йўқолган, билагидан чангаллаган жаллодлар ҳам, саройдаги айшу фароғатлар ҳам ўткинчи эканлиги тобора аёнлашиб бораётганди. Йўқ, у ўлимини бўйнига олмаган, аксинча, ҳадемай улуғ мўъжизалар юз беришини, қисматида янгича умргузаронликлар бошланишини сезмоқда.

Худонинг арзандасини иблис қатл этолмайди...

Мара гўзал Тамора хокисор ҳиқиллаётган тўшакни тарк этгач, қабулхонага кириш олдидан эшик оғасига канизакни «Ўлимдара»га улоқтиришни, сўнгра уч кун бурун меҳтарбодулари* ушлаб келган мусофирни ҳузурига келтиришни буюрди. Негаки, ниҳоят олти ой муқаддамги ишрат кечасида кекирдаги устида жарини шакқиллатган баҳайбат бўрининг пайдо бўлиши, бугун сахарлаб телба-тескари алаҳсирагани сабаби ойдинлашди.

Асир киргач, аниқ қарорга келган Мара, агар рози бўлса, бекаму кўст умр кечиришини кафолатлаб, уни саройда қолишга ундади. Рад жавобини эшитгач имо қилди. Ноз-неъматларга тўла патнис кўтариб табуғчи* кирди. Уч кундан буён зиндонда ётиб роса қийналган, ташналик ва очлик туфайли пўрсиллаб шишган лаблари тонгдан тарса-тарса ёрила бошлаган Бўзқурт ўзини тўхтатиб туролмади... Рожа тантанавор қаҳқаҳа отди.

«Оч одамга куруқ сафсатадан кўра, бир бурда нон берган иблис азизроқ...»

Бўзқурт бирдан англаб қолди, устоз башорати такрорланмоқда. Демак, унинг бошқа айтганлари ҳам ҳақиқат, «Жонига қасд қилишга ҳеч кимга руҳсат йўқ!..»

У қўлини патнисдан тортиб, рўпарасига мағрур кўз ташлади. Ғазабланган рожа жаллодни чорлади...

Ярим соатлардан сўнг шаҳар ташқарисида бораркан, Бўзқурт тақир бошини силаб, мийиғида кулимсирарди. Аммо, қувончи узоқ чўзилмади. Туйқус маъюс жиринглаган ажабтовур оҳанг диққатини тортди. Қайрилиб, «Ўлимдара» томон кетаётган икки шотир қўлтиқлаган сулув бир қизни кўрди. Бояги садо ўшанинг тўпигига боғланган қўнғироқли кўзмунчоқлардан таралмоқда. Қалби ҳаприқиб кетди. Кейин бирдан тарвузи қўлтиғидан тушди, тўрт лаҳза ўтиб, пуштиранг ҳарирга ўранган нозанин тубида йўлбарслар ўкираётган даҳшатли ўнғирга кулайди. Нозик бадани емиш илинжида кўкка талпинган очофатлар ўртасида хомталаш бўлади. Ўлаксахўр сорлар тозалаган устухони минг йиллардан буён тўпланган сўнгаклар орасига сингиб йўқолади...

Бирок, худонинг арзандасини иблис қатл этолмаскан...

Соҳибжамолни элтаётган йигитлар яширинча кўз уриштириб, нималарнидир хуфёна режалаштиришаётганда кўз кўриб, кулоқ эшитмаган ҳодиса рўй берди. Тўсатдан осмону фалакдан сакраб тушган баҳайбат бўри уларнинг иккаласини ҳам ағанатиб, нақ пешоналарида қозиқ тишларини иржайтирди.

Жондордан Тамора кўркмади, қалбига тинчлик бермаётган сирли энтикиши шу туфайлидир, эхтимол.

...Бўри рўпарасида чўккалаган қизнинг тиззасига бошини кўйиб, итоаткорона ғингшиди. Тамора эса унинг дағал ёлини силаётиб, жон талвасасида жуфтакни ростлаётган жаллодларни масхаралаб, қаҳ-қаҳ урди. Сўнг нарироқда интизор тикилган Бўзқуртга бирров қаради-ю, тотли титроқ оғушида тўлғаниб, ойдек чехраси оловланди.

Ёқимли ҳиссиёт йигитни-да бир неча сонияга асир айлади. Бўзқурт қисқа вақт мобайнида минг йилларга арзигулик ҳодиса юз берганини дилидан ҳис этса-да, ҳозирги воқелик абадий ҳамроҳига айланишини ҳалигача тушуниб етмаган, айни сабаб нима қилишни билмай иккиланмоқда эди. Мана, эсини йиғиб, журъатсиз одимлаганча қизга яқинлашди. Уни авайлаб турғизаётганда, бўри сон-саноксиз митти нуқталарга айланди. Аввалига Тамора бунга тушунмади. Бояги нуқталар жимирай-жимирай ҳавога сингигач, тақдирга тан берди. Чунки қаршисидаги ғалати кимсанинг сирли нигоҳига қараганда, айни воқеликлар мўъжизадан бўлак нарсамас...

Яна озроқдан сўнг улар айри йўллардан бошқа-бошқа тарафларни мўлжаллаб жўнаганларида, қиз охирги олти ой давомида иблис томошаларидан қийналиб, эр қучоғига отилишни нақадар истамасин, пок вужудига сарой айш-ишратлари бекорга дахл этолмаганини тушуниб, йигит эса суйгани билан қачондир қайта топишиш илинжида қадам ташлашарди.

5-БОБ

Шакьямуни «Шаклик донишманд» дегани

«Нафас олинг!..»

«Нафас олинг!..»

«Нафас олинг!..»

Қулоғим остида гумбурлаётган ваҳшат момақалди роқлари тиниб, элас-элас жумлалар онгимга етганда, мен сўзсиз бўйсунимши лозимлигини англадим ва чуқур-чуқур антикиб, кўзларимни очишга уриндим. Бироқ киприklarимни кўтаришга мажолим етмади, гумбурлаган товушлар тобора кучайиб, қайтадан ҳушимни йўқотдим. Сўнг зудликда ўзимга келмасам умрим рўёга айланишини тушуниб, алоқ-чалоқ давватларга қулоқ тутдим.

Бу уч-тўрт марта такрорланди. Яъни, гоҳ уйғониб, гоҳ ақлдан мосуво ҳолда анча ётдим. Бир маҳал аъзойи баданимга тарқалган даҳшатли азоб тамомила ўзимга келтирди, ютақиб-ютақиб нафас ола кетдим. Қовоғим очилди. Фирашираликда аввал тепамда нур сочаётган олти кўзли лампа, кейин бошим узра энгашган кимсалар кўринди...

Назаримда, мени Яратганинг ўзи асради. Йўкса, қон қусиб, аллақачон нариги дунёга равона бўлган мурда тўсатдан тирилармиди? Мен жонимни асрайдиган илоҳий кучлар борлигига имон келтирдим. Энди фойдага қолган умримни оқлашим лозим. Ахир, зиммамга шунчаки юмушлар юкланмагандир?..

Муқаррар ўлимдан омон қолишим ва келгусидаги мавҳум ҳаётим ўртасидаги узвийликни тополмай қийналарканман, бирдан калламга урган бошқа фикрдан кўнглим батамом ёришди. Ҳамма гап диссертациямда бўлса-чи? Ахир, мудҳиш саргузаштларим айнан шундан бошланди-ку. Холчаёндан топилган эски матоҳ эса баҳонайи сабаб. Чунки санскрит ёки грек алифбосидаги матнни ўқийдиган мутахассислар етарли. Демак, менинг елкамдаги масъулият ёлғиз шугина эмас.

...Анча равон нафас ола бошладим. Тепамдагилар ҳам рўй-рост кўринишди. Икки жарроҳ, уч ҳамшира. Аммо, буниси-чи?.. Ажаб! Тўсатдан врачлар ичида сочлари силлиқ таралган ҳурматли Аззо Кабиривичга кўзим тушди. Наҳотки?..

Шифохонада нима қиляпти?.. Бунинг устига, оқ халат ўрнига аллатовур ялтир-юлтир ридога ўранган. Операция хонасига киришга ким рухсат берди?..

Синчков тикилиб, профессорнинг нигоҳида салобати-га ярашмаган ташвишни илғадим. Бунга сабаб — ҳаётга қайтишим. Ахир, азалий душманинг тирик юрса, қайгурмай бўларканми?..

«Азалий душман...» Қизик, бу фикр калламга қаердан келди?..

«Жонингга қасд қилишга бизга рухсат йўк!..»

Қулоғим остида жаранглаган ҳаётбахш жумла хаёлларимни тўзитди. Шошиб, яна тепага боқдим. Бирок, энди Аззо Кабирович кўринмади. Шифокорлар эса бамайлихотир тарқалишмоқда...

Эртаси куни хузуримга бош врач кузатувида ёшгина бир йигит кирди. У оёқ томонимдаги курсига ўтириб, ўзини таништирди:

— Хуршид Низомович, вилоят прокуратурасининг катта терговчиси...

Терговчи дастлаб жонимга қасдлашганларни таниш-танимаслигимни сўради. Бош чайқаб, рад жавобини бердим. Кимдан шубҳангиз бор, деган саволига эса елка қисдим. Гумондорларнинг афт-ангорларини тасвирлашга келгандагина шошилмай сўзлашга тушдим. Аммо ҳикоям ниҳоясида калламда ўринли савол уйғонди, ахир жиноятчиларни қўлга олишган-ку, бу тафсилотлар кимга керак?

Афсус, адашибман. Хуршид Низомовичнинг айтишига қараганда, улар ўша куниёқ жуфтакни ростлашибди.

— Мумкин эмас!.. — эътироз билдираман мен. Чунки қорақушга айланиб, кўчама-кўча кезганимда милиционерлар олиб кетаётган қотилларга назарим тушувди. Қўлларидаги кишанларини ҳам илғандим...

— Аммо, сиз қўрқманг, — дейди терговчи, — уларни, албатта, тутамиз. Ҳозирча палатангиз эшиги олдида битта кўриқчи қолдирамиз. Ҳар эҳтимолга қарши...

Менга кўриқчи керакмас, энди жонимга қасд қилишолмайди. Аммо, буларни бировга айтолмайман. Айтсам, жиннига чиқаришади. Жилла курса, кўксимдаги асоратнинг таъсирига йўйишади. Яхшиси, индамаганим маъқул. Вақти-соати билан ўзлари билиб олишар. Қолаверса, жиноятчиларнинг шунча соқчилардан кутулиб кетганига қойилман. Терговчига эса тушунмаяпман. Негаки, ўрни бўлмаса-да, қотилларнинг кийими ҳақида сўрамоқда. Адашмасам, иккаласи ҳам қизил... йўк, оч қизил... янаям аниқроғи, оловранг костюм-шимда эди...

Терговчи хонамни тарк этгач, эшитганларимни Аззо Кабировичга боғладим. Чунки, ҳурматли профессорнинг кўмагисиз

шунча кишининг орасидан пашша ҳам учиб чиқолмайди. Хўш, энди-чи, энди қандай йўл тутади у? Овини давом эттирадими ёхуд кураш услубини ўзгартирадими?.. Ҳар ҳолда, масалани пичоқ билан ҳал этолмаслигини тушунгач, янги режа тузаётгандир. Мен ҳам бўлғуси ҳаракатларимни батафсил ўйлаб олишим керак...

Шундай хаёллар билан пинакка кетдим. Қанча ётдим — номаълум, бир маҳал кимдир бошимни силади. Кўзимни очмасдан сездим, устозим... Беихтиёр энди оддий одам эмаслигимдан, Тошкентдек шаҳри гулгуладан йўқлашибдими, дурустгина ҳурмат-эътиборга эришаётганимдан ғурурланиб кетдим. Айни пайтда домланинг кутилмаган ташрифига қизиқишим ҳам ортди. «Ноқобил шогирдининг аянчли аҳволдан уни ким огоҳлантирди?..»

Уйғонганимни кўриб, Махсим Азизий оҳиста пичирлади.

— Кечиринг, бўтам. Ҳаммасига мен айбдорман. Сизга топширмаслигим керак эди... Олдин ҳам аспирантларга таклиф этганман, аммо бу мавзуни ҳеч ким хоҳламаган. Фақат биттаси истар-истамас ишга киришганда, автоаварияга учраган. Ўшанда бевақт ҳалокатни тасодифга йўйганман. Энди билсам, сабабчиси...

— Аззо Кабирович!..

— Биламан, бўтам, биламан... Мен розиман... Хоҳласангиз, бошқа мавзу олинг. Хоҳласангиз, диссертация деган дардларни умуман йиғиштиринг...

— Йўқ! Шу мавзуни давом эттираман! — Рад этман мен. — Кўлларида ҳеч иш келмайди. Жонимга қасд қилишолмайди, улар. Фақат чалғитишлари мумкин...

Устоз пайдар-пай жумлаларимга тушунмай, башарамга ҳайрон тикилганча хонани тарк этди. Мен хаёлларимни йиғиб, бошдан ўйлай кетдим: «Аввало, Сулаймонов ким?.. Нега оддий аспирантни тинмай таъқиб этмоқда? Қолаверса, ҳали ўлим билан олишаётганимда (аслида арвоҳга айланиб, дунё кезганимда) кўз олдимда гавдаланган воқеалар нимага ишора?..»

Беихтиёр ўшаларни эсладим. Зарғалдоқ тусдаги бепоён сахро, карвон йўли четидаги алмисоқ мурда, дарахт соясидаги донишманд, шоҳона сарой, сулув аёлларни ийдириш йўлидаги иблисона найранглар, Тамора, бўри...

Бирдан охирги марта институтни тарк этаётганимда қаршимда учраган лўли қизни эсладим. Қизик?.. Нега худа-беҳуда тақдиримдан фол оча кетди?.. Тўғри йўлдалигимни қаердан билди?..

Қарангки ҳозир ортиқча фикрларга берилмай рожа саройидаги саёҳатимни давом эттирганимда, эҳтимол вужудимни эгаллаган сон-саноксиз жумбоқлар калитини топардим. Аммо, хаёл қурғур кераксиз томонларга кўпроқ учаркан. Йўқса, айти шу дамда қандайдир лўлига бало бормиди?..

Бошқа томонлама эса лўли қизни эшлаш ҳам унча бекорчиликка ўхшамайди. Негаки, кўнглимнинг туб-тубида унга нисбатан аллатовур туйғу кўкарган. Боз устига, шу қиз йўлимда такрор-такрор учрашига ҳам ғойибона ишончим бор.

...Ниҳоят эсимни йиғиб, ҳўкиз терисидаги сирли ёзувларга қайтдим-у, туйқус шууримда чақнаган фикрдан ўйнаб юборай дедим. Қалтис ҳаракатим туфайли кўкрагимдаги битмаган ярадан қон силқиб, баданимга аёвсиз санчиқ ёйилди. Тилимни тишлаб, додлаворишдан зўрға ўзимни тийдим. Оғриқларим тарқагач, фавқулодда қувонч уйғотган ўша фикрни давом эттирдим. Ҳа, камина баногоҳ Будда ва дарахт соясидаги зот ўртасида чамбарчас уйғунлик борлигини сезиб қолгандим. Наҳотки, тахминларим ҳақиқатга айланса?..

...Буддани Шакьямуни — Шаклик донишманд дейишади. «Шак» эса «сак»нинг ўзгарган шакли. Шундай экан, жумлайи жаҳонга маълум файласуф аслида... Йўқ, бунга юз фоизлик исбот даркор. Эҳтимол, ҳиндистонлик шаклар маҳаллий қабилалардандир?.. Ахир, бу масала хусусида менгача ҳам бош қотиришган-ку.

Ортиқча хаёллардан чекинишга нечоғлик уринмай, ба-рибир, инқилобий фикр миямда айланавергач, ички ҳиссиётларим ҳеч қачон алдаганини эслаб, ҳозир ҳам тўғри йўлдан, дея ўзимни овутишдан бўлак чорам қолмади.

Икки дақиқалардан сўнг ўйлай-ўйлай эътиборимни бошқа нарсага, аниқроғи, Будданинг яна бир исмига қаратдим. Ўша даврда ҳукм сурган шак подшолари сулоласининг умумий номи Гаутама ёки Готама. Баъзида буюк донишмандни ҳам шундай аташади. Бу — яхши чўпон ёки чўпонларнинг

аълоси дегани. Энди ўйлаб кўринг, ҳеч замонда Фарбий ҳиндистонлик ҳукмдорлар шажараларини чорвадорга боғлаб ғурурланишганми? Бу атама фақат кўчманчилар маънавий дунёсига тўғри келади-ку...

Фикрларимдан қониқиб, енгил тин олдим, энди ўша халқларнинг ҳинд элига қачон борганини аниқласам, ҳамма тахминларим исботини топади...

Бироқ, буни номзодлик ишимга қандай алоқаси бор?..

Жудаям-да... Ахир, турклар тарихи беш юз уйли Ашина аймovidан, яъни 545 йилдан анча олдинроққа тақалишини исботламоқчи эканман, юқоридаги тахминлар тадқиқотларимга боғланмасинми? Қолаверса, диссертациямга асос сифатида эрамиздан аввалги даврларда буюк Турон пасттекислигида от сурган қадимий қабилаларни келтирмоқчиман. Хусусан, хунлар, тоҳарлар (дахлар), саклар, массагетлар, жузжонлар (юэчжи)...

Буларнинг қайсисидир олис аждодимиз бўлиб чиқиши аниқ.

Ўз ўтмишини билмайдиган халқ маънавий сўқирликка маҳкум. Шундай экан, илмий изланишларим миллатимиз йўлини ёритувчи машъалнинг бир учкунига айланса, бунинг нимаси ёмон?..

Шошманг, шошманг!.. Нималар деяпман?.. Миллатимиз йўлини ёритадиган машъала дедимми? Чиндан мозий — келажакка элгувчи ягона йўл экан, беором тунларим бекорга ўтмапти-да. Инчунин, нега муқаррар ўлимдан омон қолганим энди тушунарли. Қолаверса, Сулаймоновнинг изланишларимга жон талвасада қаршилиқ кўрсатиши сабабиям аниқ — тарихини унутган элни бўйсундириш, бошқариш, қулдай ишлатиш ортиқ қийинчилик туғдирмайди. Шу боис барча халқлар ўтмишларини асраб-авайлашади, аждодлари билан фахрланишади...

Ҳозир касалхонада ётганимдан хурсанд ҳам бўлдим, саломатликда бундай фикрлар нотавон калламга келармиди-йўқми? Шуларни ўйлаётиб эса беихтиёр ўзга жумбоққа йўлиқдим. Агар мазкур гаплар рост чикса, Аззо Кабировичнинг ўтмишимиздан хавотирланишининг боиси не?..

Турли фикрларни ўртага ташлаб, чуқур мушоҳадага чўмдим... Сулаймонов миллатчилик қилмаётганмикан?.. Мум-

кин эмас, чунки унинг қадимги туркий уруғлардан бирига тааллуқлилиги билан фахрланганини неча бор эшитганман. Ўз ўтмишига кўз юмиши асоссиз... Алалхусус, ягона тахмин қолади, ҳурматли директоримиз туркийлар тарихининг бошланиш нуқтасини белгилаган кашшоф олимлардан. Мабодо, менинг думбул изланишларим исботини топса, нуфузли академикнинг барча меҳнатлари чиппака чиқади. Шунга қараганда, у шахсий манфаати — худбинлиги туфайли тадқиқотларимни рад этаётгандай. Бироқ, масаланинг иккинчи томони бор. Нақадар мутаассиб бўлмасин, ҳеч ким ҳалигача «очилмаган кўриқ» баҳона гумроҳона таваккалчиликка ботинолмайди. Поёнига етмаган диссертация учун бир бечорани асфаласофилинга жўнатиш ўта кетган ахлоқлик ахир. Ҳушимга келганимда врачлар орасида тургани, қулогим остида жаранглаган сирли жумлалари-чи?..

Қизиқ, биз дегани кимлар экан?.. Ҳалиги шотирларими?..

«Жонингга қасд қилишга бизга рухсат йўқ!..»

Энди шунга бошим қотди. Бу гапни аввал ҳам эшитгандим. Менимча, сирли садо кўҳна асрлар қатидан янграмоқда...

6-БОБ

Энагаси бўри...

Ўша кундан сўнг Зармо анча вақтгача ўзига келолмади. Қалбидаги қарама-қарши тугёнлар гоҳ йиғлатса, гоҳ кулдирди. Ороми кетиб, уйқусизлик дардига чалинди. Ана шундай бедор тунларда нега ўшанда ўзини ғайритабиий тутгани, ноихтиёрий жумлалардан тилини тия олмагани хусусида ўйлар бўлди.

Аслида у ҳақиқатан ҳам фол баҳона уч-тўрт сўм ишлаб олмоқчийди. Бироқ, «ўлжа»сининг кафтига қаради-ю, ноҳос боши ғувиллаб, нигоҳи қоронғилашди. Чаккаларида аёвсиз овриқ турди. Бир маҳал эсидан айрилдими, алахсирадими, кўз олдидан ғаройиб манзаралар ўта бошлади. Аллақандай жаннат боғларида, гурас-гурас ҳуру филомонлар ичида соллана-соллана қадам ташлармиш. Сўнг бирданига фикру хаёли чувалашиб, тилига осилган сирли каломлар иродасига бўйсунмай, маржондек тизилаверди. Ниҳоят, эс-ҳушини

йиғиб бундоқ қараса, қаршисида ўша йигит, вақт ганимат пулни олди-ю, жуфтакни ростлади. Шу-шу, оромини йўкотди, кунни фаромуш, тунларни тўлғаниб ўтказаверди. Бора-бора чидолмади, бемаврид дардини унутиш ниятида қишлоғига қайтди. Момоси ҳам роса совинган экан, бағрига босганча, ҳадеганда қўйвормади. Хаяжонлари босилиб, супада ҳол-аҳволлашишгач, тортина-тортина кўрган-кечирганларини сўйлади. Ҳикоясини тугатганда, кампирнинг ранги оқариб, лаблари бежо пириллар, жонсарак кўзларини неварадан яширишга уринарди. Қиз ҳам қувгинамасми, дарров тушунди. Тушунди-ю, савол назари-ла тикилди. Хипчабел момо эндиғи ҳаракатлари беҳудалигини англагач, чойнак кўтариб ўрнидан кўзгалди. Зармо чорак соатча танҳо қолди. Кейин ярим қумғон сув қайнатиш шунча қийинми, дея ажабланиб, ошхонага кирди... Тўрдағи хонага яқинлашувди, момосининг ҳиқичоқ аралаш пойинтар-сойинтар гудирлагани эшитилди. «Бўри», деган сўздан бошқасини англолмади.

Эшикнинг бевақт ғийқиллашидан ўзига келган кампир апил-тапил ўрнидан кўзғалиб, сездирмай кўзини артди-да, гўёки ҳеч нима бўлмагандай, ташқарига йўналди. Аммо, хонадан чиқар они невараси йўлини тўсди. У қўлга тушганини англаб, ерга тикилди. Сўнг хорғин «уф» тортди.

— Майли, болам... айтсам, айта қолай...

Момонинг ҳикояси Зармонинг ҳаётини баттар ағдартўнтар қилди. У ўзини лўлилар уруғидан деб ўйларди. Энди билса...

...Ўша йили қиш узоқ чўзилди. Изғиринда чор теварагини яйдоқ дала ўраган қишлоққа бўри оралайди. Буни яхши билган лўлилар қўй-кўзиси борми, эчки-улоғию қорамоли борми, овилхонага қамаб, эшикларини танбалаб ётишарди. Шундай кунларнинг бирида Хипчабел момо ҳам шомга яқин бисотидағи икки қўтир такани ошхонага ҳайдади. Кейин тонггача безовта бўлмаслик учун бир кучоқ пайрахани уйга киритиб, ортидан эшикни ёпди.

Кампир ёлғиз яшайди. Чоли уч-тўрт йил бурун қазо қилган. Бола-чақасиз сўққабош аёлни ҳамқишлоқлари боқишади. Қарилик кучини кўрсатмагунча, у бировнинг марҳаматига зорикмади. Гадой тўрвасини елкасига илиб, шахарма-шаҳар изғиди. Баҳоли қудрат кун кечирди. Мана, энди илгариги

куч-куввати қолмагач, ҳамсоялари берган егуликлар билан кифояланишга мажбур. Аҳён-аҳёнда ёлғизликдан қийналади. Лоақал, биттагина фарзанд туғиб олмаганидан изтиробга тушади. Шундай кезлари кирдан яғирлашган болишга юзини босиб, ҳиққиллай-ҳиққиллай уйқуга кетади. Эртасига тақдирдан нолиш ношукурлик экани ёдига тушиб, яна кундалик юмушларига овора бўлади.

Бугун ҳам печкага тараша ташлагач, чирокни пуфлаб ўчирди-да, бекорчи ўй-хаёлларга берилди. Беихтиёр болалиги ёдига тушди. Ўшандаги шаддодгина сахти-сумбатини эслаб, мийиғида жилмайди. Кейин турмушга чиққани, тўдага қўшилиб, илк сафарга отланган кунларини хотирлади. Бора-бора, айна ҳаётига яқинлашди ва ҳайҳотдек ҳовлисида кезаётган изғиринга кулоқ тутиб, бехос яна ёлғизлик азобидан қийнала кетди. Кўкрагидан нимадир сурила-сурила бўғзига қадалди. Бир-икки ютинсаям, қайтмади. Ноилож ўтли фиғон чекиб, чуқур уф тортди. Уф тортди-ю, ўкириб юборди, бояги бемаза тугун аламли фарёдга айланди. Тўйиб-тўйиб йиғлади. Ярим соатларда мижжалари куригач, кўнглида ёлғончи юпанч кўкарди. Хўрсина-хўрсина пинак қилаётувди, мудҳиш увиллаш эшитилди. Эти жунжикиб, кўрпани бошига буркаб олганча индамай ётаверди. Сўнг қўтир эчкиларидан хавотирланди. Ошхона эшигини маҳкам бекитганини эслагач, кўнгли таскин топди. Яна кулоқ тутди. Ҳаракати бесамар кетган бўри увиллай-увиллай узоқлашмоқда...

Жондорнинг совуқ саси энди ўчувдики, изидан шохол* пайдо бўлди. Мана, у аввал чақалоқмонанд чинқирди. Ҳозир ингичкароқ товушда ув тортади. Аммо, йиғлаш давом этмоқда. Қачон тинади?.. Бунинг устига, ёлғизга ўхшайди. Улар, одатда, тўдаланиб изғишарди. Бу ерда бошқа гап бор...

Туйқус калласига келган фикрдан момонинг бадани совуқ жимирлади. Сўнг кўрқувдан титрайверди. Йиғи ҳали-вери тўхтайдиган эмас, нақ кулоғи тағида жаранглаб, кўнглида жон олгудек ваҳима уйғотмоқда.

Аёл — барибир, аёл экан, чидолмади. Амал-тақал ўрнидан кўзғалиб, раҳматли чолининг жулдур чопонини елкасига илди. Оёқ учида келиб, илгакни кўтарди. Йиғи кучайди, чиндан чақалоққа ўхшайди. Кўрқа-писа эшикни қия очди,

тизза баравар қор, тўрт тараф кафтдагидек якқол кўзга ташланади. Остонадан икки қадам нарида қандайдир тугун ётибди. Кампир оёғига йиртиқ калишни кийиб, ўша томонга отилди. Тугунни қўлтиғига қистирди-ю, зиппиллаб изига қайтди. Шоша-пиша илгакни илдириб, печка олдига келди. Каловланиб чирокни ёқди. Фира-ширада гўдакнинг совуқдан қизарган лўппи юзига қараб йиғлаб юборди.

Бўри токи эрта баҳоргача ҳар кунни момонинг уйига келишни қанда қилмади. Аввалига кампир увиллашни эшитса, қизни қучоқлаб кўрпага бекинарди. Бора-бора қоровуллик қилаётган ҳайвон ўзига зарар етказмаслигини англади. Ҳатто, бир-икки марта эшиги тагидаги итялоққа ювинди ҳам солди...

Момосининг ҳикояси тугагач, қиз бир неча лаҳзага ҳушини йўқотиб, бошини чангаллади. Сўнг беихтиёр ўлик хотиралари жонланиб, қайси кунги рўёларига қайтди. Мана, муаттар бовларда сайр қила-қила баногоҳ бийдай далага тушиб қолди. Қизил либосли икки йигит етовида судралмоқда. Ногоҳ ердан чиқдими, осмондан тушдими, баҳайбат йирткич пайдо бўлди. Кейин хаёли чувалашди... Тамом!.. Бошқасини эслолмайди.

Нима бўлгандаям, энди бир нарса аён — Хипчабел кампир унга етти ёт бегона. Янаям аниқроғи, Зармо аслида лўли эмас. Шуларни ўйлади-ю, қизнинг мурғак қалбида тушқунгина ўкинч уйронди. Ва бу бир кунмас-бир кун поёнсиз дардга айланишидан чўчиб, эшитганлари тушга айланишини хоҳлай кетди. Ҳа, ҳаёти шундай қолгани маъқул...

Зармо ўша тун сира миужжа қоқмади. Кўзини юмдими, қишнинг қаҳратонида бўсағада қолдирилган чақалоқ гавдаланаверади. Ахир, унинг ҳам туққанлари бордир. У ҳам ота-онасиз келмагандир фоний дунёга?..

Қайтанга, тинчгина фолини очиб юраверса яхшимасмиди?.. Бунинг иложи йўқ экан. Чунки, уларни қисмат отли хилқатнинг ўзи учраштирди. Демак, у шу дамлар учунгина яшаб келган. Норасида гўдакнинг йирткич ҳайвон томонидан сўққабош аёл хонадонига ташлаб кетилишиёк, айти гаройиб тилсимотларга ишорадир. Кафт йўллари ўхшаш йигитга йўлиқиши ҳам аввалдан белгиланган. Тамом-вассалом!.. Энди қандай бўлмасин, ўша тасқарасини топади. Акс ҳолда,



умри мазмунсиз кун кечиришга айланади. Ана шундан худо асрасин!..

Нафсиламрини айтсак, ўтган умрининг ўзи бемаъни кун кечириш эмасмиди? Ахир, дарду хаёли уч-тўрт сўм пул топишга банд-ку. Нега бирданига ўзгача турмушни истаб қолди? Йўқ, шу тахлитда давом эттираверади. Икки ой бурун аймақ йўлбошчиси ўғлига сўратганидан огох. Шуниси яхшимасми?.. Кимсан, оқсоқолнинг келини... Тўғри, бундан шароити ўзгармайди, лўлилар ҳаёти бир маромга мослашган. Бошқа томонлама эса ўз оиланг бўлади. Беш-олтита туғиб олсанг, атрофингда куймаланиб юришади. Бора-бора, кимсан, Зармо кампирга айланасан. Бундан ортиқ бахт борми?.. Аммо... Бу ёғини айтолмайди, энди ҳарчанд уринмасин, одатдагидек яшолмаслиги аниқ!

У қатъий қарориди тўхтаб, ҳорғин тин олгач, жиндак мудраш учун кўз юмди. Бирок, ухлаш ўрнига айқаш-уйқаш воқеалар гирдобига ботди. Аниқроғи, ўша учрашув сабаб кўз ўнгида ахён-ахён гавдаланиб қолаётган мавҳум хотиралари давомига йўлиқди. Аммо, бу гал ўзини қизил кийимли қотиллардан қутқарган улкан бўрини эмас, аллатовур кимсани кўрди. Тузукроқ разм солса, соч-соқоли силлиқ қирилган ғаройиб зот қўлидан тутиб, олисларга етакламоқда. Бир сиёқи танишдай. Ажаб!..

Қиз дастлаб бу синоатларга тушунолмади. Сўнг бирдан антиқа туши билан момонинг ҳикоясидаги воқеа ўртасида аллақандай уйғунлик борлигини сезиб қолди. Бўлмасам-чи, унда ҳам жондор, бунда ҳам... Демак, шу ҳайвон унинг ба-логардони. Бирок, ким учун асрамоқда?..

Саҳармардонда момо-невара баб-бараварига ўринларидан туришди. Иккаласи ҳам бир-бирларидан кўзларини яширишга уринаркан, хаёлларида ёлғиз савол айланарди. «Нима деб гап бошласам?..»

Журъатлари етмай анчагача талмовсирашди. Орада Зармо кўрпаларни йиғди, юз-қўлини наридан-бери ювиб, чой дамлади. Момо дастурхон ёзди. Интизор сукунатда нонушта қилишди. Дастурхонга дуо тортилгач, кампир томоқ қирди.

- Бугун ҳам қоласанми?..
- Боришим керак...
- Яна қачон келасан?..

Қиз индамай кўкраклари ўртасидан митти тугун чиқариб, дастурхон четига қистирди. Момо тутунга парво қилмади, чунки дийдор ғаниматга айланганини сезиб қолган, бундан бу ёни қандай яшашини ўйлаб, йирламоқдан нари-бери қизғана-қизғана жон боласига термилаётганди...

Қиз ҳам худди шундай ҳиссиётлардан холи эмаса-да, сир бермай, момосини кўнгиллантиришга уринди.

— Келаси дафъа сизни ҳам олиб кетаман...

Ташқари чиқишди. Бўсагадан уч-тўрт қадам ўтмай, кампир тўхтади. Невара тушунмай, унга юзланди.

— Гўдак мана шу ерда ётганди...

Зармо ортиқ чидолмади. Фарёд чекиб момосига отилди. Кўз очиб кўрган меҳрибонининг шалдироқ жуссасини маҳкам қучоқлаб бағрига босди, изиллаб йирлаганча, шоша-пиша шивирлади.

— Сиз ўзимнинг момомсиз!.. Сизни ҳеч кимга бермайман!..

Кампир лом-мим демади. Эркатоини авайлабгина сурдида, эшикни итарди. Зармо кўз ёшларини артди ва тўсатдан кувноқ тусга кириб, шаққиллади.

— Ўша бўрини кўрсангиз, миннатдорлигимни билдириб кўйинг...

Кейин ўзининг ноўрин ҳазилидан уялиб, ерга термилди.

Хипчабел момо унинг елкасига қоқиб хайрлашгач, индамай ичкари кирди.

...Зармо чанг сўқмоқдан юриб, асфальт кўчага чиққанда ҳам, лағари автобусга ўтириб, район марказига йўналганда ҳам лоақал бир марта бош кўтариб изига боқмади. Ҳатто, қандайдир бола ҳазиллашиб, пахта жамалакка кўшиб ўрилган узун кокилларига тегинганига-да эътибор бермади. Бошқа пайти бўлса, шунақа шармандасини тортардики...

Темирўл бекатидан Тошкентга чипта олди. Ярим соатларда тарақа-туруқлаб поезд келди. Қиз индамай вагонга чиқди. Бўш жойга кир кўрпачани наридан бери тўшаб, ҳорғин чўзилди.

У ёшлигидан шаҳарма-шаҳар кезавериб, фирибини олган. Бекор ўтирмайди. Вагонма-вагон изғиб, йўловчиларнинг бошини айлантиради. Бирорта лақма илиниб қолса-ку, ундай-бундай деб охири тангасигача қоқиштириши аниқ. Бирок

ҳозир кайфияти хижил, чўзилганча индамай ётаверди. Оёк томонига кимдир келиб ўтирганига ҳам эътибор бермади. Кечга яқин ўрнидан кўзғалиб, тўрвасидан қотган нон чиқариб еди. Назарида бугун йўловчилар камроқдай. Умумий вагонда бундай ҳол камдан-кам учрайди...

У боя оёғи учига чўккан кишининг кимлигини билмоқчидай, тўрт томонига эринчоқ назар ташлади. Ҳамма ўзи билан ўзи овора, бировнинг бировга иши йўқ. Шундай экан, яна чўзилади-да, кўзларини юмиб хаёлга чўмади. Шу тобда калласини ягона фикр банд этган. «Ўша йигитни топиши керак!.. Аммо, қаердан?.. Ахир, Тошкент катта шаҳар, кунига миллионлаб одам келиб-кетади. Миллионлик издиҳомидан кимнидир излаш эса сомонхонадан игна қидиришга тенг. Бироқ, у умидсизликка тушмайди. Боиси, ўша тасқара юриш-туришидан мусофирлиги яққол кўриниб турса-да, шаҳарнинг ҳавосини олганга ўхшайди. Акс ҳолда, бунчалик ўктам қадам ташламасди...»

Зармонинг ўзига хос «ўлжа» танлаш усули бор, узоқдан келаётган йўловчига бир қарабоқ кимлигини сезиб олади. Киши шахдам одимлаб, аниқ мақсад сари ҳаракатланыптими, яқинлашиб ўтирманг. Яхшиси, иккиланаётган, журъатсиз касни қидиринг. Бундайларда ҳиссиётга мойиллик кўпроқ бўлади.

Нотаниш йигит эса андак паришон кўринса-да, шахри азимда бегона эмасди. Аммо у таваккалчиликни лозим кўрди, тескари бурилиб кетолмади. Атрофида юзлаб лақмалар туриб, айнан ўшанга интилди...

Хуллас, йигит Тошкенга боғлиқ. Муқим яшамаса-да, мунтазам қатнайди. Демак, умид узишга ҳали эрта. Шундай экан, манзилга етгач ўзлари илк учрашишган жой — «Мовий гумбазлар» ошхонаси ёнига боради. Ҳар куни ўша атрофда санғиб, йўл пойлайди. Жисми жонини ёндирган ошиғини кўзлари нигорон кутаверади, кутаверади... Мабодо дийдор учун юз йил керак бўлса, юз йил кутади. Модомики унинг насл-насаби номаълум-у, энагаси бўри; хотираси фаройиб тафсилотлар макони-ю, қафтдаги тақдир чизиқлари бегона кимсаларга туташ экан, сирли йигитни топиши ҳам муқаррар...

Алаҳсираб тонг оттирган Зармо Тошкентга қандай етганини сезмади. Ҳатто, хаёлларига чунонам бандлигидан вагондан

тушаётиб, перронда сандираклаган гузардошларигаям эйтибор бермади. Саломлашиш ниятида ёнига яқинлашган дугонаси Зулпиной уйқусизликдан кўзлари киртайган шўрликка ҳайрагланиб тикилди-ю, нигоҳидаги аллатовур бегона туйғуни илғаб, бехос қўлини чўққа босгандай, шартта тортиб олди. Шундагина Зармо хушига келди. Хиждолат чекиб, кечирим сўради. Уч-тўрт кундан бери дуруст ухложмаганидан нолиди. Сўнг бекатдаги трамвайга ўтирди-да, тўппа-тўғри манзилига жўнади.

«Мовий гумбазлар» опхонаси ёнидаги бошқа шериклари қизнинг алмойи-алжойи ҳолатига эйтибор беришмади. Чувиллашиб қишлоқлари ҳақида сўрай кетишди. У бора солиб қайтганини баҳона қилиб, шовқин-суронга чек қўйгач, ҳар ким ўз юмушига тутинди. Зармо ўша кунги ўриндикқа қараб жўнади. Назарида фақат шу ерда мақсадига эришадигандай. Бироқ кўзи аланг-жаланг, ўтган-кетганга ҳарчанд термилмасин, кутгани келмади. Тушга яқин шериклари давра ясаб, тўрваларидан егулик чиқаришди. Зармонинг томоғидан эса сув ўтмади. Кечқурун ҳам шу тахлитда ўтираверди. Қоронғи тушгач, лўлилардан айримлари ижарахоналарига қайтишди. Қолган беш-олтитаси хиёбондаги ёғоч ўриндикларга чўзилиб, кундузги хангомалардан лақиллай кетишди. Хуллас, биров мургилаб, бошқаси ноумид шайтон, атрофга аланглаб тунни ўтказишди.

Зармо саҳарга яқинлашиб мижжа қокса-да, айтарли ором ололмади. Негаки, кўзини юмибоқ яна ўша айқаш-уйқаш рўеларига йўлиқаверди. Йўқ, бу галги туши роҳибга эргашган жойидан бошланмади. Аксинча, вужудидан дармони кетиб беҳол йиқилганда, келиб суйканаётган баҳайбат бўрини рўй-рост кўрди. Аввалига кўрқди. Бироқ йиртқичнинг безарарлигини сезиб, хотиржам тортиди. Бир маҳал уйғонаётиб, яланғоч оёғига ростданам нимадир текканини ҳис этди. Сўнг қитиғи уйғониб, тасодифий сурурдан юзига табасум инди. Хуморланиб кўзларини очди. Эриниб керишди-да, атрофга разм солди. Ҳали қуёш чиқмай, шериклари тарқалишибди. Кейин... Энди бунисига ишониш қийин, оёқ учида аллақандай махлуқ ётарди. Узала чўзилган жонзот итми, бўрими, номаълум, бироқ ёввойи кўзларида хайрихоҳ шуур ялтирайди...

Аввалига сесканди. Сўнг ўзини қўлга олди. Бундай караса, кўнглида ажиб бир осойишталик уйғонмоқда. Демак, армонлари ушалар кун яқин...

Энгашиб жониворнинг бўйнини силади. Дағал жунларнинг кафтига беозор қадалишидан роҳатланиб, кўзларини юмди. Беихтиёр, айна ҳиссиётни олдин ҳам кечирганини эслаб, бадани жимирлади. Аммо қаерда, қачон?..

Энди бояги хотиржамлик ўрнини безовта таҳлика эгаллади. У чор теваракка интизор термилиб, кимдандир тасалли истаркан, йўловчиларнинг на ўзига, на пойидаги кўк йиртқичга эътибор бермаётганларидан ажабланди. Сўнг дардига ўзидан бошқа даво йўқлигини англаб, бўшашди-қолди. Шунда жонивор қизнинг тушкун кайфиятини сезгандай кўзгалиб, нари кетди. Зармо қотиб туравергач, қайтиб келиб атрофида доира ясади-да, тагин лўккиллаб жўнади. Тушунарли, изидан бориши керак...

Йўл-йўлакай қизнинг таажжуби баттар ортди, гурас-гурас оломон оралаб кетаётган бўрига биров парво қилмасди. Демак, ўзидан бўлакка кўринмаяпти. Шундай экан, буни илохий ишора сифатида тушунмоқ керак?.. Янаям худо билади, бораверса, ҳаммаси аёнлашиб қолар...

Улар кўп юришмади. Катта кўчани кесиб ўтишди-ю, бошқа хиёбонни оралаб тўрт қаватли ҳашаматли бино қошидан чиқишди. Эслади, аввалроқ ҳам икки-уч бор келиб «ови» унмаган, шундан сўнг қайтиб бу ерларга яқин йўламаганди.

Жондор ниманидир биладигандай ҳарсиллаганча бир айланиб бино эшиги ёнбошига чўзилди. Ички ҳиссиётларига сўзсиз бўйсунатган қиз каловланди.

«Наҳотки дам олиш учунгина у хиёбондан-бу хиёбонга келишди?..»

У иккилана-иккилана ҳамроҳидан уч-тўрт қадам берирокдаги ёғоч ўриндиққа чўқди. Энди жиндак сабр даркор. Бу хусусият эса Зармода истаганча топилади. Зеро, кутадиган одамга қаердалигини нима фарқи бор?..

Куёш терак бўйи кўтарилган маҳал бирин-кетин папка қўлтиқлаган шляпали кишилар пайдо бўлишди. Изма-из бинога киришаркан, Зармо улар ичидан ўша тасқарасини кидирди. Ниҳоят, қатнов сийраклашди. Бора-бора ойнаванд

эшик охирги ходим орқасидан аста ёпилгач, қиз ростакамига умидсизликка тушди. Бўрининг бемалол ётишига қараганда, ҳали кетишга эрта...

Адашмапти. Кўп ўтмай, бино олдида ҳашаматли қора машина тўхтади. Зармо диққатини жамлаб, ўша томонга тикилди. Кўликдан сочи ўртадан икки ёнга силлиқ таралган, бароқ қошларининг чети юқорига қайрилган ораста кимса тушди. Зармонинг баданида «чумоли ўрмалади». Негаки, худди шу кас билан йўллари такрор ва такрор кесишишини у машинани кўргандаёқ ҳис қилганди.

Аззо Кабирович одатича виқор билан атрофга назар ташлаб олға юрди-да, уч-тўрт қадам босар-босмас, таққа тўхтади. Ранги оқариб, бошига оғриқ кирди. Оёқлари қалтираб, юрагида ногоҳоний санчиқ турди. Сўнг сал кечикса ўзидан кетишини сезиб, илдам-илдам одимлайверди. У хаёлларини шоширган лўлини ҳам аянчли аҳволга тушганини сизди. Шундай бўлиши тайин. Негаки, айти дамда, уларнинг хотиралари жонланиб, фақат иккалаларига аён воқеалар тизими гавдалана бошлаганди.

Зармонинг кўз олдида баданига ёқимли титроқ тарқатаётган қичиқ оҳанглар изидан соғинчли кишнашиб қувлашаётган чақмоқдай қасрақ ва дўнон* айғир гавдаланди. Бора-бора бокира вужудда аёвсиз ишрат туйғуси уйғонди. Шулар таъсирида ўзига эриш равишда қисқа-қисқа хансираркан, орасирада аянчли аҳволдан ҳайратланаверди. Чунки ҳозир илк бора йўликса-да, бу туйғу жуда қадрондек туюлмоқда. Сал бўлмаса, ўрнидан тура солиб ўша каснинг бағрига отилади. Йўқ, пойидаги бўри ириллаб, ширин хаёлларини тарқатиб юборди.

Аззо Кабировичнинг ҳолати эса ўзгача, баданида ажаб-товур ваҳима уйғониб, ғазабданми, азобданми бетиним қалтирамоқда. Мана, эшик дастасидан зўрға тортаётганда қоровул қўлтиғидан суяди. Шу алфоз ичкари киришди. Зинадан кўтарилаётганда илмий ходимлардан бири ёрдамга келди.

...Ташқаридаги бегона шовқин-суронни эшитган Маҳсим Азизий ҳам шоша-пиша хонасидан чиқиб, уларнинг изидан югурди. Изма-из қабулхонага кириб, диванга ёнбошлаган жабрдийдага музлаткичдан совуқ сув олиб ичирди.

Бирок шундаям ўзига келмаган институт директори овзи кўпикланиб, нималарнидир гулдирашга тушди. Махсим Азизий «Турлар!.. Қуртлар!.. Туркутлар!..» деган пайдар-пай сўзларнигина англади. Аммо мавриди эмаслигидан ортик эътибор бермай, раҳбарининг юзига беозор шаппатилашга тутинди. Беш-олти дақиқада у кўзларини очди. Дастлаб чор теваракка ҳайрат аралаш тикилди, сўнг шошиб ўрнидан кўзғалди. Хижолатини яшириб, ерга тикилганча ўзини оқлади.

— Юрагим... даволанмасам бўлмайди.

— Зарари йўқ, ҳаммаси ўтиб кетди, — юпатди домла.

Ходимлар жой-жойларига тарқалишди. Азизий ҳам кабинетига йўналаркан, қоровулга миннатдорлик билдирди.

— Сизга раҳмат, вақтида ёрдам бердингиз.

— Бу биринчи марта эмас. Раис негадир охирги пайтларда тез-тез шунақа ҳолга тушяптилар. Икки-уч кун муқаддам ҳам сал қолувди...

— Тушунтириброк гапиринг, Аҳмад оға...

— Нимасини тушунтирай, домла... Қайси куни икки нафар бақувват йигит ҳай-ҳайлаганимга қарамай, шундоқ ёнимдан ўтиб қабулхонага йўналди. Мен ҳам апил-тапил изларидан чиқсам, директор қаттиқ-қаттиқ бақиряптилар. Эшикни тортсам ҳалигилар пойгакда қўл қовуштиришган. Аззо Кабирович эса қизариб нималарнидир уқтирмоқда. Ҳайкал дейдими-ей, хўкиз териси дейдими-ей...

Раҳбарни олдин бунақа жаҳлдор қиёфада кўрмагандим. Оҳиста бурилдим. Изимдан боягилар чиқишди. Бормисан-йўқмисан демай, яна шошиб жўнашди. Орқаларидан кузатиб, қизиқ ҳодисага йўлиқдим. Эсласам, ҳалиям баданимдаги тукларим тикка туради. Чунки зинадан тушгач, тўхтамай кўчага отилишди ва эшикни очмай ташқарида бўлишди. Ишонаверинг, домла, ҳозир ёнимдан ўтган йигитлар дабдурустдан ойнаванд деворга сингиб кетишди. Кўриб ҳушимдан айрилдим. Дир-дир титраб, оёғимдан мадор йўқолди, овзи-бурнимни учуқ босди. Асорати ҳалигача сақланган, мана... Кейин яхшиям зинанинг тутқичи бор экан, зўрға ушлаб қолдим. Акс ҳолда, Аҳмад оғангизни асфаласофилинда кўрардингиз. Амаллаб ўзимга келгач, раҳбарнинг хонасига

югурдим. Қарасам, важохатлари сўнган бошларини чангаллаб, у ёқдан-бу ёққа тебраняптилар...

Махсим Азизий оғанинг ҳикояси нақадар ўтрик туюлма-син, калаванинг учи топилганидан қувонди. Сўнг ўзини атай бепарво тутиб, гап қотди.

— Қаричиликда, Аҳмад оға...

— Бе, нималар деяпсиз? Раисда ҳали тўрт йигитнинг қуввати бор. Менимча, тинчи йўқолган. Мана, ҳозир ҳам туппа-тузук машинадан тушдилар. Тўғри келдилар-да, эшик ёнидаги скамейкада ўтирган лўли қизга қараб, бирданига ҳушларини йўқотдилар. Мен ойнадан кузатиб турувдим.

— Қанақа лўли қиз?..

— Танайман. Бугун биринчи марта кўрдим. Саҳармардондан келиб олган...

Қоровулнинг гапи чала қолди. Махсим Азизий ярим соат муқаддам ишхона остонасида назари тушган қизни эслаб, зинадан икки-уч ҳатлаганча ташқарига отилди.

Бу пайтда боягина инон-ихтиёрини йўқотиб, ниҳоят ҳушини йиғган Зармо нима қиларини билмай талмовсираётганди. Бўрининг ерга тумшук тираганига қараганда, шу синоат учунгина бу ерга келмаган...

У зерикарли кайфиятдан қутулиш ниятида диққатини йиғиб, қишлоғини ўйлай кетди. Момосининг хайрлашув чоғидаги чеҳрасини кўз ўнгига келтириб, иложини топса, беш-олти кунда уйига қайтишга аҳд қилди. Майли, нари борса, салгина оч яшашар. Муҳими, меҳрибони ёнида бўлади. Манави даҳмазалардан қутулади. Оқсоқолнинг ўғлига турмушга чиқса-ку, нур устига аъло нур...

Унинг ширин ўйларини эшикнинг шарақлаб очилгани бузди. Ичкаридан соч-соқоли оқарган нуроний отахон чиқди. Зармонинг кўнгли тўсатдан мақсадига етгандай, ҳаприқиб кетди. Махсим Азизий ҳансираганча яқинлашди.

— Кимсан?..

Қиз пинагини бузмади. Домла такрор сўрагандан сўнггина ночор шивирлади.

— Уни кўришим керак!..

Махсим Азизий гап ким ҳақида кетаётганини дарҳол сездди. Сездю, кўзига филтиллаб ёш қуйилди.

– У бу ерда эмас... Ўлим тўшагида ётибди..

Зармо ҳар қандай вазиятга тайёр эди, унчалик довдирамай илтижо қилди.

– Мени унинг олдига оборинг!.. Мен унга керакман!..

Домла бунга ишонди, чунки анчадан бери қандайдир мўъжиза рўй беришини кутаётганди.

Аслида Махсим Азийий ғайриоддий синоатларга бепарво шахс. Аммо, сўнгги пайтларда юз берган ҳодисалар уни ҳам иримкаш бандага айлантириб юборди. Айниқса, шогирдининг махфий ишларидан директорнинг дабдурустан хабар топиши нафақат мўъжизаларга, ҳатто, «такдири азал» деган илоҳий хилқатга-да ишонтирди. Шу сабабли, ҳозир пойтахт кўчаларида кезиб, ҳар қадамда садақа сўрайдиган, ёхуд фол баҳона бор пулингни шилишга тайёр лўлилардан бирига жон қулоғини тутди. Бошқа чораси йўқ, эҳтимол қиз унинг охирги нажотидир. Шуниям кўлдан чиқарса, ўзини зинҳор кечирмайди?

...Зармо изига қайтиб, йўл бўйидаги кийим-кечак дўконидан қадди-қоматига мос кофта-юбка, оёғига бежирим туфли харид қилди. Сўнг деярли югургилаб ижарахонасига келди. Супур-сидир учун қолдирилган аёл билан саломлашиб, хонасига кирди. Зум ўтмай усти-бошини алмаштириб душхонага йўналди. Ярим соат маза қилиб чўмилгач, юзлари қизариб, ҳўл сочларини силкиганча ҳовли саҳнида пайдо бўлди...

Шомга яқин кечаги овқатдан тамадди қилиб, хонасига кирди. Наридан бери жой тўшади. Неча кундан буён биринчи марта донг қотиб ухлади. Шу алфозда тонг маҳали уйғонди. Тунда келиб ётган шериклари орасидан авайлаб-авайлаб ташқарига чиқди. Юзини енгил чайиб, янги либосларини кийишдан олдин чап оёғининг тўпигига боғланган кўнғироқли кўзмунчоқлар шодасини тунов кун вокзалда учраган гузардошининг ёстиғи тагига тикди. «Ҳаваси кетиб юрганди, уйғонгач хурсанд бўлади...»

Шундан кейин яримлашиб қолган жайдари пардоз қутисини очиб, юз-кўзига оро берди, кийимлардан бўшаган пакетга паспорти ва охирги пулларини ўраб, кўчага йўналди. У домла билан аэропортда учрашишга келишган. Иншооллоҳ, икки соатларда Термизда бўлишади...

Кўнғироқли кўзмунчоқлар

Аззо Кабирович лўли қиз туфайли пайдо бўлган тутқаноғи натижасида таажжубланган ходимларининг савол тўла назарига юрагини пеш қилган куни кечгачаям ўзига келолмади. Буни сиртдан ўзини бепарводек кўрсатишга уринса-да, холи қолган заҳоти беихтиёр ўрнидан туриб хонасини ҳам бўйига, ҳам энига қадамлашидан сезиш мумкин эди. Уни ҳозир ҳаёт-мамоти тикилган кураш майдонида мутлақо кутилмаган «жангчи»нинг пайдо бўлиши ташвишга солмоқда. Тезда чорасини топмаса, масала янада чигаллашади. Томири олис ўтмишга тақалгувчи зиддиятнинг янги иштирокчиси ҳам ўша аспирант сингари Оллоҳ ёрлақанлардан.

Кейинги куни Аззо Кабировичнинг қарори аниқ бўлсаям, туни бўйи пиширган режасини амалга оширишга шошилмади. Эрталаб ишхонага келди-да, одатича кабинетидаги ёғоч қутига экилган лимонга сув қуйди. Пуфлаб, яшил баргларга кўнган гардларни тозалади. Сўнг ўтириб тин олди. Қисқагина ҳордиқ давомида эса қарорини яна бир марта ўйлаб кўрди.

Сулаймоновнинг азалий одати бор. Эшиқдан кириб оқ чор тевааракка бирров синчиклаб назар ташлайди-да, бекор ўтирган маҳали беш-ўн минут вақтини аямай, кўрган билганларини сарҳисоб этади ва ўзи йўқлигида ишхонада юз берган воқеаларни тўлиғича тасаввурига келтиради. Ахир, уззукун давомида ходимларнинг феъл-атворлари ўзгариши ёки кимдир раҳбарга ўзгача назарда қарай бошлаши ҳам мумкин-да. Масалан, эшик оғзидаги дарбон икки ҳафтаки, ундан нигоҳини яширишга уринади. Холбуки, раҳбарнинг муносабати бу ходимга нисбатан ўзгармаган...

Қолаверса, Махсим Азизий ҳам кеча унга ола қаради. Йўқ, эрталабки ҳодиса туфайлимас, ишдан қайтар маҳали эшик олдида тўқнаш келишганда... Буниям ўйлаб кўриш керак. Айниқса, домланинг ўша аспирантга илмий раҳбарлигини ҳисобга олсак, ҳозирча бу энг долзарб масала. Шундай экан, темирни қизигида босмоқ даркор.

У ўнг томонига хийла чўзилиб, стол тортмаси тагидаги тугмачага тегинди. Зум ўтмай хонага икки бети анордек, кўзлари хумор боқувчи котиба кирди.

«Хайрият, бу гал кечикмабди...»

Мана шу икки юзи анордек котибанинг ёмон одати бор. Ишга раҳбаридан кейин келиб ўрганган. Раҳбаргаям шуниси маъқул, ҳеч ким йўғида хонасини синчиклаб кўздан кечиради. Бирор нарсадан шубҳаланса, чорасини топади...

— Домла Азизийни чақирсангиз...

— Домла Азизий ҳали келмадилар...

— Келганларидан менга хабар қилинг.

Котиба чиққач, Аззо Кабирович ўйланиб қолди. Боиси Махсим Азизийнинг кечикканимас, институтнинг иш услуги шунақа, ходимлар аниқ кун тартиби асосида ишлашмайди. Ҳозир уни сергаклантирган нарса — кечаги режасини қачон амалга ошириш масаласи...

У шошилмай шкафтаги китоблардан бирини олиб, портфелига солди. Кейин эшикка қараб юрувдики, рўпарасида котиба пайдо бўлди.

— Домла бугун келмасканлар...

Сулаймонов котибанинг изидан қабулхонага чиқиб, «Бирортаси сўраб қолса, мен икки соатларда қайтаман» деди-да, ташқарига йўналди. Кеча Зармо келган йўлкадан қарама-қарши томонга юриб, шоҳ кўчадан ўтгач, ўнгга қайрилди. Беш-олти дақиқада «Мовий гумбазлар» хиёбонида пайдо бўлиб, хилватроқдаги скамейкага ўтирди. Сўнг портфелидан бояги қалин муқовали китобни олиб варақлашга тушди.

У сиртдан караганда мутолаага машғулдек кўринса-да, аслида қуловини динг қилиб кимнидир пойлаётганга ўхшарди. Ҳар замон-ҳар замон саҳифаларга нималарнидир ёзаётганини инобатга олсак, эҳтимол бир вақтда ҳам ўқиб, ҳам пойлаётганди.

Қўлидаги тарихшунос олим Лев Гумилёвнинг «Қадимги турклар» китоби. Қизиғи, у бош-адоқ таҳрир этилганга ўхшайди. Гоҳ жумлалар тагини, гоҳ устини беаган қизил чизиклар варақнинг ҳошиясигача давом этиб, шу ерда «Бўлмағур гап», «Турган-битгани — сафсата!..», «Фирт аҳмоқчилик!..», «Нотўғри!», «Бекорларни айтибсиз, хур-

матли Л. Н!», «Мана, мен — гувоҳман!», «Буларни сиз кўрганмидингиз?..» каби жумлаларга айланган.

Туйкус, шунақа ажабтовур машғулотга андармон профессорнинг диққатини нимадир тортди, шекилли, бирдан китобдан бошини кўтариб, ҳозиргина ёнидан ўтган йўловчининг изидан қаради. У — ўн тўрт-ўн беш ёшлардаги лўли қиз. Унинг чап оёғига қўнғироқчали кўзмунчоқлар шодаси боғланган бўлиб, Аззо Кабировични сергаклантирган нафис жириглаш ўшандан таралаётганди. Қиз узоқлашгач, Сулаймонов китобни ёнига қўйди. Чўнтагидан қора сигарета чиқариб, шоша-пиша туташтирди. Сўнг чуқур-чуқур тортиб, оғзидан паға-паға тутун бурксита кетди. Чекишга шунчалик берилдики, чор теварагини бетиним пуфлашдан ҳосил бўлган куюқ туман ўраб олганигаям эътибор бермади. Бир оз ўтиб, четроқдан қаралганда ҳурматли академик ўтирган скамейка туғул, орқасидаги дарахт ҳам кўринмай қолганди.

Уч-тўрт дақиқадан кейин тутун тарқаб, теварак атроф аслига қайтди. Бироқ энди ҳалигина домла мутолаага берилган ўриндиқда оловранг костюм-шим кийган икки навқирон йигит ҳам пайдо бўлган, Аззо Кабирович чаккасини рижимлаб ерга тикилганча, уларга ниманидир уқтирарди. У сўзини тугатгач, чорак соат бурун қиз ўтган томонга ишора қилди.

Йигитлар индамай ўринларидан туришди-да, шахдам одимлаб ўша тарафга жўнашди. Профессор эса шошилмай яна бир саҳифага обдан қалам урди. Ана шундан кейингина китобни портфелига жойлаб, келган йўлига равона бўлди.

* * *

Хиёбоннинг катта кўчага туташган қисмида ўралашаётган тўда чурқ этмай яқинлашаётган ғалати кимсаларни кўрганда, негадир бир қалқиб тушди. Сўнг ўтказиб юбориш ниятида шоша-пиша иккига ажралди. Ҳиссиз кўзлари ноаниқ бақрайган йигитлар худди шуни кутгандай, ўртадан ўтавериб, ичларидан бояги қизни ҳеч бир машаққатсиз суғуриб олишди-ю, бамайлихотир йўлда давом этишди. Кутилмаган ҳодисадан тилини ютган лўлиллар уч-тўрт дақиқадан сўнг хушларига келиб, қий-чув кўтаришди. Аммо, кеч бўлганди. Турли машиналар зувиллаб қатнаётган шоҳ кўчада на оловранг

либосли шотирлар, на тўпигига кўзмунчоқ таққан қиздан асар қолмаганди. Шундай эса-да, тўданинг бир қисми улар изидан югурди. Иккинчи қисми чор тарафга сочилганча, «ёрдам беринг!» дея қичқиришга тушишди.

Хиёбонни гурра одам босди. Беш-ўн дақиқада милиция ходимлари ҳам етиб келишди.

Оломон амал-тақал тинчигач, воқеалар ойдинлашди. Атрофдагилар аввалига эшитганларини лўлиларнинг навбатдаги найрангига йўйишди. Сўнг уларнинг астойдил йиғлаганларини кўриб, шубҳаларидан қайтишди. Милиционерлар эса тўданинг иккита ёши улуғроқ аёлини машинага миндириб, участка пунктига жўнашди. Ўша ерда ҳамма гапни ёзиб олганларидан кейин, оловранг костюм-шимли кимсаларни қидиришга фармон берилди.

Бу пайтда улар ўрталарида шалпайган ўлжанинг оёғини ерга теккизмай олға интилишар, қизгина бирор нима деёлмас, ногаҳоний ваҳимадан тили тутилиб, ҳушини тамом йўқотганди. Учраган битта-яримта ўткинчи антиқа учовлонга қизиксиниб тикилар, лекин ҳеч ким кийиниши жиҳатидан бир-бирига мутлақо номутаносиб кимсаларнинг шубҳали ҳолатидан таажжубланмасди. Ҳатто, дафъатан рўпараларида пайдо бўлган ДАН ходими ҳам ҳуштагини чуриллатиб кўйди, холос. Ваҳоланки, улар чорраханинг белгиланмаган жойидан кесиб ўтгандилар. Учовлон шу кўйи метро бекатини айланиб, четида асрий чинорлар қад ростлаган тароватли йўлакдан чиқишди. Нарироқда аллақандай институт жойлашган. Шу сабаб, сахнига тангадай ёруғлик тушмайдиган салқин кўча доимо талабаларга гавжум. Мана, улардан бири атайинми ёки ҳазиллашибми йигитларнинг йўлини тўсиб чиқаётувди, кўкрагига шувиллаб урилган кучли шамолдан қалқиб кетди. Юқориқда йиқилган икки нафар шеригига кўзи тушгач эса юрагини ваҳима босиб ёқасига туфлади.

Улар ҳам беҳуш қизни кўриб муддаога тушунишган, шўрликни халос этиш ниятида отилишганда, туйқус кўтарилган қора қуюнга ўралашганча чирпирак бўлишганди. Талабаларни чор тарафга итқитган пўртанадан бошқа йўловчилар дарҳол четга қочишса-да, айюҳаннос солишдан ўзларини тўхтатишолмади. Шундагина оёғи ерга тегиб-тегмай судралаётган қиз ҳушига келди. Бир-икки талпиниб,

қутулишдан бутунлай умид узгач, атрофдан мадад кутиб кўзлари жавдиради. Жон талвасасидаги одамлар кўрқа-писа бурчак-бурчакка тиқилган кўчада эса ёрдам берадиган ўзга мард қолмаганди.

...Кўринмас пўртана чирпиратган талабалар ўқийдиган институтни айланиб ўтилгач, ўнг томон юрилса, шарқираб оқаётган анҳор кўринади. Оқим бўйлаб кетаверилса, дарёнинг ўзани пастлашиб, қирғоғи баландлашиб боради ва беш юз метрлардан сўнг улкан ўпқон пайдо бўлади. Бу — Бўрижар, олис-олисларда гувиллаётган шаршара садоси шу ерда ростакам увиллашга айланади.

Алқисса, ярим соатлар ўтиб, бояги йигитлар қўлтиқларидаги ожиза билан шу ерга етиб келдилар. Атрофда уларнинг асл ниятини ўзгача тушуниб, қуюқ буталар орқасига яширинган беш-олти ўйинқароқ болакайни демаса, ҳеч ким йўқ. Шунақа овлоқда офатижон ўлжалари-ла юзма-юз қолган ҳирсдай-ҳирсдай барзангиларнинг эндиги ҳаракатларини тасаввур этиш унча қийинмас, бинобарин, бояги зумрашалар бекорга пойламаётгандилар. Аммо, кўққисдан ҳеч ким ўйламаган воқеа рўй берди. Қароқчилар тиккасига тушган соҳилда бир зум тўхташди-ю, «жон акажон!» лаб йиғлаётган қизгинанинг илтижосига парво қилмай пастга сакрашди. Шу заҳоти ўпқондан қандайдир ҳайвоннинг наъраси, изидан қизганиб ўлжа талашаётган йиртқичларнинг ғириллашлари эшитилди.

Қутилмаган воқеадан ҳайратга тушган тирмизаклар хил-ваттоҳларидан чиқиб, кўрқа-писа қирғоққа яқинлашганларида, жар тубида — анҳорнинг илонизи ўзани ўртасидаги шох-шабба қоплаган қорамтир яриморолчада зоғ кўринмас, оёқ остидан ўн газлар пастда, сув юзасидан ҳам чамаси шунча баландда, яъни ўпқоннинг қоқ белида эса иккита алвон шарпа варрак каби силкина-силкина учиб борарди.

8-БОБ

Бўрижар

Оловранг костюм-шимли кимсаларни қидиришга фармон берилгач, милиция ходимлари иккига бўлинишди. Биринчи гуруҳ дарҳол хиёбонга келиб, лўлилар кўрсатган шох

кўчани кесиб ўтди-да, четида азим чинорлар қад ростлаган соя-салқин йўлак бўйлаб кетди. Иккинчи гуруҳ ҳам хиёбонга қайтди. Улар, оддий фуқаролар каби кийинган терговчи — Карим Ниёзович Боймуҳаммадов ва олти-етти милиционер шубҳали туюлган ҳамма нарсани суриштиришга тушишди. Ўғриларнинг доимий жинойтчиларга ўхшамаслиги терговчи диққатини тортди. Лўлиларнинг айтишича, қароқчилар маҳаллий аҳолидан эмас, кўринишлари аллатовур ажнабийларни эслатаркан. Кўрққанга кўша кўриниши рост, аммо аёллар алоҳида-алоҳида сўроқ қилинсаям натижа такрорланавергач, тажрибали терговчи ишонишга мажбур бўлди. Чунки сулув кизлар йўқолиб қолган ҳоллар олдинлариям рўй берган, лекин оддий лўлини башанг кийиниб, галстук боғлаган жиддий йигитлар томонидан куппа-кундузи ўғирланиши кўз кўриб, кулоқ эшитмаган воқеа эди.

Терговчи бошқа нарсани ҳам билади. Одатда бундай жинойтлар товон сўраш, ёки бояқишни зўрлаб, одам топмас хилватларга ташлаб кетишлар билан тугар, аҳён-аҳёнда аянчли яқун топиши ҳам истисно эмасди. Бироқ бугунги ҳолатга ҳар учала тахмин ҳам тўғри келмаяпти, шунга мос мотив йўқ. Ҳозир хиёбонда жонсарақ кезаркан, терговчи ана шу мотивни излаётганди.

Мана, нариги ўриндиқда ўтирган рус кампир кўзига ил-кис шубҳали кўринди. Негаки, у пойидаги рингшиб-рингшиб акиллаётган кучукчасини бесаранжом эркалар, силаб-сийпар, дам-бадам «Бўлди жонвор, тинчлан, улар кетишди, энди қайтишмайди» дея жавраб ҳам кўярди. Гап ким ҳақида бораётганига қизикқан Боймуҳаммадов андак фикрлаб, айнан излаган одамига йўликқанини тушунди. Сўнг ҳаяжонини босиш мақсадида чўнтагидан сигарета олиб тутатди. Одатича паға-паға тутун пуфлаб, икки қадам босар-босмас, орқасидан беш-олти ёшдаги болакайнинг дафъатан: «Ойи, қаранг, ҳозир қушлар яна одамга айланади!» дея қичқирганини эшитди. Ажабланиб ўша тарафга ўтирилди. Тўрт метрча нарида боласи оғзини бекитишга уринаётган ранги бўздек аёл турарди. Терговчи учун итига андармон ўрис кампирдан булар раниматроқдай туюлди.

Аёл шоша-пиша ўғлини кўлидан тортиб, кетишга чоғланди. Тахминларида адашмаганини сезган Боймуҳаммадов жадал одимлаб, уларни кувиб етди-да, жиддий тусда гап қотди.

— Узр, синглим, болангизнинг бояги гапига тушунмадим?.. — Унинг бесаранжом назар ташлаётганини кўриб, чўнтагидан хужжатини чиқарди.

Ана шундагина аёл ҳоррин уф тортиб, оёқ остидаги ўриндикқа чўкди. Сўнг сигаретини аллақачон четга улоқтирган амакига ҳамон кизиксинаётган жажжи ўфилчасини кўрсатиб, гап бошлади.

— Икки соатлардан буён хиёбонни айланиб юрибмиз. Хар кунги одатимиз... Анави кўп қаватли уйда яшаймиз. Бугун ҳам энди чиқувдикки...

Тўсатдан нариги йўлакдаги ўрис кампир ўрнидан туриб, мушукдан авлороқ лайчасини судрай бошлади. Аммо ни-мадандир кўрққан ит тинмай рингшир, боз устига, оёғини ерга шунчалик астойдил тираб олгандики, эгаси бечоранинг бот-бот ғудраниб, ипни қоқшоқ елкаси оша тортишдан ўзга иложи қолмаганди.

Боймуҳаммадов шоша-пиша қаршисидаги аёлнинг адресини ёзиб олди-да, ўша ёққа отилди. Кампир аввалига дабдурустдан олдини кесиб чиққан касдан кўрқиб, таққа тўхтади. Сўнг бу одам ўзига хавф тугдирмаслигини сездими, тихирланаётган итини судраганча тўппа-тўғри бостириб келаверди.

Боймуҳаммадов уни ҳовлиқтириб юбормаслик учун тавозе билан ўтинди.

— Илтмос, бир дақиқага тўхтасангиз...

Кампир тушунмагандай елкасини қисди. Кейин ўзини янада бошқача тутди, уч-тўрт соат бурун юз берган ҳодиса юзасидан сўралганда, «Мен ҳеч нарсани билмайман», деганча тескари бурилиб жўнади. Карим Ниёзович унинг ортидан эргашди, кампир ҳам аёл айтган кўп қаватли уйда яшаркан, манзилгоҳни ён дафтарига қайд этиб, ортга қайтди. Кабинетига киргач иккита чақирув қоғози ёзиб, навбатчига топширди. Орадан кўп ўтмай, эрталаб хиёбонга тарқалган милиционерлар кўрсатмаси бўйича яна уч-тўртта чақирув қоғози битди. Сўнг бугунги ишларни тугатмоқчийди, биринчи гуруҳ келтирган хабар режаларини барбод қилди...

Бўлимнинг деярли ярим таркиби шомга яқин учта оператив машинага ўтириб Бўрижарга жўнади. Бу ерда уларни олдинги гуруҳдан қолган тўрт нафар ходим кутарди. Янги келганлар ўзлари билан икки ўрам арқон, беш-олти қўл

фонари, ҳар эҳтимолга қарши, кўчма прожектор ҳам олволишганди. Прожектор махсус оёқларга ўрнатилиб, олдинги машина аккумуляторига уланиши билан бетиним ўкираётган ўпқон куппа-кундуздек ёришиб, белига арқон боғлаган дастлабки икки эпчил йигит изидан яна олти милиционер пастга сирғалди.

Прожектор энгаштирилгач, жарлик тубидаги яриморолча қисман ёришди. Кўл фонарлари куриб қақшаган шохшаббалар орасига йўналтирилганда эса кутилмаган манзарага дуч келишди, пистирмада аллақандай скелет ётарди.

Оёғидаги қўнғироқли кўзмунчоқларни истисно этганда, бу скелет лўли қизга тегишли бўлиши мумкинмас. Аммо бир иш изидан ўзга жиноятлар очилган ҳоллар тез-тез учраб туриши инобатга олинса, хиёбондаги антиқа ўғирлик ҳам кутилмаган воқеликларга боғланиб кетиши мумкин. Хуллас, мана шу алмисоқ сўнгаклар боис ходимлар тунни қирғоқда ўтказишди. Бу орада яриморолчани бошдан адоқ қаричмақарич текширишса-да, лўлининг на ўлиги, на тириги топилмади. Тонгда етиб келган сураткаш шохшаббалардан тозаланган майдончадаги устухонни тўрт томондан такрор-такрор расмга олгач, қайтишга чоғланишди. Бироқ ногоҳ ўзга муаммога дуч келишди, топилма шу даражада эски эдики, кўл тегса уқаланиб кетарди. Айни сабаб ёзилган чойшабга уни авайлаб жойлаштиргунларича ярим соат ўтди. Ўн беш-йигирма метр юқорига кўтарилгунча скелет барибир аммайдан, ярим қоп кесакка айланиб қолди. Шунга қарамай изқуварнинг кайфияти ёмонмас, бедор кечган тун бесамар кетмади...

Суякларни дарҳол судмедэкспертиза лабораториясига жўнатишди. У ердан маълум хулосалар келгунча, Боймуҳаммадов кечаги чақирув қоғозлари бўйича ташриф буюрганларни сўроқ қилишга тушди. Аммо тергов давомида маънили тахминга келолмади, гувоҳлар ёлғон-яшиқларни шунақа қотириб ташлашдики, бунақасини Карим Ниёзович етти ухлаб тушида кўрмаганди. Масалан, биринчи гувоҳ — ўғилчаси билан хиёбон кезишни ёқтирадиган Розияхоннинг айтишича, она-бола айланиб юриб бундай қарашса, хилват ўриндикда китоб ўқиб ўтирган зиёлисифат кимса тўсатдан чунонам сигарет чекибдики, тутун бирпасда чор атрофни ўраб, қуюк

туманга айланибди. Шу пайт осмони фалакдан аллатовур кушларми, кўланкаларми учиб келиб тўппа-тўғри ўша ерга кулашибди. Жувон қичқириб юбормасин деб, боласи оғзини кафти билан бекитганча кўрқа-писа буталар орасидан кузатиб тураверибди. Тутун тарқагач, аввал скамейкадаги ораста кимса, сўнг икки ёнида қизил либосли навқирон йигитлар кўринибди. Кўп ўтмай улар кўзғалиб, хиёбоннинг қуёи тарафига жўнашибди. Бояги зиёли эса кўлидаги китобга яна алланималарни белгилагач, ўрнидан туриб юқорига равона бўлибди.

— Бирор нияям дедими ўша кашанда?.. — Сўради Карим Ниёзович аёлнинг уйдирмаларидан энсаси қотиб.

— Палон, деди. Писмаддон, деди... — бамайлихотир жавоб берди Розияхон...

Иккинчи гувоҳ — ўн тўққиз ёшдаги дуркунгина қиз Шоҳиданинг айтишича, кеча хиёбонда дарс тайёрлаб ўтирган пайтда кўзи шубҳали касларга тушибди. Бехос диққатини шу нарса тортибдики, бир-бирига жудаям ўхшаш кимсалар сиртдан қадам ташласалар-да, аслида ер сатҳидан ярим қарич баландда сузиб келишар, маъносиз боқувчи кўзлари тўғрига йўналган бўлиб, атрофдагиларга бормисан-йўқмисан деб, қараб ҳам қўймаскан.

Аня Кирилловна янада ошириб юборди. У шоҳ кўча ёнбошидаги ўриндикда итини арқондан бўшатиб, хаёлларига машғул ўтирган маҳал арзандаси бежо акиллашга тушибди. Бундай одати йўқ эди-ку, деб ажабланган кампир ўша томонга қараса, иккита сўлоқмон нозиккина қизчани қўлтиқлаб келаётганмиш. Қиз деярли беҳуш эмиш. Буни сезганининг боиси йигитлар пардек сузармиш-у (буни Шоҳида ҳам таъкидлаганди), қизчанинг оёқлари ер тирнармиш...

Кучук вангиллаганча олдиларини тўсганда, ҳалигилардан бири қаҳрли назар ташлабди. Шунда унинг қорачиғисиз малла кўзларидан алламбало қизғиш нур отилиб чиқиб, Маруся (итнинг лақаби)га қадалибди. Бечора лайча кутилмаган зарбадан шанғиллаб қолаверибди. Мана, ҳалигача ўзини тўхтатолмаётганмиш. Ҳозир бу ердан, чикқач кампир эркатойини ветеринарга кўрсатаркан...

Карим Ниёзович эшитганларининг қарийб тўқсон фоизи «ёлғон»лигини бор вужуди билан ҳис этса-да, расмиятчи-

лик учунгина оқизмай-томизмай ёзиб оларкан, гувоҳларнинг бир хил сафсата сотаётганларигагина тушунолмай, орасирада елка қисиб кўярди, холос. Булар ҳақиқатдир, деган тахмин унинг етти ухлаб тушигаям кирмаган, бинобарин, бугунги терговдан чиқарган ягона хулосаси лўлини оловранг кийимли йигитлар ўғирлагани эди. Тамом!.. Бошқа гапларда заррача ҳақиқат йўқ.

Нима бўлсаям, иши шу, кўрган-билганларни батафсил сўроқ қилиши лозим. Шундай экан, битта сигарета чекадида, навбатдагиларни чорлайди...

Хонага бирининг афт-башарасини яра-чақа босган, иккинчисининг тирсаги тахтакачланиб бўйнига осилган, учинчиси эса сезиб-сездирмай оқсоқланаётган чапани йигитлар киришди. Боймуҳаммадов жами диққатини йиғиб, навбатдаги «уйдирма»га қулоқ тутди. Булар, оловранг либосли барзангилар четини чинорлар безаган сўлим кўча бўйлаб боришаётганда йўлиққан ўша ҳовлиқма талабалар, шармандали жанг тафсилотини қизара-бўзара сўйлаб беришди. Карим Ниёзович ҳозиргина чекканига қарамай, яна сигарета туташтирди...

Пешинга яқин отасию акаси ҳамроҳлигида икки тирмизак — лўли қизни тириклигида кўрган охириги гувоҳларнинг энг кўркмаслари ташриф буюришди. Уларнинг анҳор юзаси бўйлаб учган шарпалар ҳақидаги бегараз афсонасидан кейингина Карим Ниёзович эшитганларини яна бир қара обдан ўйлаб олиши лозимлигини ҳис этди. Чунки ҳар қуни ўвилчасини етаклаб, хиёбон кезадиган Розияхоннинг ҳикоясидаги сигарета тутуни ҳосил қилган туманга сингган кўланкалар болақайларнинг уйдирмаларига мантиқан боғланарди. Қолаверса, жами гувоҳлар бараварига такрорлаётган сафсаталардаям нимадир бор. Тўғри, буларнинг ҳақиқатдан кўра «ёлғон»и кўп, деган фикрдан Карим Ниёзович ҳалича қайтгани йўқ. Айни пайтда у барча гувоҳларнинг бир мусиқага ўйнаётганлари сабаби «галлюцинация» ёки «оммавий гипноз»га тақалишини аниқ билса-да, тергов бошидаги шахсий тахминлари тўлиқ исботланмагани боис гувоҳлар томонига ҳам қисман ён босишга мажбур эди.

Тушдан кейинги воқеалар терговчини янада ажаблантирди. У гувоҳларнинг кўрсатмаларини таҳлил қилаётганда лабораториядан экспертиза хулосалари келди. Қарангки, му-

раккаб радиоуглерод анализлари Бўрижардан топилган суяклар камида икки минг(!) ёшдалигини кўрсатибди...

Қизиғи, антиқа кўзмунчоқлар ҳам қадимийлиги жихатидан олис замонларга тақалса-да, скелетнинг тўпигига атиги икки кун бурун боғланибди. Атрофдаги шох-шаббаларга камида ўн беш йиллардан бери одамзод қўли тегмаганлиги инобатга олинса, масала баттар чигаллашади. Устига-устак, буталарга илашган қора-қизил жунлар мушуксимонларнинг энг баҳайбат турига тегишли экан. Тошкент ҳудудида ҳеч қачон йўлбарслар яшамаганини аниқ билган терговчи экспертиза хулосаларини рад этиб, қайта текширишга жўнатди. Чошгоҳга яқин уч-тўрт мизриб олишни мўлжаллаб, кўчага чикди. Бироз юргач, муюлишдаги кафега бурилиб, икки кружка муздеккина пиво ичди. Сўнг биринчи учраган таксига қўл кўтарди. У пиво ичаётганда ҳаммасини обдан ўйлаб олди, эртага кела солиб вилоятларга қўнғироқ қилади. Ажабмас, шунга ўхшаш ҳодиса бошқа жойларда ҳам учраган бўлса...

* * *

Сулаймонов ишларидан қониқиб институтга етиб келгач, қайсидир муҳим юмушларга машғулдай, анча вақт кабинетда ўтирди. Сўнг хиёбонда таҳрир этган ўша «Қадимги турклар» китобини бироз варақлаб чарчади чоғи, котибага «Ким сўраса, вазирликда мажлисдаман» деди-да, паришонхотир қиёфада уйига жўнади. Махсим Азизийни суриштириш ҳам ёдидан кўтарилди. Фақат бинодан чиқар чоғи Аҳмад оғанинг яна кўзини яшираётганини кўриб, ҳол-аҳволлашиш баҳонасида тўхтади. Ана шу тўрт-беш дақиқалик «тасодифий» суҳбат ҳамма сирни ошкор этди-қўйди. Қарангки, Аҳмад оға Махсим Азизийга хуфёна таъкидлаганидек, нотаниш барзангиларнинг айрим сирларидан қисман воқиф бўлиб, айни синчковлиги туфайли институт директориға янги муаммолар, ўз жонига ҳаёт-мамотига тенг хавф-хатарлар тувдираётганди.

Эшик қоровулиға қандай чора кўриш мақсадга мувофиқлигини ўйлаётиб, Аззо Кабирович кутилмаган хулосаға келди. Муаммоларига ўша ишонганлари сабабчи эмасми? Ахир, ҳалигача бирор юмушни қойиллатиб бажаришмади-ку.

Олдинги сафар бўрини рўқач қилишувди. Кейинги марта тақиқланган кимсага билмай пичоқ санчишибди. Хўш, ҳам-маси тасодифми?..

Бирдан бўшашди. Бирок, хаёлига келган бежо фикрларидан на тавба деди, на астаффирулло. Қайтанга, барини у ёқ-бу ёққа қарамай, томоғида қотган балғамга қўшиб туфлаб, рўпарадан одимлаган олифта йигит ва қўлтиғидаги ишвали соҳибжамол эгнини булғашига сал қолди. Қиз афтини буриштириб, ўзини четга олди. Йигит ҳам ижирганиб норози пўнвиллади-да, ортига қарай-қарай қадамини тезлаштирди. Ҳа, айни пайтда институтни трамвай бекатига улайдиган соясалқин йўлакчадан биз билган ораста профессор эмас, машъум режаларига андармон аллақандай жирканч махлуқ судралаётгандики, ошиқ-маъшуклардан ўзга йўловчилар ҳам уни айланиб ўтаётгандилар. Жирканч махлуқ эса шошмай олға интиларкан, боя уйғонган шубҳалари қор уюмидек катталашавериб, даҳшатли ҳақиқатга айланаётганди: «Яна хато!..»

Тун бўйи мижжа қоқмади. Гоҳ тўшагида тўлғаниб, гоҳ ётоқхона бурчаклари ўртасида қадамлаб тонг оттирди. Ваннага кириб эса обдан ювиниш ўрнига, уйқусизликдан киртайган кўзлари рижим башарасига хунук тус бераётганидан хавфсиради чоғи, қовоқларини уқалаб текислади. Кейин уйдан чиқиб, подъезд ёнида кутаётган хизмат машинасига ўтирди. Институтга боргунча миқ этмади. Ҳатто, одатича ғоз туриб саломлашган дарбонга ҳам қиё боқмади.

Кабинетда қовоғи янада уйилди. Илк бор лимонларга сув пуркашни, пуфлаб, бўлиқ баргларни гарддан тозалашни унутди. Котиба Махсим Азизий киришга изн сўраётганини айтганда ҳам хижил кайфиятини тўғрилаб олмади. Азбаройи нохуш хаёлларига машғуллигидан домланинг тунов куни нега ишга келмагани сабабини суриштирмади. Холчаёндаги қазишмаларга жалб этилган гуруҳ рўйхатини ҳам текширмай имзолади. Бош ирғаб хайрлашаётганда эса унга на оқ йўл тилади, на муваффақият...

Сулаймоновнинг ташвиш чекканича бор, кечаги топширик хамирдан қил суғургандай енгил амалга ошди. Ҳолбуки, худо ёрлақанган одам бу қадар осон ўлим топмаслиги лозим эди. Наҳот, қисматни алдай олди? Алдадим деб, ўзи доғда қолмадими, мабодо?..

«Шак турурман, ҳукмдорим, шак...»

Ҳикоям ибтидосида тақдири азалга ишонишим-у, фавқулудда омадим ҳақида ёзгандим. Мана шулар муқаррар ўлимдан асраб қолгандан кейин уч-тўрт кун мобайнида тирик мурдадай жон сақладим. Бироқ аянчли аҳволда ётганимдаям, барибир, ҳушимни йиғишим, кутилмаган ишлар учун тирилишим лозимлигини ҳис қилганман. Айниқса, устозимнинг қадам ранжидаси борлиғимга ҳаётбахш руҳият бағишлагач, кайфиятим кўтарилиб, ўзимни тамом соғайгандай сездим. Навбатчи врачлар ҳам энди хотиржам аҳволлашадиган, баъзи-баъзида сал-пал ҳазиллашадиган бўлишди. Бошда уларни ҳайратлантиргани томирим уришдан тўхтаганидан анча вақт ўтиб, туйқус ҳушимга келишим экан. Ростдан, бунга ажабланмасликнинг иложи йўқ. Беш-ўн минутни қўяверинг, тўрт дақиқа юраги тўхтаган кимсани ҳаётга қайтариш манаман, деган реаниматологни ҳам шошириб қўяди. Камина бўлса, роса ярим соат нафас олмапман. Ҳатто, баданим совиб улгурибди. Турмуш қурмагани ғамзали табассумидан сезилиб турган ҳамшира Барчинойнинг айтишича, аллақачон қоним қуюқлашиб, умидлар чок-чокидан сўкилганда, ногоҳон кўз очишим бошқалар-ку, майли, тажрибали врачларниям чўчитиб юборибди. Айниқса, бурунги йили медицина институтини тугатиб келган Зухра Мамедовна қаттиқ кўрқибди. Шу даражада кўрқибдики, уч-тўрт лаҳзада юз-кўзини яра босибди. Тили калимага келмай, бир-икки чайқалибди-да, гуппа қулабди. Охири, шўрликка нашатир спирти хидлатишибди. Шундан бери кўринмаётганмиш. Соғайса, бошқа бўлимга ўтиб кетармиш...

Барчиннинг ҳикояларидан ўзимни сир бермагандай тутсамда, ич-ичимдан хурсандман. Чунки ўлиб-тирилиш шунчаки афсона эмаслигини исботладим. Қолаверса, шунга ўхшаш ғаройиб воқеаларга такрор-такрор учрашимни ҳали ўзимдан бошқа ҳеч ким билмайди...

Йўқ, мана шу ерда озроқ адашяпман. Келгуси ҳаётимни менданам яхшироқ биладиган яна бир одам борки, у ҳақда алоҳида тўхталмоқчиман...

Ҳаётга қайтганимнинг олтинчими-еттинчи куни тушга яқин андак мудрадим. Мудрадим-у, одатдагидек алоқ-чалок туш кўра кетдим. Нима эмиш, номаълум сафарга отланганмишман. Юра-юра аввал куюқ ўрмонлардан, сўнг чўққисини оппоқ қор босган баланд-баланд тоғлардан ошибман. Ниҳоят, қуёш тандирдек қиздирган биёбонга энибман-у, қалбимда ҳайҳотдек армон уйғониб, яшашдан умидимни узибман. Ногаҳон ердан чиқибдими, кўкдан тушибдими, рўпарамда бир ҳурлиқо қад ростлаб, кўнглимдаги сарғайган умид чечакларини яшнатиб юборибди. Кейин тушим чала қолди, кимдир пешонамни силади. Устозим...

Адашманман, тепамда нафақат домлам, балки тушимдаги ўша ҳурлиқо ҳам турарди. Уни дарров танидим. Танидим-у, беихтиёр кўзимни юмдим. Тўғриси, ҳозир нигоҳимни яширишимга асосий сабаб ногаҳоний қувончимни ўзгаларга сездирмасликми, ёхуд Зармога қарашга уялганимми, аниқ билмайман. Уч-тўрт сония шу алфозда ётдим. Охири сабрим чидамади, бошимда йиғлаётган қизга назар ташлаб, оғзимнинг таноби қочди. У бирдан аламзада қиёфада ўшқирди.

— Нега тиржаясиз?..

Ноўрин қилигимдан хижолат тортиб, Махсим Азиййга қарадим. Домла нимтабассум билан шогирдини юпатди.

— Хотиржам бўлаверинг, бўтам, ҳаммаси ўтиб кетди...

— Раҳмат!..

Бизнинг самимий муомаламизни Зармонинг шаддод оҳанги бўлди.

— Бу киши энди шундай ётаверадиларми, домла?.. Айтинг, кутишга вақт йўқ. Тезроқ тузалсинлар, ҳали манзилимиз узоқ!..

Аввалига силкинганимда битаёзган кўкрагимда оғрик турса-да, роса кулдим. Сўнг охириги жумласи ҳақида ўйлаб қолдим: «Манзилимиз узоқ!..», дейдими?

Э воҳ, мен одатий ҳаётга қайтишга нечоғлиқ уринмай, тақдири азал измидан чиқолмасканман. Демак, орқага йўл йўқ. Гоҳи-гоҳида кўнглимни овутиш учун тўқиганларим ёлғон. Шундай экан, ҳозир Зармо айтганларни тўғри маънода тушунмоғим, машаққатли умргузаронлигимда учрайдиган уқубатларга тайёр турмоғим даркор.

...Улар ярим соатча ўтиришди. Орада домлам билан келгуси ишлар ҳақида гаплашдик. Махсим Азизий шу ҳафтада Холчаёнга келишини айтди. Мен-ку, хотиржам эшитдим, аммо қиз негадир кўзларини аланг-жаланг ўйнатаверди. Фавкулудда ҳодисаларга анчайин кўникиб қолганимдан ортик ажабланмадим. Устоз менга зимдан тикилиб, гуруҳга Зармони ҳам кўшишини айтди. Аввалдан келишиб олганларини дарҳол англасам-да, сир бермадим. Боиси, бу қизнинг мозийшуносликка яқинлашиши ўлда-жўлда ишларимнинг тезроқ силжиши демақдир. Буни домлам ҳам тушунган. Йўқса, исмини эплаб ёзолмайдиган дайдини мамлакат миқёсидаги қазишмаларга жалб этармиди?

Шулардан андаккина тасалли топсам, бошқа нарсадан ташвишдаман. Гуруҳ таркибини ёлғиз Махсим Азизий белгиламайди. Охирги гапни Аззо Кабирович айтади. Инчунин, бу масалани ижобий ҳал этиш унчалик осонмас.

Икки-уч кунда учрашишга келишиб, домла хайрлашди. Зармо ёнимда қолди.

Кечга яқин икки санитар палатам эшиги рўпарасига каравот кўйиб, кўшимча жой ҳозирлади. Шундай қилиб, маъшуқам уззукун ёнимда ўтирадиган, кечаси ўша каравотда тунайдиган бўлди.

Ўтган кунлар мобайнида бир-биримизга янада ўргандик. Умри кўчама-кўча санғишда ўтган лўли анчагина укувли экан, энагаликни эплаб кетди. Вақтида овқатлантириш, дори-дармонларни ичириш, нокулай қимирлаганимда ярамдан оқадиган қонни авайлаб артиш сингари ишларни бенуқсон бажара бошлади.

Зармонинг ёнимда қолишидан айримлар норози ҳам бўлди. Хусусан, турмуш қурмагани ғамзали табассумидан яққол сезиладиган ҳамшира энди ҳузуримга зарурат туғилгандагина кирар, ишини чала-чулпа бажарибоқ шартиллаб чиқиб кетарди. Унинг қовоқ солиши «энагам»нинг назаридан четда қолмади, биринчи кунданок, «ўртада Қоработир бўлибмизда» дея қулди. Ўзимни тушунмагандай тутдим, Барчинни умидвор қилганим йўқ, шундай экан, хижолатга на ҳожат?..

...Биз одатда бекорчилик баҳона у ёқ-бу ёқдан гурунглашсак-да, асл муддаога яқинлашолмай қийналардик. Назаримда, биринчи учрашувимиздан гап очилса, азоб-уқубатларим

қайтадан бошланадигандек туюлар, боз устига, у ниманидир яширмоқда эдики, сабабини билолмай баттар тўлганардим. Бундан ташқари, оддий лўлининг шерикларидан ажралиб, етти ёт бегона кимсага қаровчилик қилаётганидан ажаблалардим ҳам. Эртага ота-онасига нима дейди? Тўдасидан айро кун кечироладими?..

Тўғри, уни ташлаб кетмаслигим аниқ. Модомики кафтимиз чизиклари туташ экан, тақдиримиз ҳам боғланишига ишонман. Аммо, лўли ўз ўтмишини унута оладими? Қачонлардир қон-қонига сингиган эски одатларини қўмсамайдими? Қолаверса, хеш-ақраболари орамиздаги ишқий муносабатга қандай қарашади? Хуллас, кишини ўйлантирадиган саволлар анча-мунча. Неча бор шулардан гап очмоқчи бўлдим-у, тилимни тийдим. Бечорани ранжитишдан қўрқдим.

Гоҳ-гоҳида эса калламга валати хаёллар келади. Негадир, Зармо аслида лўли эмас, дея ўйлаб қоламан. Қийик кўзлари, бодом қовоғи, оппоқ юзини ёндирган қип-қизил ёноғи ўзгача наслу насабидан нишона. Айниқса, тақимини ўпган икки ўрим сочи ва дуркун қомастига ёпишган бежирим либоси туфайли кечаги дайдини замонавий толибалардан фарқлаш қийин.

Бундан ташқари, чехрасига узоқроқ тикилганда вужудимда инжа ҳиссиётлар уйғониб, тилла топган тентакнинг ахволига тушаман. Ва бехос энтикаётганим сабабини дурустроқ тушуниш учун диққатимни йиғишга чунонам уринаманки, беихтиёр бошим тарс ёрилгудай лўқиллайди. Сўнг истараси иссиқлиги боис чалими таниш туюлаяпти, деб ўзимни овутсам-да, эртами-кечми нималарнидир билиб олишдан умид узмайман. Гурунглашаётганда эса илк учрашувимиздаги ошуфта ҳаяжонини излаб, рухсорига тикилганим-тикилган. Аммо айтганлари тўғрига ўхшайди, ўшанда фол очган қиз ҳозирги Зармо эмас...

Домла Холчаёнга қайтишидан икки кун олдин вужудимга мадор иниб, анча-мунча ўзимга келдим. Хатто, ўрнимдан туришга уринаётиб йиқилишимга сал қолди. Яхшиям Зармо бор экан. Йўқса ҳолим не кечарди, ёлғиз худога аён.

Хуллас, маъшукамнинг, энди бу сўзни бемалол айтишим мумкин, эпчиллиги туфайлигина қуруқ ерга гурсиллаб йиқилмадим. Авайлаб жойимга ётқизгач, у устимни кўрпа

билан ёпмоқ ниятида энгашувди, беихтиёр бошимга тўкилган хушбўй сочлари ақл-хушимни олди, юрагим гурсиллаб ура кетди. Баданимга ажабтовур титроқ югурди. Ана шу тотли хиссиётлар таъсирида кўккис ўзимни унутиб, тепамдаги соҳибжамолга ёпишдим. Қиз олдинига рўйхушлик бермади. Сўнг қаршилиқ кўрсатиш беҳудалигини сездим, ё ўзи ҳам шуни истаганмиди, бирдан инон-ихтиёрини тасқара ошиғига топширди-қўйди. Дуркун жуссасидан кучорим тўлиб, бир-биримизга чунонам чирмашдикки, кўкрагимда симиллаган оғриқ турганини пайқамадим, ҳатто. Қайтанга, фавқулодда висолдан кўз ўнгим қоронғилашиб, осмони-фалакларга парвоз қилдим. Бироқ, роҳат онлари узоққа чўзилмади. Зармо хуш-беҳуш валдирашга тушди. Аввалига тузук-қуруқ бирор гапини илғамадим. Фақат қулоғим остидаги ўтли нафасгина титроқ вужудимга туташаверди. Кейин кўксимга томаётган иссиқ кўз ёшлари хушимга келтирди. Бундоқ эсимни йиғсам, «Саройда олиб қолинг!» дейдими-ей... «Рожам...» дейдими-ей...

Бирдан анчадан бери тарк этган рўёларим қайтиб, Эрам боғларидаги хилват гўша ва гулгун ётоқ гавдаланди. Кейин кўрганларимдан ақлим баттар шошди. Пар тўшақда пуштиранг ҳарирга чулганган бир гўзал тўлганмоқда. Бу қандай синоат? Наҳот, ўша жонон ҳозир бағримда гуркираган маҳбубам бўлса?..

Тўсатдан сескандим чоғи, Зармо ўзини тортди. Сўнг эсар-бесар шивирлади. «Шак турурман, хукмдорим, шак...»

Яна хаёлларим чувалашиб, бошим лўқиллашга тушди. Бор кучимни йиғиб, чаккамни босдим. Жон азобида қийналаётганимда Зармо аста-аста ўзига келиб, сочларимни силади. Эркалашларидан миямдаги санчиқ йўқолди. Бироқ, ўрнига аллатовур шубҳалар кўкарди. Назаримда, маъшуқам эр кучоғига биринчи марта кирмаётгандай. Одатда, бундай эҳтирос тажрибали жувонларда учрайди. Бошқа томонлама эса шубҳа-гумонларим ортиқчадек туюлмоқда. Чунки бўса аралаш шивирлаётганда унинг ақли жойидамас, сархушлиги меникидан-да кучлироқ эди. Шу сабабли кўксимни поралаган жумлаларини ўзга нарсаларга боғлашим мумкин. Чунончи, мўъжизавий каломлар, алжираш, алахсираш ва ҳоказолар...

Эриш ахволимдан тамомила ҳушига келган Зармо ўрнидан туриб, сочларини йиғиштирди. Хижолатдан ёноқлари ловуллаб, кўзларини яшираркан, калламга урган шубҳалардан уялиб кетдим. Унинг одатдагидай бехос шанғиллаши эса кўнглимдаги ғуборларни бутунлай тарқатиб юборди.

— Бу дейман, аҳо, сал тузалсангиз, энагангизни ҳам тинч қўймайсиз шекилли?

Унинг характеридаги кескин ўзгаришларни сарҳисоб эта бошладим. Нега бу қиз гоҳ уятчан, гоҳ андишасиз, гоҳ бокира нозанин-у, гоҳ кип-қизил фоҳиша?..

Лекин, нима бўлгандаям, бизни Оллоҳнинг ўзи учраштиргани рост. Шундай экан, шубҳа-ғумонлардан воз кечиб, кўпроқ ишимга асқатадиган нарсаларни ўйласам яхшимасми? Масалан, унинг фавқулудда жумлалари... Қўш алифбода битилган кўҳна асотирни Зармо кўмагида топгандим. Ҳозирги алаҳсирашини ҳам озроқ мушоҳада этсам, зарар қилмас? Дейлик, «шак»ни қандай тушунмоқ керак? «Рожа»ни-чи?..

Мен мазкур сўзларга бошқа томондан назар ташладим-у, беихтиёр қичқириб юборай дедим. Ахир, «шак» «сак»нинг ўзгарган шакли-ку. Рожа эса Ҳиндистон ҳукмдори. Бундан бука терисидаги битиклар, Будда, лўли қиз ва рожа ўртасида ўзаро боғлиқлик бор, деган фикр келиб чикмайдими?.. Демак, бу синоатлардан камина ҳам четда эмас. Унда ҳар замонда хаёлимда гавдаланадиган зарғалдоқ тусли саҳродаги алмисоқ мурда ва баҳайбат бўрини қандай англамоқ керак?..

Жумбок!.. Жумбок!.. Жумбок!..

Барига диссертациям сабаб...

Бошқа фикрдан эса каллам гангийди. Негадир, мазкур персонажлар орасида ҳаётимда мудҳиш роль ўйнай бошлаган Аззо Кабирович кўринмаяпти. Чамаси, занжирнинг етишмаётган ҳалқаси бордек. Бироқ, шу йўналишда давом этсам, ажи-бужи хаёлларим бутунлай йўлдан адаштиради. Устига-устак, буларнинг илмий ишимга қандай нафи бор?..

Мушкул саволлар миямни кемиравергач, вақти-соати билан барининг тубига етарман, дея ўзимни овутдим. Олдимдаги машаққат шундан иборатки, қизгина хоҳлаганида алжирайвермайди. Бунинг учун у фақат Оллоҳга аён ғайритабиий

аҳволга тушиши лозим. Шунда тилидан кишининг тушига кирмаган каломлар тўкилади. Масалан, «Мовий гумбазлар» хиёбонидаги тарихий башорат, тунов кунги «Ҳали манзилмиз узок...» жумласи, ниҳоят бугунги гаройибот...

Булардан битта хулоса чиқади. Умргузаронлигимнинг қоронғи манзилларида Зармонинг кечинмалари йўлчи юлдузга айланиши мумкин. Шундай экан, ўлда-жўлда тахминларни бутунлай унутмоғим, диққат-эътиборимни ягона нуқтада жамлаб, қизни ўша кайфиятга қайтариш йўллариини изламоғим даркор. Бироқ, Сулаймонов ҳам тинч ўтирмайди, менга кучи етмагач, аламини ундан олади, экспедиция сафига қўшмайди.

Бошқа даҳшатлироқ фикрлар ҳалича калламга келгани йўқ. Лекин, шунгаям институт раҳбарида асос бўлиши, яъни лўлининг ўзи учун хавфлилигини ҳис этмоғи лозим. Хўш, бундан ютуқ ва йўқотишларим мувозанати ўзгарадими?..

Тўғри, Зармодан айрилишим илмий ишимни сусайтириши аниқ. Бироқ, ҳеч ким билан бекордан-бекорга пачакилашмайдиган Сулаймоновнинг эътиборини тортиши гаройиб тарихимизда қизнинг роли бениҳоялигидан дарак беради. Бу — тўғри йўлдан бораётганлигимнинг навбатдаги далилидир.

...Орадан икки кун ўтиб, палатага Махсим Азизий ташриф буюрди. Режамиз муваффақият қозонганини қиёфасидан дарҳол англадим. Домла салом-алиқдан сўнг, одатдагидек нимтабассум билан жилмайди.

— Табриклайман, бўтам. Ишларимиз аъло даражада!..

Аввалига хурсандлигимдан «дўппимни осмонга отдим». Чунки маъшуқам экспедиция таркибига қўшилганди. Сўнг директорнинг ортиқча хархашасиз рўйхатга имзо чекканини эшитиб, тарвузим қўлтиғимдан тушди. Модомики, Сулаймоновга аҳамиятсизми, бизнинг умумий занжиримизда ҳам Зармонинг ўрни йўқ. Шундай экан, мудом ишонган ички туйғуларим ёлғон. Янада ёмони, ғойибона тахминларга эргашиб амалга оширган саъй-ҳаракатларим бекор...

Эртасига Оллоҳдан шифо тилаб, домлам ва Зармо Холчаёнга жўнашди. Мен ҳам соғайгач, улар сафига қўшиламан. Ҳозирча касалхонада эканман, диссертациямнинг фалсафий қарашларга алоқадор қисми ҳақида ўйлай қолай. Чунки ка-

лаванинг учи аниқ, ногаҳоний хаёллари орқали қадим замонларга тушган Зармонинг айнан ўша давр тилида сўзлагани шубҳасиз. Бу эса «шак» ва «сак» аслида битта тушунча эканлигидан далолат! Бундан куйидаги хулоса келиб чиқади. Модомики, Ҳиндистонда яшаган шаклар туркийда сўзлашишган экан, икки ярим минг йил муқаддам Буюк Турон пасттекислигида от сурган қабилалар ҳам шу тилда гапиришган.

Аммо, тўсатдан хаёлимга келган бошқа фикрдан бўшашиб кетдим. Хўш, мен диссертациям ҳимоясида янгича фикрларим исботи сифатида кўчама-кўча санғиган дайдини кўрсатаманми? Кўрсатган тақдиримдаям, унга биров ишонадими, қолаверса, ғайриоддий алжирашларидан қизнинг ўзи хабардорми? Сўраб қолишса, қайтадан такрорлай оладими?.. Билмадим, ҳар ҳолда, бутун бошли номзодлик ишини бир бетайин лўлининг эсар-бесар жумлалари асосига қуриш учун арзирли сабаб керак. Янада ёмони, ҳозир ўзим ҳам алаҳсираётган, яъни онгим истаганларимни гавдалантираётган бўлса-чи?..

Чарчагандайман. Озроқ мизғиб олай, кейин қайтарман ўша ўйларимга...

Кўзимни юмиб мудрашга ҳарчанд уринмай, калламдаги фикрлар, барибир ухлатмади. Яхшиси, бошқа бирор юмушга чалғийман. Масалан, ўрнимдан туришга уриниб кўраман. Бироқ, бунинг хавфли томони бор. Йиқилсам, суяб қоладиган халоскорим бу гал ёнимда эмас. Шундай бўлсаям таваккал қиламан, чумчуқдан кўркқан тариқ экмайди...

Даставвал кўлим, кейин оёғим бармоқларини қимирлатиб кўрдим. Ногаҳон, айна ҳаракатларим ёдимга ғалати хотираларни солди. Олдин ҳам шу ҳолатни бошдан кечиргандайман... Модомики, ўшанда уддалабман, энди ҳам эплейман. Мана, устимдаги кўрпани четга сурдим. Амалтақал тирсагимга таяниб, ўнг ёнбошимга ағдарилдим. Сўнг оёғимни каравотдан осилтириб ўтирдим. Ниҳоят сал дам олиб, ўрнимдан кўзғалдим. Худога шукур, уринишларим зое кетмади, қаддимни ростладим. Илло, инсон қилолмайдиган иш йўқ дунёда... Шундай хаёллар оғушида қадам қўйишга човланувдимки, бирданига бошим айланиб, тиззаларимдан мадор қочди. Ҳадемай, гурсиллаб қулайман... Нима, кимдир қўлтиғимга кирдими?..

Ён-веримга алангладим, зот кўринмайди. Бўлиши мумкин эмас!..

Мумкин экан. Айни дамда ёнбошимдан қандайдир кўзга кўринмас зот суяб турарди. Ўшанинг қудратли илкига таяниб, нафас ростладим. Сўнг у мени тарк этди. Шунда ҳам йиқилмагач, илк қадамни босдим. Тўғриси, бу қадам дейишга арзимайдиган ожизона ҳаракат эди. Яъни, ўнг оёғимни атиги ярим қаричгина судрай олдим холос. Иккинчи қадамимни каттароқ ташладим. Кейин хонада рostaкамига айланиб юравердим. Айланиб юравериб, кўкрагимдаги яранинг оғримаётганини-да ҳис этдим. Қизиксиниб, кафтими босувдим, юрагимнинг гурсиллашидан бошқа нарса сезилмади. Тугмаларимни ечиб қарасам, ҳалигина симиллаётган жойда на чандиқ кўринади, на қон. Ўрнида тангадек шакл пайдо бўлипти. Бу мўъжизадан бехтиёр баданим жимирлаб, оёқларим бўшашиди. Гурсиллаб йиқилдим. Зум ўтмай палатада пайдо бўлган шифохона ходимлари бири ачиниб, бири койиб, ярадор миждозларини турғизишга уринишаркан, ўз-ўзимдан уялиб кетдим. Чунки менга энди ўзганинг ёрдами шартмас, қувватим шу даражадаки, боя тўшаққа миҳланган бечорага умуман ўхшамайман.

Кўмакчиларнинг қўлларини нари суриб, ўрнимдан турдим. Бош врач ярамни кўздан кечириш мақсадида каравотга ўтиришимни буюрди. Унинг қизикиши бехудалигини англасам-да, бўйсундим. Қўйлагимнинг ёқасини чап томондан белимгача туширдим. Кимдир «воҳ!» деди, кимдир «оҳ!» Охир-оқибат, бошқа битгаси гурсиллаб полга қулади. Энди ўша шўрликка овора бўлишди. Ёқамни тўғрилаётиб бехосдан йиқилган жувонни танидим. Бу — бурунги йили тиббиёт институтини битириб келган Зухра Мамедовна. Мўъжизавий тирилганимдан бери кечагина ишга чиққан аёл бугун яна юз-кўзини учуқ босиб ночор аҳволда чўзилиб ётар, ҳув нарироқда дир-дир титраётган Барчин эса рафторидан муҳим бир гапни айтишга тараддудланарди-ю, аммо тилини ютгандай лом-мим деёлмасди.

Зухра Мамедовнани замбилда кўтариб кетишди. Изидан бошқалар чиқишди. Хонада бош врач иккимиз қолдик. Зўрға эсини йиғган олтмиш беш ёшлардаги бу басавлат қария кўзи гўлайиб, пичирлади. «Қандай синоатга йўлиқдим, болам? Бунақасини сира кўрмагандим...»

Очиғи, бунақасини ўзим ҳам кўрмаганман. Вале, недир дейишим лозим.

— Ҳаммаси худодан...

Тамом! Бошқа гапирмади. Оёғини зўр-базўр судраб, ташқарига йўналди. Мен эса бу талатўплар оғушида қийналиб, борлиқни унутдим. Бошимни чангаллаб, каравот четида ўтирарканман, ийманиб Барчин кўринди. У менга ҳадиксираб назар ташлади-да, рўпарамдағи табуреткага чўкди. Нимадир демоқчи. Лаблари пириллаб, анча вақт дудукланди. Ниҳоят бутун иродасини йиғиб, тилга кирди.

— Ўтган гал тирилишингизни момомга айтгандим... Яна шунга ўхшаш ҳодиса рўй берса, олдимга келсин, дегандилар. Момом билан учрашишингиз шарт!..

На момосини суриштирдим, на манзилини. Чунки узок йиллар муқаддам хотирамда жонланган воқелиқни айни дамдаги ҳолатимга узвий уйғунлигини дарҳол англаб етдим. Демак, хоҳласам-хоҳламасам Деновга жўнашимга тўғри келади. Йўл-йўлакай қайсидир саволларимга ҳам қисман жавоб топаман.

10-БОБ

Жалайир кампир

«Эрлик хоқон — тирик! У туркнинг илк подшоси!.. Кейин Ўғузхон ўтди. Уни Ўғузбек ҳам дейишади. Бора-бора, Ўғузбек — ўзбекка айланган. Гапларимни яхшилаб эшит, халқинг туб илдизи шу зотга боғланади. Ўғузбек элининг доврўғини оламга ёйди. Мағрибдан Машриққача — Энасойдан Ҳабашистонгача бўлган худудлар Турон тулпорлари туёғи остида гурсиллади.

Учинчи хоқон Тарғитой жангарилиги билан донг таратди. Дунёнинг ҳамма бурчагида Тарғитойни ўзига бобокалон билиб, ғурурланадиган одамлар бор. Аммо, Тарғитой турк бўлган. Яхшилаб қидирсанг, бунинг исботи топилади.

Туркутнинг яна битта ўғлони Алп Эр Тўнга йўлбарс келбатли, шер юракли паҳлавон эди. Шу боис уни Тўнга — йўлбарс аташди. Муқаддас китобларда эса Афросиёб дейишади. Бадфеъл ва номард инсон сифатида келтиришади. Ле-

кин булар ёлгон, Алп Эр Тўнга халқини кузгуну кашқирга едирмаган, тупрокдан яралган инсонни аслига* қайтарган. Шу сабабли уни қоралашган...»

Мен охириги мавзуни олганимдан сўнг Термиз давлат университетининг бир домласи билан диссертациям тўғрисида суҳбатлашгандим. Сурхондарёни бош-адоқ яёв айланиб чиққан бу фольклоршунос олим Жарқўрғонда ғалати кампир борлигини, мурожаат қилсам, туркийлар тўғрисида ноёб маълумотлар бериши мумкинлигини гапирганди. Тезда уни топдим. Бироқ ҳузурига бораётганимда сўқирлигини эшитиб, қароримдан қайтдим. Бундан ташқари, маҳалладошлари салгина эси оғиб қолганини ҳам таъкидлашганди. Шу-шу эсламай қўйгандим. Аммо, кеча Барчиннинг қатъий талабидан кейин тонгданок йўлга тушиб келиб олдим. Кўриб турганингиздек, хато қилмапман.

«Сен Ҳиндни илк бор вораат қилган саркардани биласанми?.. Унда эшит, Эр Тўнгадан тўрт юз йил ўтгач, Шапағай дунёга келди. Унинг жаҳонгирлигини туғилмасидан илгари каромат қилгандилар...

Энди Румни титратган ҳоқон ҳақида... Бувак* лигидан от устида улғайгани учун уни Отулли* аташган. Отулли элини бегона юртларга эргаштириб борди, туркнинг авлодини бутун Оврупога ёйди...

Жаҳонгирликка интилган кейинги зот Истамихон эди. У дунё туркни унутган замонда улкан салтанат тиклади. Турк ҳоқонлиги икки аср оламни титратди.

Саккизинчи ҳоқон — буюк Соҳибқирон туфайли темуррийзодалар ҳам икки юз йил даври давра суришди. Аммо, ҳеч ким абадий эмас. Дунё — келма навбат, вақти-соати билан улар ҳам тахтни ўзгаларга бўшатишди...

Туркийнинг нега жаҳонгирликка интилгани боисини биласанми?.. Эшит, мен айтган саккиз ҳоқоннинг мақсади аслида битта — дунёга юртининг доврүгини таратиш бўлган. Уларга шон-шуҳрат керак эди. Илло, бойликнинг умри қисқа. Шуҳратга эришган мангу яшайди.

Эрлик эса — тирик! Ер қаърида инграмоқда. Тўққизинчи ҳоқонни кутаяпти...»

Даставвал, бу ҳикояларнинг моҳиятини англамадим. Тўғри-да, бошдан-адоқ топишмоқ афсоналарнинг кимга кера-

ги бор? Лекин, шаштини туширмаслигим, раҳмат айтмоғим лозим. Шу ниятда момонинг афт-ангорига назар ташлаётиб, ғалати ходисанинг гувоҳи бўлдим. У ҳикояни тугатгач, ил-кис нурсиз нигоҳини чақчайтирди. Бирдан сўқирнинг ғайриоддий ҳолатидан баданим жунжикиб, калламдаги фикру хаёлимни йўқотдим, маънили боқаётган кўзлардан қочишга уриндим. Момо эса тўққиз қаватли лачаги* устидан омонат ташланган беқасам желаги енгига муттасил тикилишдан пайдо бўлган икки томчи ёшини артиб, пиёладаги совиган чойни хўплади.

Пайтдан фойдаланиб, яхшироқ разм солдим. Букчайиб ўтиришига қараганда, кампир дарозгинага ўхшайди. Желаги тагидан устма-уст боғланган ранго-ранг пешанабоғлари чўққидек юксалиб, қиёфасига ўзгача улурворлик бағишласа-да, нақ қовоғидан пастга — иягига сирғалган қават-қават қорамтир териси кишида ғарибона таассурот ўйротади. Эҳтимол, тўсатдан Холчаёнда Будда ҳайкалини қазийётганимда ёнимдан ўтган тошбақани эслаганим сабаби шундандир. Аммо, алмисоқ кампир ва Тупроққўрғондаги ўша судралувчи ўртасидаги уйғунликни тополмай, бошим қотди. Шу вақт момо кўнглимдан ўтганларни тушунгандай, беҳол минғирлади.

«Неча ёшдалигимни ўзимдан бошқа ҳеч ким билмайди. Бир юз олтмиш тўртга кирдим, болам. Уруғимиз аёллари тошбақа мисоли имиллаб яшашади. Зиммамиздаги вазифамиз оғир...»

Ана энди суҳбатдошимга қизиқишим баттар ортди. Боз устига, зиммасидаги ўша оғир вазифанинг ўзимга ҳам алоқадорлигини фаҳмладим. Айни сабаб, дилимдаги саволларни тилимга чиқаролмай ўтирарканман, кампир давом этди.

«Исмимни уруғимиздан олиб қўйишган. Менинг момомни ҳам, момомнинг момосини ҳам Жалайир кампир дейишган. Эрга тегиб ували-жували бўлгач, шу исм Барчинга ҳам ўтади. Бу — минг йиллик одатимиз...»

Кампир қўлидаги пиёлани дастурхонга гириллатди-да, ёшланган кўзларини яна бир марта артиб, сўзини тугатди. Менинг назаримда эса ҳикоянинг давоми бордек. Негаки, Жалайирлар зиммасидаги вазифани, қолаверса, Эрлик ҳоқон

тўғрисидаги ривоятнинг индаллосини ҳалича тушунганим йўқ...

Эшикнинг ғийқиллаб очилиши диққатимни бўлди. Икки коса овқат кўтариб Барчин кирди. Кампир адашмай, ўзига узатилган косага чўзилди. Сўнг тобора ҳайратланаётганимни сезгандек, изоҳ берди.

«Кўр бўлиб қолганимга юз йилдан ошди, болам. Ўрганиб кетганман».

Бир маромда яшайвергач, сўқир ҳам соғдек ҳаракатланиши ҳаммага маълум. Бироқ, кампирнинг дилимдаги саволларга бехато жавоб топаётгани-чи?..

Иккинчи косани менга узатгач, Барчин чиқиб кетди. Тахминан ярим соатдан кейин дастурхонга дуо тортиб, ўрнимдан турдим. Момо бепарво қўл силкиди, эшикка яқинлашувдим, ортимдан хирқироқ овозда минғирлади.

«Сен кўзингни юмиб боравер, кўксингда порлаган қуёш йўлингни ёритади...»

Нима?.. Изимга қайрилдим, кампир аллақачон ёнбошига ўгирилиб олганди...

Ташқарига чикдим. Чорпояда омонатгина ўтирган Барчин шошиб ўрнимдан кўзғалди. Сўнг башарамдаги саволларни уққандек, ташвишли пичирлади.

«Момом ҳақиқатни айтади!..»

Менга афти тиришган кампирнинг гаплари ростми — ёлғон, фарқи йўқ, ҳозир остонада эшитганларимни ўйлаяпман. Кўкрагимда қандай қуёш порлайди?..

Холчаёнга жўнадим. Йўл-йўлакай, Шўрчида тўхтаб яна сомсахўрлик қилдим. Қорнимни тўйғизиб, устидан мириқиб кўк чой ичдим. Сўнг машинани Деновга бурдим. Бу гал томовимга сомсанинг чарвиси тикилмади. Аёнки, мен ҳам энди ноқулай ютиниб, танглайимга қотган тугунни суришга беҳуда уринмадим. Шу сабаб, ўтган сафаргидек ибтидоий хаёлларгаям берилмадим. Аксинча, бошқа нарсаларни, турк қабилалари ҳақидаги афсонаю асотирларни ўйлашга тушдим. Бироқ, икки-уч соатда камтарона умрим давомида кўрган-билганларимни тўлиқ эслаш осонмас. Қайтанга, бот-бот ўйлайвергач, миямда аллатовур нохуш хотирот йилтиради. Энди бекорчихўжа ўшаларни тиклашга чоғландим ва сурункали уринишларим натижаси, қачондир кўрганимми-

эшитганимми, кўз ўнгимда ёвуз махлуқ гавдаланди. Йўк, уни Эрлик хоқонга боғламоқчимасман. Кимлигини билгач, туркка сира алоқаси йўқлигини ўзингиз ҳам сезиб қоласиз. Аммо, Жалайир момонинг ҳикоясини эслабоқ, хаёлимда шу қиёфанинг пайдо бўлганига ўзим ҳам ҳайронман. Илло, калламни қотирган махлуқ қадимий юнон афсоналари қаҳрамони Минотавр* эди...

11-БОБ

Мидён* шаҳаншоҳи охир-оқибатни билмасди...

Холчаёнга етгач, сигнал бериб, назаримни тепаликка қададим. Илк кўрганим ошиғига интилаётган Зармо бўлди. Капалакдек пириллаб, пастга энаётган қизнинг афт-ангорида узоқ ҳижронга уланган висол иштиёқи ва аллатовур номаълум ҳиссиёт ҳам мавжуд эдики, бунга аввалига унча эътибор бермадим. Чунки, фикру хаёлим бошқа саволга машғул. Ҳозир маҳбубам етиб келгач, ўзимни қандай тутишим лозим? Кучоқ очайми, ёхуд жиддий равишда қўл чўзиб саломлашайми?..

Шифохонадаги тасодифий бўсаларимиз ҳақида гапирганман, ўша журъатсиз кубла*лар аллақачон ўзаро муносабатларимизда янги йўл очган эса-да, салгина иккиланишим туфайли ҳозир аниқ қарорга келолмаяпман.

Аммо, кутилмаган вазиятнинг ўзи бир лаҳзада бу муаммони ҳал этди-қўйди. Етиб келишига уч-тўрт қадам қолганда қизнинг тезлиги фавқулодда ошаверди. Шу кетишда ўзини тўхтатолмаслиги, улгурмасам, машинамга бориб урилиши аниқ. Чаққон ҳаракатланиб, йўлини тўсдим. Қарабсизки, севгилим оғушимда...

Имкониятдан фойдаланиб уни бағримга босарканман, димоғимда сезилар-сезилмас тупроқ ҳиди анқиди. Шунинг ўзиёқ ҳайкал ичига бекитилган ҳўкиз териси ҳақидаги хотиротларимни уйғотишга етарди-ю, фикримни қизгинанинг саркаш ҳазили чалғитди.

— Бу дейман, ако, энагангизни ҳам унутиб юбордингиз, шекилли, келишингиз роса қийин бўлди?..

«Шундай энагани унутиб бўларканми?..»

Чинданам, ушбу сафаримни бошқа нарсага боғлолмайман. Негаки, мен оёғим остидаги мозий қабристонидан излаганимни аллақачон топганман. Бинобарин, тадқиқотларим тақдирим энди ёлғиз ўзимнинг саъй-ҳаракатларимга боғлиқ. Демак, Холчаёнга бугунги келишимдан асосий мақсад — маҳбубам. Бироқ, бунга сабаб сифатида ишқ ҳиссиётларию ўзаро муносабатларимизнигина кўрсатсам камлик қилади. Ёдингиздадир, аввалроқ лўли қиз келгусида изланишларимни ёритгувчи ёрқин машъалага айланади, дегандим. Ҳозир Зармога интилишимдан иккинчи мақсадим ана шу...

Бошқаларнинг олдида бемалол гаплашолмаслигимизни сезганимдан қизни имкон қадар пастда ушлаб туришни истаяпман. Буни тушунган Зармо гоҳ кўзларимга тикилиб, гоҳ қимтиниб, нималаргадир лаб жуфтлайди. Мен эса маҳбубамнинг ногоҳ жумласи ширин хаёлларимдан ажратишини пайқагандай, гапиртирмасликка уринаман. Ниҳоят у бағримдан чиқишни истаб, кўкрагимга қўлларини тиради. Кучоғимни ёздим. Хижолатдан юзлари ловуллаётган Зармо нарироқ бориб, машинамга суянди. Шу пайт унинг ҳалигина қувонч балқиган қиёфасида яна қайси кунги талваса уйғонди. Киприклари пирпираб, лаблари омонат учаркан, чехраси мурданикидай кўкараверди. Индамасам, йиқилиши аниқ. Отилиб билагидан ушладим. У буни сезмади, қайтанга, бесаранжом нигоҳини мавҳум нуқтага қадаб, шоша-пиша алжирай кетди. Аввалига бутун жуссасини тутган асабий титроғидан ташвишланиб, ҳеч нимани англамадим. Кейин бирдан афтода ҳолатидаги алоқ-чалоқ жумлалари илмий ишим учун асқатишини ҳис этиб, қулоғимни тутдим.

«Мидён* шаҳаншоҳи охир-оқибатни билмасди. Акс ҳолда, соҳибжамол Мандана*ни форс сатрапи Камбиз*га узатмаган бўларди...»

Жойимда қотиб қолдим. Зармо ҳеч кимнинг тушига кирмаган янги ҳикояни бошлаганди. Шунисиям ҳайратга моликки, шифохонада Ҳинд ҳукмдорига қарата гапирса, энди Мидён шоҳи ҳақида алжирамоқда.

«...Коҳинларнинг башоратидан сўнг Иштувоқ* ёнига шавкатли саркардаси Гарпагни* чорлади. Гарпаг чақалоқни олиб, тоққа жўнади... Тоғда Митридат* яшарди...»

Тамом!.. Шу ерга келганда у сесканиб аслига қайтди, мен ўзимдан кетдим. Илло, Мидён шаҳаншоҳи ва номаълум чақалоқ ҳақидаги гаройиб афсонанинг давоми ҳам бошқа эшитганларим каби лўли қизнинг тақдир сирларидан бирига айланиши ақли-ҳушимдан айирганди...

Зармо эса ҳеч нима бўлмагандай, қўлимдан тортқилаб, тепаликка ўрлади. Муҳим имкониятни бой берганимдан тамомила бўшашиб, ортидан эргашдим. Бизни юқорида Махсим Азизий, Тамара Содиковна ва тўртта ёлланма ишчи кутиб олди. Ҳаммаси таниш. Домланинг ассистенти Тамара Содиковна билан беш йилдан бери қазिशмаларда биргамиз, мардикорлар атрофдаги қишлоқдан. Кўрган-кечирганларимдан огоҳ, шекилли, мени авайлаб бағирларига босишди. Соғлом қиёфамдан устознинг боши осмонда. У қўлтиқлаб, тепалик ортидаги чайлага бошлади. Изимиздан Тамара Содиковна эргашди.

Аслида, тўрт-беш ёш кичик ассистентни Тамара деб ҳам қақиритим мумкин. Бироқ кўҳликкина чехрасига ярашмаган босиқлик, нигоҳидаги табиий салобат ҳар қандай кишини шошириб қўяди. Шу боис олдида ўнғайсиз ҳолга тушаман.

Бошқа томонлама бирор каромат кўрсатганини эслолмайман. Мен қатори олган мавзуни яқунланмаган. Аҳён-аҳёнда кўзлари ёниб, диссертацияси ҳақида гапириб қолса, эртаиндин номзодликни ёқласа керак, деган фикргаям бораман. Қачон турмушга чиқишини сўраганимда эса ғайритабиий ишонч ила илмий ишим химоясидан сўнг, фан номзодига, деб аниқ жавоб қайтаради. Шундай дамлар бу қарикиз умрини олдиндан қурилган махсус режа асосида яшамаяптими-кан, дея ўйлаб қоламан.

Бир сафар қизиқ бўлган. Тошкентга борган кунларимнинг бирида, домлам жиддийлашиб, уйланишимдан гап очди. Бундай пайтда ҳар қандай бўйдоқ ҳам жиндай хижолат тортиши ҳеч кимга сир эмас. Айниқса, савол ўттиздан ошган сўққабошга берилганда қандай аҳволга тушишини тасаввур қилаверинг. Хуллас, мен кўзимни яшириб минғирларканман, домлам мақсадга кўчдилар.

«Айбга буюрмасангиз, бўтам, шу масалада камтарона таклифим бор. Мабодо бошқа танлаганингиз бўлмаса, Та-

мара Содиковнага уйлансангиз... Ҳар ҳолда, кўз олдимизда ўниб-ўсди. Сизга нафақат хотин, маслакдош ҳам даркор. У эса бир эркакка ярашиқли аёл, бир рўзгорга арзирли бекадир...»

Ёмон таклиф эмас. Аммо, мени қийнайдиган айрим муаммолар бор. Масалан, уйлангач, унга қандай мурожаат қиламан? Хотин, деб чақиролмаслигим аниқ. Исмини айтишни эса, асти сўраманг. Шундай экан, бир ёстикқа бош кўйган жуфти ҳалолим доим Тамара Содиковна бўлиб юрадим? Ахир, турмуш фақат расмиятчиликдан иборатмас-ку. Аччиқ-чучук гаплар... Кейин шўхлик онлари, дегандай... Ўшанда ҳам кучогимда ётган аёлимга Тамара Содиковна, деб иршаяманми? Йўқ, яхшиси бирор оддийроқ қизга уйланаман.

Боз устига, Тамара Содиковнанинг аниқ режа асосида умр кечириши феъл-атворимга мутлақо зид. Камина палла-партиш яшайман. Масалан, эртага қандай юмуш билан шуғулланишимни бугун айтолмайман. Кутилмаган ҳодисаларни ҳам одатдагидек қабул қиламан. Энди шуларни обдан таққосласангиз, бизнинг қовушишимиздан нақадар зерикарли оила пайдо бўлишини англайсиз-қоласиз.

Албатта, буларни айтиб ўтирмадим, ўйлаб кўришга руҳсат сўрадим. Домлам ҳам муддаони дарҳол англадилар, бу мавзуга бошқа қайтмадик.

Ҳозир ҳам Тамара Содиковна азбаройи одамгарчилик юзасидан ортимиздан эргашди. Чайла соясидаги кўрпачага ўтиргач, аввал домлага, кейин менга чой қуйиб узатди. Сўнг бирпас у ёқ-бу ёқдан гурунглашиб ўрнидан турди. Холи қолгач, шифохонада содир бўлган охирги воқеаларни батафсил ҳикоя қилдим. Кўкрагимдаги асоратнинг изсиз йўқолишига келганда, устознинг кўзлари сирли чарақлади. Кейин мендан ниманидир яшираётгандай, мавзуни бошқа томонга бурди. Назаримда, ўтган беш-олти кун ичида домла Зармо билан анча-мунча суҳбатлашган, эҳтимол бежо алаҳсирашларини ҳам эшитган.

Ажабланишимнинг яна бир сабаби, эндиги бажарадиган юмушларимдан гап очилмаяпти. Одатда, домла ҳолаҳволлашибоқ, қилинар ишларга тўхтарди. Сезишимча, бу сафарги қазишмалардан озодман. Бир ҳисобдан, шуниси

яхши, Деновга бориб, беш-ўн кун дам оламан. Зериксам санскрит билан шуғулланаман. Ахир, ўтган сафар айрим белгиларни ўқий олдим-ку... Қолаверса, Зармонинг бояги узукюлуқ жумлалари ҳақида ҳам ўйлаб кўраман.

«Мидён шаҳаншоҳи оқибатни билмасди. Акс ҳолда, соҳибжамол Манданани форс сатрапи Камбизга узатмаган бўларди...»

Қизик, Мидён шаҳаншоҳи ва форс сатрапининг туркий халқлар тарихига оид илмий рисоламга қандай алоқаси бор экан?..



II ҚИСМ

МАЛИКА ВА ШАҲАНШОҲ

12-БОБ

Буюк Кир иккинчи Ахоманий*

Не азоблар билан охирги тизмадан ошган роҳиб, ниҳоят энг баланд чўққига кўтарилди. Бу ёғи энишлик, тойиб кетмаса бўлгани, сакраб-сакраб тушаверади. Фақат озрок тин олиши керак.

У қоплон терисидан тикилган чорифини ечиб, ҳорғин ёнбошлаганча бироз дам олди. Кейин ёнидаги тугунни очиб, ичидан чиққан терини бор бўйича ёйди. Ажи-бужи белгиларга бир карра назар ташлагач, укпани буклаб, қаддини ростлади. Қўлини манглайига соябон қилиб, узоқ-узоқларга термилди. Оёғи остидан бошланган нишаблик гоҳ кўкка сапчиб, гоҳ ҳовуридан тушиб метин эпкинларни ҳосил қилганча, қиру адирларга уланган. Ундан нарисси Бактрия. Бактрия ортидаги икки дарё ўртасида эса алпкелбат одамлар яшашади. Роҳиб ўша халқ дийдорига ошиқмоқда...

Туйқус адирлар пойида қурт-қумурсқа мисол ғимирлаётган издиҳомга кўзи тушиб, кайфияти бузилди. Сакраб туриб, чорикни оёғига илганча асрий чарчоқларга ҳам, тилка-пора пойабзали йиртиқларидан тизиллаётган қонга ҳам парво қилмай, тошдан-тошга ҳатлай кетди. Шу кўйи аввал биринчи тизмадан, кейин иккинчисидан ошди. Эртаси тушга яқин қояларнинг учинчи қатори ҳам ортда қолди. Ниҳоят охирги сарҳад забт этилгач, аслаҳаларини шиқирлатиб ғимирлаётган оломон кўринди.

Уни қир этагида икки барзанги кутиб олди. Роҳиб ноилож камони ва ёлғиз пайконини тошширгач, кўшин оралаб қароргоҳ марказидаги шоҳона чодирга яқинлашишди. Соқчилардан

бири ўша томон йўналди. Асир бекорчиликдан нарироқдаги чор тевараги оқ мато билан ўралган майдончага назар ташлади. Ўртадаги оташдонда ловуллаётган олов атрофида айланаётган атраван*лар қандайдир маросим ўтказишмоқда. Зўрға эшитилаётган дуоларига қараганда, жангчилар ва коҳинлар ўртасида ер билан осмонча фарқ бор. Бунинг устига, зикрдаги узук-юлуқ каломлар ҳам танишдай. У чалкаш жумлаларни эшлашга уринаётганда, чодирдан чиққан эшик оғаси ичкарига чорлади.

Ичкарида бутунлай ўзгача ҳаёт ҳукмрон. Тилло қандилларда ўнлаб чироқлар милтиллайди. Тўрдаги олтин тахтада ўтирган барваста қоматли, хушбўй мойлар суриб жингалакланган соч-соқоли кўркига-кўрк қўшган ҳукмдор, тахт пойидан остонагача чўзилган оловранг патгиламларда қўл қовуштирган сарой аъёнлари мислсиз ҳашаматга янада улўворлик, тантанаворлик бағишлайди.

Олий зот эҳтиромига нечук ноил бўлганини англолмай, саросимага тушган асирни ёнбошидаги ёвкур шотирлар тиз чўктиришди. У атрофига савол назари ила алангларкан, ёнидан ўтаётган сарбознинг қўлида ўзининг ўқ-ёйини илғаб, баттар ажабланди. Камон тахт рўпарасидаги курсига қўйилгач, шоҳ хирилдоқ, аммо ҳукмрон овозда сўради.

— Исминг нима?..

— Бўзқурт!

— Бу қуролни қаердан олдинг?

— Ҳиндикушнинг нариги томонидаги чўпонлардан сотиб олдим.

— Ҳиндикушнинг нариги томонидаги чўпонлар неча тангага сотишди, саклар жатанини?..*

Ана шунда ҳаёлида уйғонган саволлар ечимини топди, бу — оддий камон эмас!

— Олти тиллога...

— Арзийди...

— Ҳўкизга қўшиб беришди...

— Шунчалик арзонгами?

— Шунчалик қимматга.

— Нечук?

— Қари ҳўкиз ҳаром қотиш арафасида эди.

— Ҳаром қотиш арафасидаги қари ҳўкизни ‘сен нима қилдинг?

— Терисини шилиб олдим.

— Терини нима қилдинг?

— Китобга айлантирдим.

— Қандай китоб экан у?

— Йиллар китоби...

Ҳукмдор озроқ тин олди. Сўнг бир тўхтамага келиб, шартта ўғирилди.

— Бу китобни кимлар ўқийди?

— Менинг халқим...

— Сенинг халқинг кимлар?

— Ўқуз* ортидаги буюк текислик чавандозлари.

— Саклар!..

Подшонинг пешонаси тиришиб, ўткир кўзларида захарли ифода ялтирадики, баногоҳ, қалтис вазиятга йўлиққанини Бўзқурт икки тарафидаги шотирларнинг сергак тортиб, маҳкам чангаллаганларидан англади. Бироқ, уларнинг кейинги дағал ҳаракатларига ҳожат қолмади. Ҳукмдор «қўяверинг» дегандек, қўлини кўтарди. Ўртага ўлик сукунат чўкди. Асир ҳозир ҳаёт-мамоти ҳал бўлишини сизди. Яна ўша ҳукмрон овоз янгради.

— Китобга нималарни ёзасан?

— Ҳақиқатни.

— Қандай ҳақиқатни?

— Дунё ҳақиқатини...

— Унда ёз!

Шу заҳоти сарой ходимларидан бири олтин лаганга солинган ҳўкиз терисини келтирди. Иккинчиси тоғ бағридан доривор ўсимликлар тераётиб топиб олган ўша қарға патини узатди. Бўзқурт пўстакни рўпарасига ёйгач, қўйнидан митти тугун чиқариб, ичидаги кукунни эриган шам томчилари гиламга тўкилмаслиги учун қўйилган зар пиёлалардан бирига солди. Устидан сув қуйиб қориштирди. Сўнг ёзишга шайланиб, ҳукмдордан амр кутди.

Подшоҳ тиззаларига қўлларини тираб, ҳайбатли тусга кирди-да, мағрур нигоҳини кўкка тикиб, тантанавор оҳангда гапира бошлади.

«Мен Кир иккинчи, буюк шоҳ, шоҳлар шоҳи — шаҳаншоҳ, форс шоҳи ва ўзга мамлакатлар шоҳи, Чишпишнинг наби-раси, Ахоманий...» У оғир тин олиб, синовчан нигоҳини икки томонида қўл қовуштирган мулозимларига қадади. Мулозимлар энгил таъзим орқали ваъзни тасдиқлаб, ерга термилишди. Бўзкурт эса айтганингизни ёзиб бўлдим дегандек, тўлганиб қўйди. «Шоҳ Кир иккинчи айтади: менинг падарим Камбис, Камбиснинг падари Кир биринчи, Кир биринчининг падари Чишпиш, Чишпишнинг падари Ҳахоманишдир. Шу боис бизни Ахоманийлар, деб аташади. Шу боис биз қадим-қадим замонлардан бери хурмату эъзозга ноилмиз. Қадим-қадим замонлардан бери ҳукмдорлар авлоди ҳисобланамиз. Менга қадар сулоламыздан тўрт киши юрт сўради. Бешинчиси — мен! Биз — бешовлон бирин-кетин дунёга ҳукмронлик қилдик...»

Бўзкурт қарға патини қўлбола сиёҳга ботириб, эшитганларини хўкиз терисига битаркан, қалласи фикрлашдан бир лаҳза тўхтамас, бинобарин, бу фавқуллода ҳодисадан қалбининг туб-тубларида кўкарган миттигина хижиллик улғаяётган, лак-лак черикдан омон қутулиб кетиш илинжи эса тобора кичрайиб, қисматга бош эгишдан ўзга чораси қолмаётганди. Иккинчи томондан эса, тақдир уни айнан Кир Ахоманийнинг ўзига учраштирибдими, буни Парвардигор тухфаси сифатида қабул этмоқ жоиз...

«...Мен Аҳурамазда* иродаси ила шоҳман. Менга салтанатни Аҳурамазда берди. Аҳурамазда иноятдан ушбу мамлакатлар менга тегди ва улар устида ҳукмронлик қилдим: Форс, Элам, Бобил, Оссурия, Лидия, Иония, Арахозия, Мидия, Арманистон, Каппадокия, Парфия, Саттагидия, Гандҳара, Дрангиана, Мака, Бактрия, Суғдиёна — жами ўн етти мамлакат...»

Бўзкурт мазкур юртлар ҳақида бир неча йиллик сарсон-саргардонлиги давомида кўп марталаб эшитган, энди эса айни ҳолатидан на қувонишни, на қайғуришни билмай талмовсираса-да, халиги «Яратганнинг ўзи учраштирди», деган порлоқ фикр туфайли буларни бир кунмас бир кун ўз қисматига, ўзининг жанговар халқи қисматига боғланишини чуқур ҳис қилар, шу сабабли шоҳнинг оғзидан чиққанларни оқизмай-томизмай ёзаркан, ҳикоя дебочасида кўнглида

қўқарган митти хижиллик улканлашиб тоғдек шубҳаларга айланар, тоғдек шубҳалар таъсирида уйғонган таҳлика эса титроқ вужудига тобора сингиб борарди.

«...Ахурамазда иродаси билан Бобилни фатҳ этиб, бузгунчилик, жиноят, фахш ва барча ёмон иллатларга чек қўйдим. Энди бўлса, ягона Парвардигорим буйруғига биноан бошқа мамлакатларга йўл тутдим...»

Бўзқурт кўкқис ёзишдан тўхтади. Шоҳ фикри бўлинганидан норози эснади.

— Сўйла!..

— Ахурамазда Яратгандан буюкроқми, шаҳаншоҳ?

— Ахурамазда Яратганнинг ўзи!

— Унда нега мамлакатларни вайрон қилишни буюрди, у?

— Чунки, ўша мамлакатларда Ангроманью* уя курди.

— Ангроманьюга сен тенг келармидинг?

— Ангроманьюга биз тенг келамиз!..

— Ахурамазда шундай дейдими?

— Мобеданмобед* шундай дейди. У Ахурамазда муждасини етказгувчидир.

Кир эшик оғасига имо қилди. Эшик оғаси парда ортида ғойиб бўлгач, кўп ўтмай усти очиқ қападаги атраванлардан бири — узун бўйли коҳин кирди. Шоҳ оҳангини юмшатиб, буюрган бўлди.

— Мобеданмобед Ахурамазда каломларини манави гумроҳга тушунтирсин.

Коҳин эшитилар-эшитилмас шивирлади.

— Хумата, хухта, хваршта!.. Эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал!..

Бўзқурт ажаблани, Ахурамазда динининг устоз айтган саккиз таълимотдан унчалик фарқи йўқ экан.

— Эзгу онг, эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу хулқ, эзгу ҳаёт, эзгу диққат, эзгу мақсад, эзгу оқибат*. Бу — жами башариётга хос...

Мобеданмобед ва шаҳаншоҳ бараварига Бўзқуртга ўгрилишди. Уларнинг айни ҳолатларида ўзларидан билимдонроқ зот олдидаги маънавий ожизлик акс этса-да, мағлубиятни тан олмаган коҳин раддияга баҳона излаб онгининг энг хилват қатларига оралай кетди.

— Улар ўликларни кўмадилар. Холбуки Ер, Сув, Ҳаво, Олов муқаддас унсур саналади.

— Тангри эса барчани тупроқдан яратган ва тупроққа қайтаришни буюради.

— Бўри деу инс-жинсларга қондош ҳайвон. Сенинг халқинг бўрига эҳтиром билдиради.

— Халқим ўз аждодини ҳўрлатмас!..

Мазкур савол-жавобдан кейин ҳашаматли кўналғада мураккаб вазият юзага келди. Шаҳаншоҳ ва мобеданмобед билан баҳслашган ҳар қандай таваккалчи ўлимга маҳкум этилиши ҳеч кимга сир бўлмаса-да, дангалфеъл Кир зуваласидаги ҳақиқатпарварлиги сабабми, бу гал жиддий мулоҳазага берилди. Аллақачон тирриқлик йўлига ўтган коҳин эса ҳукмга интизор бетоқатлана бошлади.

Ўртага тушган қалтис сукунатни яна Бўзқуртнинг ўзи бузди.

— Модомики шундай экан, шаҳаншоҳ, сен зўрма-зўраки баҳоналарни рўкач қилибгина Ўкуз ортига бостириб боролмайсан. Бойлик орттириш илинжида бўлмасанг, албатта...

Тамом-вассалом!.. Соқчилар асирни қароргоҳдан чиқариб, нариги чайлага элтишди. У тақдирига тан бериб, ўртага сочилган похолга чўзилди ва кўзини юмганча бояги мунозарани дилдан такрорлашга тушди. Орада она халқи билан Кир Ахоман ўртасидаги адоват сабабиниям излай бошлади. Бу зиддиятлар эса юз йиллар бурун дунёни титратган Мидияга тақалишини ҳалича билмасди у.

13-БОБ

Агридар*

Эрамиздан олдинги тўққизинчи-саккизинчи асрларда янги ватан илинжида кўчиб юрган мидёнлар Ҳиндикуш этакларидан Месопотамия ҳудудига эниб, серҳосил ерларга жойлашишди. Бироқ осуда ҳаётлари узоққа чўзилмади, тезда замонанинг қудратли империяси — Оссурия ҳужумига учраб, кулликка маҳкум бўлишди. Орадан икки аср ўтиб, азалдан давр сурган шумерлар, аккадлар, гуттийлар, халдейлар, хурритлар, хеттлар, аморейлар, оромийлар, кассийлар, лулу-

бейлар, элабийлардан сўнг навбат уларга етди, Қаштарити бошчилигида кўзғолон кўтариб, мустақилликка эришишди.

Хукумат тепасига Дейуқку келгач, Мидиянинг чинакамига шавкатли даври бошланди. У мунтазам кўшин ташкил этиб, Форс ва Эламини кўшиб олди. Бирок, дафъатан қуюндай ёпирилган ёввойи қабилалар икки дарё оралигида янги салтанат тиклашди. Уларнинг саркардаси Ишпагай давлатига Ишакуза, деб ном берди ва ярим аср давом этган скифлар ҳукмронлиги бошланди. Бу кўчманчилар мидёнларга бегонамас, улар ҳали тарихий ватанлари — Ҳиндикуш бағрида умргузаронлик қилган дамларидан саклар билан курашиб келишар, зиддият тафсилотлари, ҳатто Авестода ҳам таъкидлаб ўтилганди.

Азалий қарама-қаршилиқ айбдори аслида кимлиги номаълум, аммо муқаддас саҳифаларда кўчманчилар бош-адоқ қораланиб, рақиблари мазлум эл сифатида ёритиларди. Авесто мазмунини асрлар давомида авлоддан-авлодга етказаятган мидён қоҳинлари саъй-ҳаракати натижасида диний таълимотнинг моҳияти шундай ўзгарган бўлса, ажабмас. Бошқа томонлама эса сакларнинг айрим урф-одатлари ҳам бор эдики, зардушлар буни куфр санашарди. Хусусан, инсон жасади ифлос жисм ҳисобланиб, на ёқиш, на кўмиш мумкин эмасди. Яъни, Ер, Сув, Ҳаво, Олов дахлсиз экан, жирқанч манбани азиз унсурга аралаштиришдан зиёд гуноҳи азим йўқ. Бунинг устига, жами ҳайвонлардан фақат бўри эзгуликка қарши курашувчи ёвуз рух — Ангроманью тарафдори. Саклар эса бўрини аждод санар, мурдани иззат-икром ила дафн этишарди.

Бирок, мобедлар томонидан атайин унутилган бошқа омил ҳам бор эдики, шу ҳисобга олинса, азалий кураш мазмун-моҳиятини йўқотиб, бемаъни зиддиятга айланиб қоларди. Чунончи, маздаизм*да Ахурамазда ва Ангроманью қарама-қарши куч сифатида ёритилиб, қай бирини ёқлаш кишининг ўзига ҳавола этилган, яъни эътиқод масаласидаги эркинлик қафолатланганди. Шундай экан, икки халқ ўртасидаги асрий курашларни диний келишмовчиликка боғлаш ҳам ноўрин. Унда ўртага адоват уруғини сочган бир афсона қолади.

...Илк одамлар чор тарафга тарқалиб, эндигина миллат сифатида ажралаётган дамларда Траэтон*нинг икки ўғли Тур

ва Салм хукмронлик талашиб, кенжа укалари Эражни қатл этишади. Кўп ўтмай, мархумнинг невараси бобоси ўчини олгач, қасос гали энди бу томонга келади. Қарабсизки, навбатма-навбат отадан болага ўтаётган хундорлик занжири ўзини Эражнинг зурриёти ҳисоблаган мидёнлар мустақилликка эришиб, давлатларини барпо этиш йўлида қудратли Оссурия билан шохлашаётган дамларгача давом этади.

Аслида мазкур афсонани мидёнларгина жиддий қабул қилишар, сакларнинг вақти-вақти билан қўшни давлатларга босқин уюштиришларига сабаб эса бор-йўғи қон-қонларига сингиб кетган саҳройи жангарилик эди. Албатта, юришлар натижасида бепоён текисликларда омонат тикилган қапаю ўтовлардаги соғлом қуллару сулув жориялар сони кўпайсада, жангчиларни ёт ўлкаларга йўллаган ўзга туйғулар ҳам бўлган. Мағрур кўчманчилар сафар олдидан ажодлари ширини такрорлаб, наъра тортишарди. «Қайтиш учун йўлга чиқмоқ керак!..»

Ана шунда томирларида чўл шамолидай қайноқ ва бекарор қонлари гупуриб, ярим ёввойи онгларини дунёга доврўқ таратиш ҳиссиётигина эгаллар, алалхусус, ойлар давомида от суриб, манзиллари сари куюндек елаверишарди.

«Қайтиш учун йўлга чиқмоқ керак!..» дея ҳайқирган Ишпагай ҳам Ўкуз ва Яксарт* оралиғидаги сарҳадларда ўтов тиккан эл-юртини ортда қолдиргач, бепоён заминда от сура-сура Гиркон* денгизини айланиб, Танаис* соҳилидан чиқди. Воҳадаги қардош уруғлар ҳисобига черикни тўлдириб, йўл-йўлакай Понт*бўйи халқларини босиб, осмонўпар Қофказ* ортидаги кўҳна заминда ўз туғини қадади. Сўнг Форсдан чиқиб, Қобулистон ва Гандхарани, Инд дарёси соҳилларидаги катта-кичик давлатларни Ҳимолай этакларигача истило этди. Бу адад дунёнинг бешдан бирига тенг бўлиб, кейинча Ахоманийлар, Искандар Мақдуний, Чингизхон ва Темургина бу жаҳонгирликни такрорлай олган.

...Мидияда қолган саклар истилочилик йўлини тутишди, эркакларни қул, аёлларини чўрига айлантириб, доимий равишда Туронга жўнатиб туришди. Маҳаллий халқ босқинчилар назарга илмаган хотин-халажларгагина уйланиши мумкин эди. Шу тариқа, мазкур жараён қарам элларнинг қаҳр-ғазабига сабаб бўлди. Бунга навқирон авлоди ҳайдаб

кетилган давлатнинг ҳам маънавий, ҳам жисмоний жиҳатдан қашшоқлашувини қўшсак, фожиа кўлами нечоғлиқ экани ойдинлашади.

Юрт оталари ушбу фалокатли жараёни пинҳона кузатиб, пайт пойлардилар. Хусусан, Фраорт*нинг ўғли Вахшатра (юнонча Киаксир) узоқни кўзлаган шахс эди. У сакларга қарши яккама-якка кураш инқирозга маҳкумлигини англагач, Бобил салтанати ила хуфя битим тузади, қизи Амита (Семирамида)ни шахзода Навуходносирга узатади ва икки давлат умумий душманга қарши кўзғалишга келишишади.

Эрамиздан олдинги 625 йилда мидён қабилалари оёққа туради. Олти ойда скифлар ҳукмронлиги тугатилиб, давлатнинг мустақиллиги тикланади. Кўп ўтмай, Вахшатра куёви Навуходносирга қўшилиб Осурияга хужум қилади. Бу иттифоқ натижаси ўларок, ўн беш аср ҳукм сурган башарият тарихидаги илк империя қулайди. Бобилга Жанубий, Мидияга Шимолий Месопатамия тегади. Шундан кейин у Урарту, Парфия, Гиркания, Каппадокия ва Кичик Осиёдаги кўплаб шаҳар-давлатларни босиб олади. Бақтрияда камол топган маздаизмни давлат динига айлантиради. Натижада дунё саҳнасида янги салтанат — Мидия, янги ҳукмдор — шаҳаншоҳ, янги дин — Зардуштийлик пайдо бўлади.

Вахшатрадан кейин тахтга ўтирган Иштувоқ мамлакатни сатраплик*ларга ажратиб бошқаришни йўлга қўяди. Айни пайтда, давлат инқирозига ҳам замин яратади. Мидён шаҳаншоҳи дунёнинг ишлари нақадар тескари-ю, оқибатнинг қанчалар бешафқатлигини билмасди. Акс ҳолда, соҳибжамол қизи Манданани форс сатрапи Камбизга узатмаган бўларди.

Ҳаммаси вассал давлатларни маҳкамроқ ушлаб туриш истагидан бошланди. Иштувоқ Форснинг мавқеи бошқаларга нисбатан баландлашаётганини анчадан буён сезиб юрар, мабодо, бу вилоят мустақилликни истаб қолса, Мидия учун ортиқча муаммолар туғдиришини-да ҳис этаётганди. Айни сабаб, ёлғиз қизини ривожланаётган вилоятнинг ёш ҳукмдорига турмушга узатиб, қариндошлик ришталарини боғлаш энг мақбул чорадек туюлди унга...

Эламни босиб олган зафарёр дамларда у ғалати туш кўради, чароғон осмонда тўсатдан пайдо бўлган митти учқун катталаша-катталаша қуёшга айланган, бошқа юлдузлар

унинг ёркин нурлари соясида кўринмай кетганмиш. Иштувок мазкур ҳодисани тобора кенгаяётган салтанатига қиёслайди. Бироқ, тахминига янаям тўлиқ ишонч ҳосил қилиш ниятида ҳузурига аҳли уламони чорлайди. Шаҳаншоҳнинг ҳикоясини эшитган мунажжимлару маглар тафсирга келганда сукут сақлашади, негаки ҳақиқат айтилса, ҳукмдор пайтавасига қурт тушиши мумкин...

Ниҳоят, мобеданмобед томоқ қиради... Иштувок эшитганларини бир муддат мушоҳада қилиб, аниқ қарорга келади. Митти юлдуз бўлажак невараси — қизи Мандана ва сатрап Камбиснинг тезда туғилажак фарзанди.

Зудликда Форс томон от чоптирган саркарда Гарпаг икки ҳафта деганда, тахтиравонда малика билан қайтади. Содда қиз ота ҳузурида яшай бошлайди. Тўлғоқ чоғида у ҳушини йўқотади. Ўзига келганда, ҳомила ўлик туғилганини айтишади. Совуқ хабар тезда Камбисга ҳам етиб боради. Оналик бахтидан эрта айрилган Мандана йиғлай-йиғлай Эронга қайтади. Мидияда эса ҳаёт ўзгармай давом этади. Аммо, аслида бундай эмасди. Маликани дард тутган кун сарой эшигидан ғалати тугун кўтариб чиққан Гарпаг зудликда тоғ томон елиб кетади. Унга махфий вазифа — киндиги кесилмаган норасидани ўлдириш буюрилган. Саркарда жангу жадалларда дийдаси қотган эса-да, бир беғуноҳни бўғиб ташлашга қўли бормади, шавкатли аъмолини булғашни истамайди.

Тоғ бағрида сарой подавони Митридат яшарди. Гарпаг шоҳ буйруғини айтиб, гўдакни унга топширади. Шу куни чўпон хотинининг ҳам кўзи ёриган, бахтга қарши, бола ўлик туғилганди. Митридат сихни ҳам, кабобни ҳам куйдирмайди, фармонни бажарган бўлиб, чақалоқларни алмаштириб қўяди.

Зийрак, ақлли, кучли ва жасур бўлиб ўсаётган Агридар* отаси ҳукмдорнинг хос молбоқари эканлиги боис мулозимзодаларга берилган айрим имтиёзлардан маҳрум эмасди. Жумладан, Эқбатан*га келган кезлари сарой боғида аслзода тирмизаклар билан турли-туман ўйинлар ўйнашаркан, аксар давра етакчисига айланарди. Бир куни болалар подшоҳ ва мулозимлар хусусидаги қалтис ўйинга машғул бўлишади. Навбати келганда Агридар «шахсий қўриқчи»си шахзода

Мотрудга энг баланд дарахтдан ўзини ташлашни буюради. Жўраси унамайди. Амридан бош тортган «соқчи»ни у ўн дарра уришга маҳкум этади. Такдир тақозоси ила жанжал тафсилоти шоҳга етиб, айбдорни саройга келтиришади.

«Тансоқчи»ни аёвсиз жазолаган тирмизак шаҳаншоҳга мағрур назар ташлаб, мулозимини жазолаш хўжайиннинг шахсий иши эканлигини, бинобарин, ўйин давомида у ўз вазифасини бажарганини, агарки ҳукмдор фармонидан ҳар ким бўйин товлайверса, энг буюк салтанат ҳам инқирозга юз тутажани айтиди. Аввалига мурғак боланинг фавқуллода қаттиққўллигига тан берган шаҳаншоҳ, бора-бора оддий чўпон зурриётининг теран фикрлаётганидан таажжубланади ва яхшироқ тикилиб, унинг қизи ва куёвига ўхшаш жиҳатларни сезиб қолади.

Иштувоқ буйруғини бажармаган саркардани шафқатсиз жазолайди, унинг норасида ўғлини қатл эттиради. Сўнг аҳли уламони кенгашга чорлайди. Мунажжимлар ҳавф-хатар чекинганини айтиб, шоҳни тинчлантиришади. Чунки энди ўн йил бурунги башорат амалга ошган, форс вориси болалар ўйинида бўлса-да, бир марта ҳукмдорлик қилганди. Бундан бу ёғи, нари борса, сатраплик мавқеига эришиши мумкин. Шу-шу шаҳаншоҳ салтанат ишларига машғул бўлиб, мазкур воқеани эсламай қўяди. Агридарнинг ота ўлимидан сўнг сатраплик тахтига ўтирганига ҳам, шавкатли бобокалони Кир номини олганига ҳам эътибор бермайди.

Нақадар донишманд бўлмасин, Иштувоқ арзандасини аёвсиз савалаган ўша болакайни сўроқ қилган куни иккинчи хатога ҳам замин яратганди. Отани жазолаш мақсадида бегуноҳ ўғилни қатл эттириб, обрўли қабила йўлбошчиси, қолаверса, салтанатнинг нуфузли саркардасини хундор душманига айлантириб қўйганди. Мудом пайт пойлаган Гарпаг ўғли ўлимидан ўн тўққиз йил ўтгач, ўзга норози аслзодалар билан тил бириктириб, кўзғолонга тайёрланади. Аммо, аксар жангчилар шаҳаншоҳга содиқ бўлиб, бир-икки қўмондоннинг қўлидан ҳеч нима келмас, исёнчиларни қўллаб-қувватлайдиган ташқи қўшин даркор эди. Гарпаг эса бу масалада ҳам келажакни олдиндан кўра билган — ёш Форс сатрапига гўдаклигида ўлмай қолиши тасодифмаслигини аллақачон шипшитиб улгурганди.

Буюк тўфондан икки минг етти юз беш йил ўтгач*, форс сатрапи Экбатанга қўшин тортади. Шундагина Иштувоқ невараси юрагида тахтга талпинаётган очкўз бир ҳиссиёт борлигини сезиб қолади.

Биринчи тўқнашув Форс ва Мидия чегарасида кечади. Томонлар уч кунлик бемаъни қон тўқишдан кейин ўз ватанларига қайтишади. Орадан олти ой ўтиб, Пасаргада* шахри ёнидаги иккинчи жангда неваранинг қўли баланд келади. Иштувоқ ортга чекиниб, Экбатан ҳимоясига киришади. Гарпаг вақт етганини англайди. Қамал қилинган шаҳар дарвозаларни очиб беради. Алалхусус, йигирма тўққиз йил бурунги каромат амалга ошади. Осмоннинг олис бурчагида хира милтираган митти учкун юлдуз тусини олади. Мидия ўзининг қарийб бир юз эллик йиллик умрига якун ясайди.

Аммо, энди голиблар олдида янада мушкул вазифа турарди. Давлатни ким бошқаради?.. Гарпаг учун ҳозирча Кир маъкул. Кир ҳам Гарпагнинг ниятини дарҳол англайди, мамлакат ҳукмдори доим мидёнлардан бўлган, шундай экан, тезда шу саркарда ташаббуси билан тахтга ақли қосир тоғаси Вахуштир, ёхуд унинг ўғли Мотруд ўтиради.

Ўзи ўн даррага маҳкум этилган воқелик сабаб Кирни ҳалигача кечирмаган, боз устига, оддий сатрапнинг салтанат илинжида от сураётганидан хавотирга тушган Мотруд ҳечдан кўра кеч, дея отини қамчилаб қолишни маъкул кўради. Хуфёна учрашувда салтанат қўлига тегса, Гарпагни олий рутбалардан бирига кўтаришини айтади. Кир олдинроқ ҳаракат қилади, маккор рақибини бош вазирликка тайинлаб, қўшиндан четлатади. Унинг асл мақсадини сезса-да, Гарпаг лавозимни рад этмайди. Аммо имкон туғилса, бир-бирларини ғажигга тайёр эканликларини иккисиям яхши билар, орадаги муносабат эса вақтинчалик такаллуфлар эди, холос.

Туб мидёнлар ичидан бирор обрўли кимсага таяниб иш тутиш ҳозирча айни муддао эканлигини яхши билган шох барча ишларни Гарпаг билан бамаслаҳат амалга оширарди. Масалан, собиқ ҳукмдорнинг зиндонга ташланиши — Гарпагнинг таклифи эди. Туллак вазир шу орқали ўғли учун қасос олишни, кейин Мотруд тахтга чиққач, бобо ўлимида наби-

рани айблашни режалаштирганди. Унинг пинҳона ўйларидан беҳабар Кир давлатни бой беришдан эмас, Иштувоқнинг ўлими саройда норозилик тувдиришидан ҳайиқиб қатл кунини кечиктирар, боз устига, маҳбуснинг она томондан бобоси эканлиги унинг қалбида аллақачон оқибат туйғусини уйғотиб улгурганди.

Янги ҳукмдорнинг омонатлигига мидёнларнинг ишончлари комил. Кирнинг ўзи ҳам ворисликни хаёлига келтиролмасди. Унинг орзуси бегона давлат эмас, ўз салтанатини яратиш. Шундай экан, бу мақсад учун жангу жадаллар камлик қилади. Болалигида бот-бот кўриниб, дунё сирларидан сабоқ берувчи маг айтганидек, маккорлик ҳам даркор.

Мана шу маккорлик натижаси ўлароқ, сарой амаллари мидёнийларга, кўшин ихтиёри эса форсийларга берилди. Муаммони қилич орқали ҳал этиш мақсадга мувофиқлигини Кир яхши биларди. Шу сабабли, биринчи навбатда, давлатнинг ҳарбий салоҳиятига эътибор қаратилди, асосий жойларни кўриқлаш ишончли сарбозлардан сараланган ва шахсан шоҳга бўйсунувчи «Барҳаёт жангчилар»га топширилди. Бора-бора амалдорлару сатраплик нозирлари тансоқчиларигача мазкур гуруҳдан танланадиган бўлди. Натижада бепоён худуднинг энг овлоқ бурчакларидаги мишмишлар ҳам элдан бурун саройга етар, алалхусус мамлакат тўдалигича шаҳаншоҳ ихтиёрига ўтганди.

Ҳукмдорлигининг олтинчи ойи Кир бобосини зиндондан чиқариб, Арахозия вилояти ноиблигига жўнатди. Норозилик билдирган Гарпаг ўша кечасиёқ тансоқчилари томонидан бўғизлаб ташланди. Даҳшатли қотилликдан талвасага тушган аъёнлар энди шоҳ измисиз киприк ҳам қоқолмасликларини англаб, тақдирга тан беришди. Кўшин бутунлай ўз назоратига ўтиб, асосий душмани маҳв этилгач, шаҳаншоҳ башарият тарихида кескин бурилиш ясаган тарихий фармонига имзо чекди. Мамлакатнинг барча узоқ-яқин шаҳару қишлоқларига тарқаган жарчилар уч кеча-кундуз давомида ёлғиз бир хабарни такрорладилар: «Эшит, аҳли халойиқ!.. Шоҳлар шоҳи Кир Ахоман мамлакатни — Эрон, унинг шарафли халқини — форсийлар, деб эълон қилади. Энди фақат Ахоманийларгина улкан салтанатни бошқариш ҳуқуқига эгадирлар!.. Эшит, аҳли халойиқ!..»

Кўп ўтмай, пойтахт Экбатандан Пасарғадага кўчиб, Мидия ўрта сатрапликка айланди. Бу худудни бегона кимсага топшириш халқ орасида ҳақли норозилик уйғотишини яхши билган шаҳаншоҳ навбатдаги таваккалчиликка қўл уради, азалий рақиби Мотрудни сатрапликка тайинлайди. Собиқ империянинг бошқа аслзода вакиллари ҳам вилоят миқёсидаги рутбалар билан чекланишга мажбур бўлишади. Ўша болаликдаги ўн дарра натижаси ўлароқ, ҳанузгача Кир олдида қалтирайдиган Мотруд эса тақдирга тан бериб, таъзим бажо келтиради.

Шоҳ ҳақиқатан мардлик ва шафқатсизлик, зукколик ва қатъият, айёрлигу тadbиркорлик, жасорату матонат каби камдан-кам одамга nasib этадиган қатор сифатларга эга бўлиб, давлат устуворлигини кўп ҳолларда дин пешволари ҳал этишини, уламолар тинчлиги салтанат барқарорлиги эканини тушуниб етган биринчи ҳукмдор эди. Шу боис, олдинроқ унинг Бобил шоҳи сифатида қайтадан тож кийишига Бэла Мардук* тарафдорлари қарши чиқмагандилар. Негаки мамлакатда, ҳатто бутпарастларнинг ҳам ғазабига гирифтор бўлган иллатлар авж олганди.

Ершалаимдаги қадимий маъбадни* қайта тиклаганидан сўнг эса яхудий руҳонийлари Кирни юз эллик йил илгари пайғамбар Ишаъё* каромат қилган дин халоскори сифатида тан оладилар. Боз устига, вассал мамлакатларга туб эл вакилларини сатрапликка тайинлаши, белгиланган ўлпонлар билан чекланиб, маҳаллий аҳолининг шахсий турмушига аралашмаслиги шоҳнинг обрўйини тамомила ошириб юборди. Энди кўплаб майда-чуйда давлатлар ҳам ихтиёрий равишда қудратли Ахоманийлар қарамоғига ўта бошлайди. Бундан ташқари, у вассал элатларга зудликда қариндошлик ипларини боғлар, ўзи мағлуб ўлка маликаларига уйлангани ҳолда, жангчиларини ҳам қуруқ қолдирмас, натижада, биринчидан, кечаги золим истилочилар мазлумларнинг қариндошига айланса, иккинчидан, муҳорабалар сўнгида шахсий ҳарамларини янги-янги канизларга тўлдираётган сарбозлар навбатдаги сафарни интизор кутар, қолаверса, мислсиз салтанатнинг барча бурчакларида форсийзабонлар авлоди кўпаймоқда эди. Бу сиёсат натижасида Ахоманийлар давлати кенгайиб, ривожланиб, қудрати ошиб борарди. Хусусан, Мидияга қарашли

мамлакатлар аллақачон унинг ихтиёрига ўтган, Кичик Осиёдаги Юнон ва Ўрта Осиёдаги Бақтрия, Сугдиёна ўз хоҳиши билан форс сатраплигини қабул қилганди. Империя бўйлаб от чоптирган кас энди ҳеч бир хавфу хатарсиз ўз манзилига етар, савдо-сотик тобора гуллаб яшнаётганди. Кир шу тарика наинки форсийзабонлар, балки бегона элларнинг ҳам ҳурмат-эътиборини қозонди.

Салтанатни эгаллаганининг иккинчи йили унинг аянчли қисматини ҳал этган воқеа рўй берди. Қаршисида тўсатдан болалик кезлари ҳар замон-ҳар замонда дунёнинг ишларидан сабоқ берган қария пайдо бўлди. Содиқ «Барҳаётлар» кўриқлаётган саройга бегона одамнинг тап тортмай кириб келганидан аввалига шоҳнинг капалаги учди. Сўнг чақирилмаган меҳмон ўзининг устози эканини кўриб, кўнгли бироз таскин топса-да, сирли ташриф барибирам хаёлидаги энг мураккаб жумбоққа айланди. Устоз саройни тарк этгач, у соқчилар бошлиғи, эшик оғаси, ҳаттоки, дарбонларини алоҳида-алоҳида тергов қилди. Аммо, ёт кимсанинг ҳукмдор ҳузурида бўлганини ҳеч ким тан олмади. Кир эса буни илоҳийликка йўйиб, магга чинакамига эътиқод қўйди.

Ҳақиқатан ҳам, Гаумат*нинг ҳар галги ташрифи қайсидир муаммонинг ҳал этилиши эди. Тадбиркор устоз шогирдидан муҳим йўл-йўриқларини аямасди. Бу маслаҳатлар Бобилни истило этишда, айниқса, асқатди. Уч ойлик қамалдан сўнг ҳам ғалабага кўзи етмаган Кир тарвузи қўлтиғидан тушиб, икки оёғи бир этикка тикилган чоғ пайдо бўлган маг атрофни тўртта бедов кўшилган аравада айланиб чикқач, шашти синган шогирдига маъноли тикилди-да, ногоҳ турган ерида эриб, бир ҳовуч ифлос кўлмакка айланди ва шаҳарни сўл ёнда қолдириб оққанча дарёга қуйилди. Устозининг илму амалларига ўрганиб қолган шоҳ дарҳол қўмондонларни машваратга чорлаб, Бобилни эгаллаш хусусидаги янги ғояларини ўртага ташлади. Натижада, эртаси азондан черикнинг ярми қамални давом эттирди, қолганлари ўнг биқиндан, кечаги кўлмак йўналган из бўйлаб улкан хандақ қазигга тутинишди.

Қамал аҳли форсларнинг тушунарсиз ва бемаъни ишларини роппа-роса олти ой томоша қилди. Шаҳарни айланиб, дарёнинг қуйи оқимида туташтирилган ўн уч чақиримлик

сунъий ўзан битгач, Кир дамбани очишни буюрди. Ёғийнинг асл муддаосини ниҳоят англаган Бобил подшоси Набонид энди тўрт томонга нечоғлиқ зир югурмасин, тарози палласи рақиб фойдасига босиб кетганди. Гап шундаки, Фурот шаҳарлар шаҳри*нинг қоқ ўртасидан оқиб ўтар, Кир уни янги изга бошқаргач, Эрон кўшинлари қурган эски ўзан ўрнида очилган баҳайбат тирқиш орқали бориб, Бобилни забт этгандилар.

Шундан кейин Гаумат Ахоманийлар саройининг ҳам, буюк ҳукмдорнинг ҳам олийнасаб меҳмонига айланди. Шаҳаншоҳ, баъзан, ҳатто, муҳим кенгашларини тўхтатиб, фақат у билан суҳбатлашар, айрим ҳолларда, ҳукумат ишларини ҳам ташлаб кўярди. Шундай кунларнинг бирида устоз шогирдини қасамга тиради. Даставвал, биргаликда қилинган оламшумул ишларга тўхталиб, хизматларини эътироф этди. Кир миннатдорлик сифатида унинг ҳар қандай тилагини бажо келтиришини таъкидлади. Айнан шуни пойлаётган Гаумат ҳозирча ҳеч нима керакмаслигини, шогирд ростдан устозни мукофотлаш ниятида экан, давлатни янада мустақкамлаши, қолаверса, аждодлари руҳини шод этиши лозимлигини айтиб, мақсадга кўчди. Тажрибали Кир бу маслаҳат нотўғрилигини, енгилмас кўшин муқаррар ҳалокатга йўлланаётганини дарҳол англади. Аммо бошини қаёққа урмасин, гишт қолипдан кўчган, у шоҳона қасами билан ўз оёқ-кўлини ўзи боғлаб берганди. Шу-шу бемаъни сафарни орқага силташдан ўзга чораси қолмаган ҳукмдор устозга кўринмасликка урина бошлади. Гаумат эса бехос қутилмаган жойларда пайдо бўлар, заҳарханда табассум билан шоҳона онтни эслатиб, кўздан йўқоларди.

Майда-чуйда мамлакатларни забт этишга андармон Кир навбатдаги сафардан қайтиб, ўғиллари ила суҳбат кураётганда, мағ яна пайдо бўлди. Бузрукворнинг фаройиб устози ҳақида бурунроқ эшитганларига қарамай, шаҳзодалар ҳалича уни яқиндан кўрмагандилар. Шундай шарафга ноил бўлгач, сиртдан мулойим ва ораста Гаумат негадир нохуш тасаввур уйғотса-да, азбаройи отага ҳурмат юзасидангина сукут сақлашди. Мағ уларга эътибор бермай, эски таваллосини бошлади. Ёш Ахоманийлар — Камбис ва Бардий* сирли мунозарани аввалига тушунишмади. Гап олис Бақтрия ортидаги

Ўлкалар ҳақидалигини англагач эса ҳайратдан елка қисишди. Чунки дунё яралгандан буён ҳеч ким бу заминни забт этолмаган, боз устига, ҳар қандай босқинни кўчманчиларнинг ўзлари яхшироқ амалга оширишарди. Йўк, фотихлар халқи жанговарлиги учунмас, бу бемаъни ва бесамар иш эканлигидан ўша юртларга юрмасди.

Ростдан ҳам скифлар салтанати иморатсиз шахристонлардан, шахристонсиз мамлакатлардан иборат эди. Бошдан-адоқ куёш тифида ёнган қумтепалардан ташкил топган худудларда ўзларидан бошқа одам яшолмас, табиийки бундай яланғоч ерларга ҳеч ким даъвогарлик ҳам қилмасди. Шундай экан, бу бемаъни босқинни бошлаш учун кишига аниқ мақсад ва маънавий тасалли керак. Шу куни Гаумат ҳаётбахш таскин манбаини очди. Очди-ю, келтирган далиллари Кирни руҳлантириб юборди. Ҳа, у шоҳнинг энг нозик пардасини топган, энди шуни қитиқлаб, мақсадига етаётганди. Саҳройилар форслардан фарқли ўларок, ўликларни дафн этишарди. Бу маросимнинг шаҳаншоҳ нурурини поймол этган жиҳати шундаки, улар марҳумга кўшиб қул ва жорияларни ҳам кўмишарди. Ўша бегуноҳ қурбонларнинг аксари мидёнийлар эди...

Суҳбат давомида шоҳ қалбида уйғонган ўч ҳисси ғимирлай-ғимирлай тобора катталашар, отанинг мағрурона худбинлигини яхши билган ўғиллар энди уни орқага қайтариш мушкуллигидан нафратга тўла нигоҳларини маккор Гауматга тикишдан ўзга иложлари қолмаганди.

Эртаси куни оммавий сафарбарлик эълон қилинди...

Тўғри, шаҳаншоҳ қалбининг ҳам қайсидир бурчида бу ишлари унчалик тўғри эмаслигига миттигина ишонч барқарор. Аммо, қарши фикрлари каттароқлиги сабабли ниятидан қайтолмайди. Илло, ҳамма гуноҳни кечирсаям, аллақандай бетайин кўчманчилар орий халқни тириклай кўмганини кечиролмайди. Бошқа томонлама эса нақадар ҳақ бўлмасин, олис йўлга даъват этаётган асоси кифоя эмас. Ўша пасттекисликка етиб боргач, душманни қаердан излайди? Бебошвоқ тўдаларни қувиб, саҳроларда улоқиб юраверадими? Ёнган тақдирида, эвазига нимага эришади? Сакни эгалладим, деб қайси маконни кўрсатади, янтоқдан бошқа ўсимлик ўсмайдиган биёбонними ёки саноксиз қумтепалардан иборат

ғаройиб шаҳристонларними? Мушоҳада учун мавзулар етарли, бироқ ҳукмдор энди сўзидан қайтолмайди.

Ана шундай зиддиятли фикрлар ичра яшаётган Кир сафарга чиққанининг иккинчи оғи Бақтрияга етиб, Балхга кириш олдидан уч-тўрт манзиллик йўлда дам олаётганда, Ҳиндикушдан тушган роҳибнинг даъватларига қисман қўшилди. Уни олиб кетишларини буюргач, узоқ мушоҳада қилди. Саҳарга яқин асирни жазолашдан кўра муроса тадбирига жалб этишни маъкул билиб, уйқуга кетди.

14-БОБ

Унинг исми Тўмарис...

Ҳали зарғалдоқ тусли биёбонни иккига ажратган қарвон сўқмоғи четида чўзилган кимса тепасида осилган кафтдек булут соясида на тириги, на ўлигини билмай донг қотганда, ҳали Мидён шаҳаншоҳи Иштувоқ Форс шаҳзодаси — Кир Ахоманнинг келгуси режаларидан беҳабар даврон сураётганда Туроннинг улур дарёси* қуйи оқимида макон тутган масйоғут* қабиласида бир чақалоқ дунёга келди. Одатда саҳройиларда қиз туғиладими, ўғил туғиладими — ҳаммаси тўю тантаналарга боғланарди. Шу сабаб, уруғ башған*и Гўйлихон ўксинмади. Аксинча, яйловдан тўққиз от ва тўқсонга қўй келтириб сўйишни, тўққиз кун ўтгач, халққа дабдабали тўй бериб, фарзандига муносиб исм қўйишини эълон қилди. Соҳилдаги овулларга чопар жўнатилди.

Ҳафта ўтиб, тонгдан қабила йигитлари дарёга чиқишди. Улар текис ходалар маташтириб боғланган солларда сузиб, қамиш чамбаракларда балиқ тутишга тушдилар. Ов унумли бўлди, саксовул новдаларидан тўқилган ёйиқ саватларда келтирилган балиқлар тезда сараланиб, чавоқ*лар шўрвага, катталари қовуриш учун ажратилди. Индини сўйилган отларнинг гўшти мис қозонларга ташланди. Қўй гўштлири эса тузланиб, даланинг хушбўй ва доривор кўкатлари сепилгач, ивигилган каттон* парчаларига туғиб, ўтов керага*ларига осилди.

Эртага маросим, деган куни хотин-халажлар тонггача ўчоқ ёнидан аришмади. Чўриларнинг аксари (мидёнлар)

от ва қўй гўшти истеъмол этмаганлари сабаб, масйоғутлар уларни қозон-товоққа йўлатмай, супур-сидир, чорвачилик, уйғона бошлаган ўсмирлар бўшуғ*ини қондириш ва марҳум жангчиларга қўшиб кўмиш учун сақлар, пишир-куйдир эса бекаларнинг ўзидан ортмасди.

Тун ярмидан окқанда от гўшtidан мўлжалланган таомлар пишириб бўлинди, ҳисоб. Шундан кейин суви сиздирилган қазии-қарталарни тапчан*ларга ёйиб, устидан қамиш чамбаракларни тўнкаришди.

...Қуёш уясидан мўраламай, биёбон узра буг* чалинди-ю, овулда ҳаёт қайнай кетди. Кеча ярим тунда етиб келган бахшилар барбат* чалиб, бобокалонлари ҳақидаги термаларни куйлашга тушишди, атрофда давра ясаган ёш-яланглар қалбларида аллатовур қаҳрамонлик ҳиссиётини туйиб, хаёлга чўмдилар.

Хуллала, ҳуллала, ҳуллала...
Тураннинг буғро* эли,
Элининг ёвқур ули,
Ўғузхон!.. Ўғузхон!..*

*Шибани жойлаб жатанга,
Ўқ отар тўрт томонга,
Ёғий босиб келганда,
Билдиринг Ўғузхонга, ҳуллала!..*

*Бўзбўриси алдинда лўкиллар,
Астидаги тулпори гурсиллар,
Буғро элининг ўғлони, Ўғузхон
Юлдузларга от қўяр, ҳуллала!*

*Чериги бор ўн туман, Ўғузхон,
Узоқларни кўзлаган, Ўғузхон,
Қайтиш учун отга мин жон элим,
Бошингдаги алп хоқон — Ўғузхон!..*

Сал нарироқда эса бир тўда йигитлар кўкка сапчиган тулпорларини совитиб, улоққа тайёрлана бошлашди. Улар эрталабдан жишим* кийган жалма*ларини эгар қошига илиб, мусобақага ҳозир у нозир турардилар.

Қабилла қизларининг уч-тўрт нафари алоҳида тайёргарлик кўрган, аллақачон эркакча кенг сарабара* ва эчки терисидан тикилган чорик кийиб, белини сириб боғлаганча йигитлар ила беллашишга тайёрланаётган баланд бўйли қотма қиз атрофида куймаланардилар.

Қуёш найза бўйи кўтарилганда, илк меҳмонлар пайдо бўлишди. Улар овул атрофида бир қур айланиб секинлашгач, кўриниш берган Гўйлихон кўлларини кўкрагига чалиштирди. Аввал йигитлар, сўнг ёши улуглар отдан тушишди.

Дастлаб эгарни тарк этганлар қарама-қарши томонга ажралиб, ўртада уч-тўрт кишига лойиқ йўлак ясашди. Ана шу из бўйлаб бир томондан мезбон, иккинчи томондан меҳмонлар олға юришди. Қариялар кучоқлашиб кўришгач, ёш-яланг ҳам ўзи билгандай саломлашди. Этаги ярим белга кўтариб боғланган ўтовларга таклиф этилгач, барчалари хом теридан тайёрланган камарларини қиличлари билан остонада қолдиришди-да, қурга киришди.

Худди шундай илтифоту мулозамат ила орқа даштдаги яна икки сак қабиласи ва дарёнинг нари бетидан ташриф бўлган қўшни уруғ кутиб олинди.

Тантана қатнашчилари жой-жойларини эгаллагач, сопол косаларга салқин хаома* қуйилди. Изидан ўтган тун тайёрланган қази-қарта ва тонгда сўйилган кўй гўштидан сўкилма* тортилди. Меҳмонлар дастурхонга андармон эканлар, кеча зиравор сепиб тузланган этнинг ярми атрофидан олов ёқиб қиздирилган товасимон тошларга ёйилди. Қолган бурдалар ҳўл саксовул буталарига осилиб, тагидан ўт қаланган махсус тандирларга босилди. Ўралар устига шох-шабба тўшалиб, устидан лой шувалди...

Қоринлари тўйгач, хушбўй хаома таъсирида масиққан меҳмонлар ташқарига шамоллашга чиқдилар. Катталар тўдаларга бўлиниб паст овозда нималарнидир гурунглашаркан, ёшлар чор атрофдаги тўй юмушларига овора бўй қизларнинг хумор нигоҳларини излай бошлашди.

Қариялар ўтовидан чиқиб келган Гўйлихон тўй тантаналарига бағишланган мусобақалар бошланишини эълон қилгач, меҳмонлар орасидан ёрғучилар* сайланди. Ёш-яланглар рўпарадаги сайхонликнинг олис бурчагига, тахминан юз-юз эллик



қадам нарига одам бўйи баробар ходаларни тиклаб, учига кечаги қўйларнинг калла суякларини қокиб келишди.

Олдинга елкасига ўк-ёй солинган курмон* илиб, меҳмонлардан тўрт йигит, мезбонлардан эса бояги хипчабел қиз чиқди.

...Гўйлихоннинг учар отларининг доврўи нафақат яқин атрофга, балки узоқ Сувд ва Бактриягача ёйилган бўлиб, тублуг* тулпорлар илинжидаги қирриқ ақтачи*лар дунёнинг тўрт томонидан бу қақроқ биёбонларга тез-тез ташриф буюришарди. Айни тантаналар шу масъулиятни бирмунча енгиллаштирганди. Негаки, бояги тўрт нафар йигиту сарвкомат қиз ялангликка чиқишлари билан дашт томондан сайислар етовиди гижинглаган бешта яйдоқ той пайдо бўлди. Сўнгра ижозат берилди. Чопагонлар бурнидан ўт пуркаб, кўкка сапчиётган ғўнон*ларга отилишди. Жиловдорлари бўшатган тулпорлар тўсатдан, сакраган чавандозлар залворидан беллари бир майишиб, жон ҳолатда олға интилишди. Шамолдек елиб жўнаган арғумоқлар, йўл-йўлакай канадай ёпишган эгаларини итқитишга харчанд уринмасин, на йигитлар, на қизгина бўй бермади. Қайтанга отларининг турнабўйинларига энгашганча, йироқларда сарғайган қумтепалар ортида ғойиб бўлишди. Чорак соатлар ўтиб, узун сочлари яловдек ҳилпираган илк чавандоз — Гўйлихоннинг кўкалдош*и Хулугнинг қизи Дубчароқ кўринди. Унинг қадди-қоматини роз тутиб, юганни ўз холига қўйганча, қўлидаги ёйни яланглик этагидаги ходаларга тўғрилаб елишига қараганда, той жиловланганди.

Томошабинлар ёнидан ўтаётганда гирик бўшатилади. Шу-вуллаб учган ўк чаноққа санчилди.

Қизга изма-из елаётган йигит ҳам оломонга тенглашиш баробарида мўлжалга беҳато урди. Сўнг яна икки ва ниҳоят охирги отлиқ кўринди-ю, ўзга чаноқлар ҳам оний зарбадан дириллаб силкиनावерди.

Ёрдамчилар нишонларни келтиришгач, натижа эълон қилинди. Ўқларнинг ҳаммаси мўлжалнинг қоқ пешонасига санчилганидан мусобақанинг биринчи тури олий даражада ўтди, деб ҳисобланди. Бироқ, ўйин тугашига ҳали эрта. Энди елкасига баҳайбат жатан илиб, яккама-якка куч синашиш ниятида олға интилган дастлабки икки ғойиб қумтепалар бағрига сингиб кетди. Нафас олмай қутаётган

халойиқ, ниҳоят барханлар ортидан бирваракайига отилиб чиққан чавандозларни кўрганда, бўрондек гувуллади.

Суворийлар олдин-кетин от суришаркан, оралиқ масофа жўрттага қилгандек беш юз қадамда атига икки қарига* ҳам ўзгармас, анча вақт бундай муросасиз томошани кўрмаган оломон гоҳ хайхайлар, гоҳ чапак чалар, чавандозлар эса қўллари қуролда, нишондан кўз узмай шамолдек елишарди. Улар мўлжалга яқинлашгач, беҳосдан чириллаган садо янгради ва икки қулочлик ўқларнинг даҳшатли зарбасидан титилган чаноқлар парча-парча бўлиб тўрт томонга сачради. Оломон баттар гувуллади. «Хуллала!..»

Чавандозларга ўзлари жиловлаган тулпорлари мукофот тариқасида берилди. Боз устига, сўнгги икки қахрамонга тўрттадан совлиқ ҳам туҳфа этилди. Аммо, бу ҳали ҳаммаси эмас. Халойиқ тинчигач, Гўйлихон олдинга чиқди. У бояғи қизни ёнига чорлаб, хитоб қилди.

— Эй, Хулугнинг зурриёти! Сен ўзингни улуғ момоларимиз — эммисоқларга* муносиб эканингни исботладинг. Масйоғутнинг зўр жангчиси Хулуг қизалоғи билан ҳар қанча фахрланса арзийди. Энди сенда ҳеч кимнинг ҳақи қолмади, истасанг, шу йигитлардан бирига қўшилиб кетишинг, истасанг овулда қолиб, отанг танлаган рўзғорда Табиту руг* хизматида бўлишинг мумкин...

Қиз ёнидаги ўтинчли термилаётган йигитга беписанд қараб олди-да, мағрур нигоҳини Гўйлихонга қадади.

— Эй, қабиласини эзгу йўлларга етакловчи башған!.. Эй, чорвасини майсалари хазонга айланмаган яйловларга етказувчи чўпон, элати рўзғори учун қуллар ва қирнақ*ларни асир этгувчи улуғ жангчи, рухсат эт, истагимни сўйлай!.. — У халқига чуқур таъзим бажо айлаб, давом этди. — Мени онам ўзга юрт учун турмаган. Аёзларда қўшни қабиланинг мақтанчоқ жангчисини оғушига олсин, деб улрайтирмаган. Ёт элнинг момосига айлансин, деб тилак тиламаган. Мени отам юртининг тўмар*и бўлсин деб, элининг ҳимоячиси бўлсин, деб ўстирган. Қаватимдаги алпоғут* нақадар паҳлавон бўлмасин, масйоғутнинг ботирларини унга алишмайман! Рухсат эт, овулда қолай!..

Унинг тантанали нутқини диққат билан эшитган оломон бирдан гувуллади.

«Тўмарқиз! Тўмариз! Тўмарис!..*»

Гўйлихон қизил турқага* ўралган чақалокни қўшқўллаб баланд кўтарганча, хитоб қилди.

— Хулугнинг қизи!.. Хоҳишинг билан менинг фарзандим Тўмарис аталди. Қўйган исмингга рози бўл!..

Дўбчароқ чақалокни авайлаб бағрига олди-да, эрка оҳангда шивирлади:

— Менинг жажжи синглим, Тўмарис!.. Исминг жисмингга муносиб бўлиб ўс! Ўз халқинг меҳрибони бўл! Ўз халқинг ғамхўри бўл! Ўз халқинг қули бўл!..

Шу билан чақалокқа исм қўйиш маросими тугади. Энди оломон баландроқ жойдан қабилалар ўртасидаги улоққа кўз тикди. Гоҳ у, гоҳ бу томоннинг қўли баланд келган кўпқари чошгоҳгача давом этди. Кейин меҳмонларни қайтадан кўналғаларига чорлашди. Дастурхонга совуқ қимиз, эрталаб тандирга осилган, ясси тошга босилган эт, изидан чавоқ шўрва ва қовурилган балиқ тортилди. Баэм тонгга яқинлашиб, соғинч алёрларига уланди:

*Хуллала, хуллала, хуллала!..
Биебонлар бағридан урсиллаб,
Арқиш* келар отлари гурсиллаб.
Яхши савчи* бор бўлсин, от қўйсин,
Кутиб олинг, хуллала, хуллала...*

Тусқавуллар, ким ўша желкинлар*?
Липоқсой*нинг баласи, хуллала.
Арпоқсой*нинг баласи, хуллала.
Қолоқсой*нинг баласи, хуллала...*

15-БОБ

Дубчароқ

Дубчароқ Хулугнинг яккаю ягона фарзанди эди. Шу сабабли қизи бегона йигитни рад этиб, овулда қолиш истагини билдиргач, ота арзандасини алқай кетди. Бу пайтга келиб, унинг деярли барча орзулари ушалган, энди бемалол қарилик гаштини сураверса ҳам бўлар, негаки эркатойи ақлли чиқиб, эл ичида катта обрў-эйтибор қозонганди.

Нафсиламри, Дубчароқ ўша ўғлонни танлаган такдирда ҳам ҳеч ким монелик қилмас, очикқўнгилик билан узатган бўлишарди. Аммо, у ҳолда қиз нақадар жасур ва зийраклигига қарамасдан, бор-йўғи оддий бекага айланарди. Энди эса қабиллага йўлбошчилик қилиш каби шон-шухратдан-да умид узмайди. Фақат ботир жангчига турмушга чиқса, бас.

Шундай бўлди ҳам, кечаги ёйандозлик мусобақасида қиз билан баб-баравар беллашган Догон Дубчароқ овулида ўз ўтовини тикишини айтди. Бундан боши кўкка етган Гўйлихон четроқдан шамолгоҳ жой кўрсатди. Орадан ўн-ўн беш дақиқа ўтар-ўтмас, масйоғут куртға*лари Хулугнинг куллари келтирган янги ўтовни тиклашга киришдилар...

Гўйлихон ва Хулуг келин-куёвга ўзлари мусобақада эришган совринларидан ташқари олтигадан қўй, иккитадан қорабош* ва иккитадан жория ҳадя этишди. Айни пайтда, Догоннинг йўлдошлари ҳам қараб туришмади. Ўнови уловларини совға сифатида қолдириб, шерикларига мингашиб кетишди. Маросимнинг ўзга иштирокчи қабилалари ҳам иккитадан йилқи, тўрттадан совлиқ бағишладилар. Шу тариқа мусобақа учун берилган ёй ва жатанларни қўшганда, оиланинг бор бисоти қурол-аслаҳаларигача тайёр бўлгач, маросим қатнашчилари уларни буғ ва кумруг* садолари остида кузатиб қўйишди.

Йил ўтиб, туғилган фарзандларига от қўйиш маросимида яна бурунги базму зиёфатлар, қизғин ўйинлар такрорланди. Бу гал чақалокқа исм бериш ҳуқуқи қабиланинг бўз йигити Шуменга насиб этди. У Догоннинг синглиси Қарлиғоч* билан беллашиб, тенг курашдан сўнг меҳмон қизга кўшилиб кетишни маъқул кўрди. Унинг хатти-ҳаракатидан келиб чиқиб, бувакни Қўнуқтоз*, деб аташди.

Тўмарис ва Қўнуқтоз бирга улғайди. Улар совут кийиб, қурол кўтарадиган ёшга етгандан бошлаб, маросим ва тўйлардаги беллашувларда фақат ғалабага эришавердилар. Тезда чор теграга Гўйлихоннинг гўзал ва жасур қизи ҳақидаги овозалар ёйилди. Дарёнинг нариги бетидаги масйоғут ва тевааракдаги ўзга уруғ йигитлари ҳам энди булжар*ларга Тўмариснинг назарига тушиш учун ташриф буюрардилар. Бироқ қизнинг ишончли шериги анчайин ўсмирлигига қарамай, нордай-нордай йигитларга имкон қолдирмас, усти-

га-устак, унинг ўзи ҳам ҳар қандай жангчидан моҳир ва кучлироқ эди.

Қиз ўн бешга, йигит ўн тўртга қадам босганда Дубчароқ қабиланинг урагут* йўлбошчилигига сайланди. Энди у барча ишларда Гўйлихон билан тенг овозга эга эди. Келгуси йили эса Тўмарис ва Қўнуқтознинг тўйи бўлди. Мазкур никоҳ натижасида икки башған қариндошга айланганлиги туфайли бирови истеъфога чиқишига тўғри келди. Сахройиларда уруғ улуғлари овоз бериш йўли билан сайланса-да, қариндошларнинг биргаликда юрт сўрашларига рухсат этилмасди.

Анча қариб, кучдан қолган Гўйлихон ўз ўрнига Эртуз ўғлини таклиф қилди. Оқсоқоллар кенгашида Тамиртош бошчиликка сайланди. Янаги йил Қўнуқтоз ва Тўмарис фарзанд кўриб, янги меҳмонни Сипархан деб аташди. Сипархан ўн тўртга кирганда уруғ бекалиги Тўмарисга ўтди. Худди шу кунларнинг бирида Эрон шоҳи Кир иккинчи Ахман катта қўшин тўплаб, йўлга чиққани ҳақидаги ташвишли хабар тарқалди. Совуқ муждани етказган суғд савдогарлари орқага қайтишлари билан, мидёний куллар вимирлаб қолишди.

Вақтида чораси кўрилмаса, пинҳоний норозиликлар кўзғолонга айланишини ўз вақтида ҳис этган Тамиртош ҳар қайси оиладан бир қорабош, бир жория, умумий ҳисобда мингта кулни овулга туташ барханлар ортига элтиб, сўйишга буйруқ берди. Саклар одати бўйича жазони жанг кўрмаган ўспиринлар амалга оширишди...

Азалий анъаналарни қонуний санагувчи Тўмарис оммавий жазони одатдаги ҳолдек қабул қилди. Сўнг уни Эрон фотиҳининг дарё ортига назари тушиши сабабларига боғлаб, бирдан бошига таёқ теккандек бўлди. Негаки, аёл тонгда қатл этилганлар ўрнига ўз қабиладошларини кўйиб кўрганди. Бекорга султон суягини хўрламас, дейишмаскан, ич-ичидан исёнкор галаён уйғонди. Кўзлари қизариб, бетига алам изтироби кўпчиди. Бироқ охириги дамда буларнинг атиги ноҳуш хаёл эканини эслаб, хушини йиғди-да, индамай ортига бурилди.

Тўмариснинг фикрича, ҳали ҳеч ким кўчманчиларни бўйсундирган эмас, боз устига, бу қақроқ чўлларда бегона

халқларни ўзига тортадиган на бойлигу на серунум ерлар, на боқий шаҳарлар бор. Шундай экан, ярим дунёни эгаллаган шоҳ не мақсадда форагга отланди?..

Ўйлаб ўйига етмади. Охири отасига маслаҳатга жўнади. Гўйлихон мушкул саволга жавоб беришдан олдин тарқоқ халқларини йиғмоқ ниятида чуқур тин олиб, гапни узокдан — Ўғузхондан бошлади. Сўнг Тарғитойга, Алп Эр Тўнгага алоҳида-алоҳида тўхталди. Ниҳоят, муддаога яқинлашиб, форслар ўтмишдаги мағлубиятлари учун ўч олмоқчилигини айтди. Отасининг гаплари ўзининг сал бурунроқ ўйлаганларига мос келса-да, Тўмарис хайрон, нахотки Қуруш*дай тажрибали саркарда олис ва бемаъни сафарларга бобоси замондаги босқинлар сабаблигина отланса? Қолаверса, бундай масалаларни энг қаттиққўл мустабид ҳам ёлғиз ҳал этмайди. Шундай экан, туман-туман қўшинни номаълум элларга йўллагувчи бошқа баҳона ҳам бўлиши керак!..

Бу сафар Гўйлихон уч юз йил илгари саҳро этагида пайдо бўлган «Даъватлар китоби»*, ўша китобни тарғиб этган Зардушт ҳақида гапирди. Сўнг Ҳиндикуш орқасидаги мидёнлар бу таълимотдан элатларини жипслаштириш мақсадида фойдаланганларини, кўчманчилар келтирадиган шафқатсиз офатларни ўйлаб топганларини, уйдирмаларини муқаддас Авесто воқеликларига мослаштириб, ялавоч*нинг сўзлари сифатида тарғиб эта бошлаганларини сўйлади. Шундан бери китоб воқеалари икки халқ ўртасидаги урушлар манбаига айланган экан. Қўшинни эндиги сафарга ҳам қоҳинлар илҳомлантирган бўлса, ажабмас!

Тўмарис модомики ишга мағлар аралашибдими, жанг муқаррарлигини яхши биларди. Шу сабаб отаси ҳузуридан қайтгач, Тамиртош иккиси бош-адоқ жанг анжомларида отларига минишди-да, олис қумтепаларга йўртиб кетишди.

Улус таҳликали дамлар етганини тушунди. Негаки, йўлбошчилар муқаррар жанг арафасидагина биёбон бағрига чекинардилар.

Улар маслаҳатлашиб, аниқ қарорга келгунларича офтоб ботишга яқинлашди. Чўл бағридан оқиноқ*ларини яланғочлаб чиққан қўмондонларни кўрган жамоа уруш ҳолатига кирганини сизди ва келаси ой қўшон* қабилалар қурултойини ўтказишга келишиб, бепоён саҳронинг тўрт тарафига элчи

жўнатди. Кенгаш арафасида қардош вакилларни кутишга тайёргарлик бошланди, ялангликка тирандозлик нишонлари қокилди. Уюрлардан тўпчоқ* тойлар танлаб олинди. Чоллар Эфидра шарбатига қимиз аралаштириб хаома тайёрлашди. Жонлиқлар сўйилиб, қозонлар қайнади. Гарчанд осуда ҳаётга бемаҳал таҳлика оралаган эса-да, хотин-халаж сир бермай меҳмоннавозлик тадоригини кўрди.

Дастлаб дарёнинг чап соҳилидаги, изларидан эса аввал яқин ўртадаги, кейин

нарироқдаги, охирида олис манзиллардаги кўчманчи қабила башғанлари етиб келишди. Уларнинг орасида буюк Турон пасттекислигини макон тутган ўнлаб улус ва аймақ вакиллари бор эди. Деярли барчалари келиб чиқиши жиҳатидан ягона халқнинг турфа уруғлари эканликлари, қолаверса, узок йиллар давомида борди-келди қилавериб ўрганганликлари сабаб, бир-бирларининг лаҳжаларига бемалол тушунишар, тил ўгирувчига хожат йўқ эди, ҳисоб.

Биринчи бўлиб Гўйлихон сўзга чикди. У ёшулли мезбон сифатида ҳаммани ҳордиқ олишга, еб-ичишга чорлади. Кенгашга қўйилган масалалар ҳал этилгач, тирандозлик ва чавандозлик мусобақалари ўтказилишини, совринга энг зотдор тойлар тикилажагини билдириб, меҳмонларни руҳлантирди. Аммо Тамиртош тановулдан сўнг туғилган хавф-хатар умумий муаммо эканини айтиши билан, барча сирли сукутга чўкди.

Зудликда олди олинмаса, айни сукунат бебошвоқликка айланишини Тўмарис дарҳол англади. Меҳмонларнинг иккиланаётганликлари юз-кўзларидан яққол сезилиб турарди. Шу сабаб шартга ўрнидан турди-ю, аҳли мажлисдан асосий масалага ўтишдан олдин бошқа муаммони ҳал этишда ёрдам сўради.

Кутилмаган илтимосдан барча сергак тортди. Қабила бошлиқлари бу бўйдор, хипчабел, қора сочи белига чулғанган, қийиқ кўзлари мудом чақнаб турувчи жасур аёлни иззат-ҳурмат қилар, ҳатто, кўпчилиги ўз вақтида унга совчи ҳам қўйганди. Энди ўша армонларига юзма-юз келгач, эҳтиром ила сукут сақлаб, доврўғи аллақачонлар Турон ортигача ёйилган маълуму машҳур маликага жон қулоқларини тутишди.

Тўмарис қапиф* олдидаги Сипарханга ишора қилди.

Хонўтовга оёқ-қўли бўқовланган бешта бандини судраб киришди. Тўмарис уларнинг тўрттасини кенгаш аҳлига топшириб, муносиб жазо тайинлашларини сўради. Қабилaboшилар розилик бергач, соқчиларига бешинчи жинойтчини судратиб, ўтовни тарк этди.

Орадан чорак соатлар ўтгач, машваратгоҳ қаршисидаги майдонда тўпланган издиҳом олдига чиққан Моден Гул ўзига топширилган жинойтчининг жазоси ўлим эканлигини эълон қилди. Оломон жунбишга келди, чунки масйогутларда ҳам элига хиёнаткор кимса ўлимга маҳкум эди. Қабилa ақтачиси Эсермаснинг мидён жориясидан бўлган ўғли Говургон икки ҳафта бурун форс қўшинларига саклар ҳақида ахборот элтаётганда қўлга олинган ва бугун хунлар томонидан муносиб жазога мустаҳиқ этилганди.

Иккинчи бўлиб халойиқ олдига чиққан Могур ўзига топширилган бебошвоқ Текешнинг тақдирига ортиқча завол етказмади. Йигитча ёш қизни зўрлагани натижасида бўқов*га солинганди. Жазо мукофотдан ҳам ошиб тушди, дахнинг зукко башғани сербушуғ жинойтчи учун мақбул жазо номуси топталган қизга уйланиш эканлигини таъкидлаб, хайрихоҳ хитобларга сазовор бўлди.

Саклар ҳукми эса ўта шафқатсизлиги билан диққатни тортди. Бугун тақдири қардошларига ҳавола этилган кал Кўкен уч-тўрт кун бурун хаома ичиб, ҳаддан зиёд масикқан, оқибатда ҳамтовоқлари билан роса тепалашгани майли, далага чорва изидан борган Эркили бекани мажбурлаб ҳирсини қондирган, маломатга чидолмаган аёл бор гапни эрига айтиб, ўз жонига қасд қилганди. Бундай кимса кўчманчиларда қандай жазоланиши ёш болагаям аён, бинобарин, Эрвуддан ҳам халқ норози бўлмади, зўравонга ўлим жазоси берилди. Бебош жинойтчининг бошини танидан жудо этиш ҳамда жами мол-мулкию хотинига эгалик қилиш ҳуқуқи марҳуманинг тўрт боласи бошида ёлғиз қолган аламзада эрига топширилди.

Жузжонлар ҳам от ўғриси Жибалчини ўлимга ҳукм этишди.

Навбат Тўмарисга етди. У ихтиёридаги банди, коҳин Будуркеннинг невараси Бўлдуз табақаланиш қондасига* мувофиқ қабилa бошчилигига сайланолмагач, мидёний кул-

ларни қўзғолонга чорлагани учун оила аъзолари билан бир-галикда қатл этилишини эълон қилди. Издиҳом такрор гу-вуллади.

Тўмарис оломоннинг тинчишини кутиб, сабр қилди. Ни-ҳоят ўртага пашша учса билингудек сукунат чўккач, ажиб сирни очаётгандек паст, аммо вазмин охангда давом этди.

— Эй Ўғузхон авлоди! Кўрдикки, барчамизнинг тур-муш тарзимиздан тортиб яшаш шароитимизгача, давлат тутиш ясоқларимизу тўй-томошаларимизгача ўхшаш экан. Сўзлашимиз, жанжалимиз, куйлайдиган алёру кўшиқларимиз, от чопишимиз, жанг қилишимиз, ҳатто, жиноятчига беради-ган жазоларимиз бир-биридан фарқ қилмаскан, нега бу-гун айри-айри йўлларни танлашимиз керак?.. Агар шундай қилсак, минг йиллардан буён нола чекаётган Эрлик хоқон бизни тинч кўядими?..

— Йўқ!.. — ҳайқирди халойиқ якдил овозда.

— Унда келинг, бугун масйоғутни, эртага жузжону сак-ни, индин дах ва хунни маҳв этишни истаган Қурушга қарши бирлашайлик!

— Ҳуллала!.. — маъқуллади оломон.

— Буюк аждодларимизни ёд этайлик. Қайтиш учун йўлга чиқмоқ керак! Ҳаёт-мамот жангига отланинг!..

— Ҳуллала!..

Мақсадига етган Тўмарис чор атрофга мағрур назар таш-лаб, хануз денгиздек гувуллаётган издиҳомни тарк этди. Изидан ўзга буғролар эргашиди. Барчалари кенгаш ўтовида қайтадан жой-жойларини эгаллашгач, ўртага чўккан беш-олти лаҳзалик сукунатдан сўнг чехрасида олдинги иккила-нишдан асар ҳам қолмаган Могур ўрнидан турди.

«Дахлар Қурушга қарши бирлашадилар!..»

Даврага жон кирди. Жузжон, сак ва хун дахга қўшилди. Фақат суғуд ва бохтар*лар жавоби номаълум. Рости, Тўмарис бу масаладаям ўз фикрига эга. Йигирма йил бурун Эрон эндигина Мидияни забт этиб, уфқ ортига назар ташлаган дамларда Бақтрия ва Сундиёна ихтиёран форс қарамлигини олганди. Ўшанда ўтроқ кўшниларининг кўрқоклигини кўпчилик қоралаган, ҳатто, ушбу юртларни босиб олишга отланишган, бироқ Гўйлихоннинг қатъий эътирози туфайли

юриш тўхтатилганди. Ҳали-хануз шу масала хусусида бош қотириб юрган Тўмарис, ҳозир уларни қоралашга ўзида асос йўқлигини сезди. Чунки Балх ва Маракент* Кирга қарши чиққан тақдирда обод кентлар култепага айланарди-ю, охир-оқибат, барибир, бўйсунарди.

Маракент аслида ўтроқлашган сакларнинг ватани, уни бир неча замон бурун Эр Тўнга барпо этган. Суғудлар эса кейинчалик Ҳиндикуш ортидан келишган, бора-бора бу ерга мустаҳкам ўрнашиб, ўз уйларига айлантиришган.

Энди кўҳна шахристоннинг саклар жамоасигина Ватанни вассалликдан халос этиш вақти етганини айтиб, наъра тортди. Илкис, икки ҳалқ ўртасида тафовут кўкарди. Чунки уруш бошланса, касофати, биринчи навбатда, савдо-сотик ва тижоратга машғул суғудларга уради...

— Эй, Ўғузхон авлоди! — мавзунни бошқа томонга бурди Тўмарис, — биз бугун мушкул аҳволдамыз, олдимизда икки йўл бор. Биринчиси, алоҳида-алоҳида тўкнашиб, тинка-мадори қуриган душманни саҳрода адаштириш. Иккинчиси, буғро аждодларимиз сингари муҳорабалар олдидан бирлашиб, қўшон черик-ла душманни маҳв этиш! Учинчи йўл йўқ ва буни ўзингиз ҳам яхши биласиз!

— Хунлар ҳеч қачон кулликда яшамаган! — ҳайқирди Модэн Гул узил-кесил.

— Жузжонлар сен билан, Тўмарис! — қўшилди Бадлук.

Сўнг дах ва сакнинг хайрихоҳ хитоблари янгради. Оташин нутқи ҳамманинг қалбида гурур алангасини ёққанини кўрган Тўмарис бохтарлар ва суғудларга зимдан назар ташлаб, мақсадга келди.

— Мен Дамнун ва Перғозни мажбур этолмайман. Илло, обод ватаннинг улкан култепага айланиши катта фожиа. Бироқ, Маракентни аслида шавкатли катта дода*миз қурганини ҳисобга олсак, — Шемокқа юзланиб давом этди у, — сиз ҳам инжудай товланган шаҳарнинг вайрон бўлишини истамаган чиқасиз. Шу сабаб, бу икки қўшнимизнинг ортиқча хижолатсиз кенгашни тарк этишларига рухсат берайлик.

Рости, Тўмарис воқеаларни шундай тус олишини сезгани боис ҳалиги жазо тайинлаш жараёнига мазкур йўлбошчиларини аралаштирмаганди.

...Ҳар иккала саркарда ўринларидан қўзғалиб, қурултой аҳли ила хайрлашди-да, кетмоққа чоғланди.

Маракент саклари бошлиғи маъноли шивирлади.

— Шэмоқ Дамнун ва Перғозни кўкалдош ҳисоблайди...

— Қўнглинг тўқ бўлсин, Шемоқ, бизнинг дўстлигимизга уч юз йил бўлди, Эрон шаҳаншоҳининг қаҳр-ғазаби эса уч кунлик...

Улар ўтовни тарк этишгач, Модэн Гул Шемоққа синовчан тикилди.

Гапнинг индаллосини сезган Тўмарис уларга юзланди.

— Мабодо Шэмоқнинг улуси Маракентни тарк этишни истаб қолса, масйоғут овуллари ёнида ўтов тикишга арзийдиган хушхаво яйловлар етарли. — Сўнг бошқаларга юзланиб фикрини яқунлади. — Модомики, бўлак чорамиз йўқ экан, икки йўлдан маъқулини танламоқ учун бир-икки пасил ўйлаб олишимиз керак. Эртагача танаффус, марҳамат еб-ичинг, тушдан кейин томошалар бошланади...

Барча вакиллар ўзларига ажратилган ўтовларига жўнашди. Улар жойларини эгаллашлари билан дастурхонга хушбўй хаома ва қази-қарта, изидан қайноқ сўкилма тортилди. Икки соатдан сўнг қоринлари тўйиб, юз-кўзлари қизарган меҳмонлар рўпарадаги сайхонликка тўпланишди, томоша бошланди.

От устида гоҳ ёнбош қайрилиб, гоҳ орқага бурилиб нишонни беҳато ураётган йигит-қизларнинг маҳоратини олқишлаган ширакайф меҳмонлар чапак чалиб, ҳайҳайлашаётган маҳал олдинга Қўнуқтознинг онаси — ўша машҳур Дубчароқ чиқди. Елка баравар сочлари оқариб, қомати хиёл букчайган эса-да, кайфияти ёшлигидагидай ўктам ва мағрур...

Гўйлихоннинг ишораси билан ёрдамчилар четдаги қозикни икки юз қадамча нарига суриб келишди. Узоқдан элас-элас кўринаётган мўлжал рўпарасида қад ростлаган аёл кўз қирида масофани чамалаётганда, томошабинлар ўртасида мунозара бошланди. Баъзилар у мерганлик палласидан аллақачон ўтганлигини айтса, кимдир ўқ ярим йўлгача ҳам етиб боролмаслигини башорат қилди.

Бутун диққат-эътибори нишонга қадалган Дубчароқ қулоғига етаётган узуқ-юлуқ гапларни писанд қилмай, совуққонлик ила офир жатанни салмоқлади-да, шошилмай икки газлик

пайконни жойлаштирди. Сўнг мўлжалга чап қайрилиб, қулочини қулоғигача тортди. Теваракка сув сепгандек сукунат чўкиб, халойиқ нафас ютди. Ниҳоят, ширтиллаган сас чириллаган шиба*га уланди. Оний лаҳза ўтар-ўтмас, олислардан аллатовур қарсиллаган садо янгради.

«Хуллала, хуллала!..» — қичқирди меҳмонлар.

«Хуллала, хуллала!..» — қичқирди мезбонлар.

«Хуллала, хуллала!..» — қичқирди ёшу қари бараварига.

Дубчароқ ортига ўгрилиб, чуқур таъзим қилди-да, баланд овозда ҳайқирди.

— Эй Турон фарзандлари! Масйоғутнинг Улуғ Энасига кулоқ тутинг!.. Эрон биз тарафга отланибдими, билингки кураш оғир кечади. Чунки уларга қакроқ даштларимиз эмас, шу даштларда гурсиллаган саноксиз йилқимиз керак. Биз эса учар тулпорларимизни ҳеч кимга бермаймиз!

— Бермаймиз!.. — қичқирди кенгаш аҳли.

— Эй Турон фарзандлари!.. — давом этди Дубчароқ. — Душман сахролар сари йўлга чиқибдими, билингки уларга чўлни ватан билган элимиз керак. Биз эса жасур элимизни ҳеч кимга бермаймиз!

— Бермаймиз!.. — такрор гуруллади халойиқ.

— Агар душман фақат биёбонларимизни эгаллашни истаб бизга интилган эса, уларга шуни-да бермаймиз. Ҳар туп янтоғу юлғун учун жондан кечамиз!..

— Жондан кечамиз!..

— Токи ёғий ер билан яксон бўлмагунча, оқинокларни қинга солмаймиз!.. Қонхўр Қурушни ҳалок этмагунча, отдан тушмаймиз...

— Онт ичамиз!..

— Отишга тиримиз қолмаса, тишларимиз, тирноқларимиз билан ёв бўғзига ёпишамиз!..

— Онт ичамиз!..

Тўмариснинг тўрт соат бурунги тадбиркорлиги, устига-устак, Дубчароқнинг тантанавор нутқи натижасида оммавий қасамёдга айланган томошалар тугагач, меҳмонлар яна қурларига қайтиб, масйоғут марҳаматидан баҳраманд бўлишди.

Кенгашнинг иккинчи куни душманга қарши курашнинг жами йўл-йўриқлари келишилди. Аввало барча улуслар ўз

овулларини чўл тўрига кўчирадиган сўнг қурол кўтаришга яроқли кас ортга қайтиб, икки-уч кунлик манзилда рақибни кутадиган бўлди. Черикни бошқариш кечаги тадбиркорлиги билан кўпчиликни ягона мақсадга йўналтира олган Гўйлихоннинг эркаси Тўмарисга топширилди. Шундан кейин вакиллар маликага садоқатли бўлишга қасамлашиб, юртларига қайтишди. Орадан бир ой ўтиб, барча қабила кўшинлари икки дарё бир-бирига яқинлашадиган манзилда тўпланди.

16-БОБ

Элчи

...Бирлашган Турон қабилалари жанг режаларини муҳокама этишаётганда, Ўкузнинг чап соҳилида чодир тиккан Кир, ниҳоят, аниқ қарорга келиб, Хиндлик мусофирни элчиликка жўнатишга аҳд қилди. Мусофир эса ҳукмдор ўзини не мақсадда рақибни қошига жўнатаётганидан беҳабарлиги майлику-я, эрлик аёлга совчилик қилиш саҳрода муқаррар ўлим билан тугашиным ҳис этмаётганди.

Ҳаммаси шоҳ саройида тўсатдан Гауматнинг пайдо бўлиши ва унга маъноли тикилганча, сендан яхши элчи чиқади, деганидан бошланди. Ўша тонг Бўзқурт паришонхотир уйғонди. Гарчи, ҳалича мобеданмобеднинг барзанги соқчилари қорувуллигида яшаётса-да, энди оёқ-кўли тушовланмас, ахён-ахён қароргоҳда айланиши ҳам мумкин эди. Шунга қарамай, бўрон олдидан осмонни қора булут қоплагандек, бирдан кайфиятини аллақандай хижиллик эгаллади.

Бевақт кўнгилхижиллик боис қалбига безовталиқ инган Бўзқурт соқчилар келгач, охирги терговга бораётгандек шахдам одимлаб жўнади. Саройда магни кўрганда эса эти жириллаб, аъзойи баданига «чумоли ўрмалади». Сабаби ўзига қоронғи-ю, дафъатан мана шу кимса қаршисида анча йиллар муқаддам Мара қошидаги совуқ ҳиссиётлари уйғонди. Бу ўшанинг ўзи, деган фикргаям борди. Аммо, ундаги сиполикни ишратпараст рожага таққослагач адашганини сезди. Гаумат ўзини хотиржам тутар, вазмин сўзлаб, фикрларини аниқ ифодаларди. Боз устига, Мара асирни саройда

қолдиришга, зинҳор ватанига жўнатмасликка уринганди, мағ элчиликка йўллаш тарафдори. Шундай экан, уларнинг ўзаро ўхшашлиги оддий тасодифдан бўлак нарса эмас.

Эртасига сафарга отланди. Унинг бажонидил розилик берганининг сабаби шундаки, элчилик озодликка чиқишнинг осон йўли, соғ-омон етса, зиммадаги вазифасини адо этадимийўқми, ватанида қолиши мумкин.

Аммо, бекорга хом сут эмган банда, дейишмаскан. Кир гўё унинг ичидагини сезгандек, буюмлари ҳозирча ўзида туришини, эгасига сафар интиҳосида топширишини айтди. У мўсофирнинг олти тиллолик ҳўкиз териси учун нариги дунёданам қайтиб келишини яхши биларди.

Бўзқурт йўлга тушди. Уни саркарда Теушпа бошчилигида йигирма нафар «Барҳаёт жангчи» кузатиб борди.

Ўкуз дарёсидан Тарамит* яқинида кечишгач, даставвал тоғлар оша Нахшаб* воҳасига, у ердан Рамтан*га йўл олишди. Кейинги кун ичига тушга яқин қадимий шаҳристон четида дафн этилган Сижовуш* қабрини зиёрат қилишди. Зиёрат маҳали шерикларининг нафрат аралаш тикилганларини илғаб қолган Бўзқурт Эрон ва Турон ўртасидаги адоват сабабчиларидан бири шу мақбарада макон тутган кимсага тақалишини сездди.

Йўл юрган сари обод кентлар тобора камайиб, чор теграни чексиз ёбону қумтепалар ўрайверди. Ахён-ахёнда барханлар ортидан кўриниб қоладиган чўл кийикларини демаса, атрофда илону чаёндан бўлак зор йўқ.

Сахро бошланганидан уч кун ўтгач, карвоннинг егулиги тугади, ичишга суви қолмади. Яна тўрт-беш соатдан сўнг йўловчиларнинг мадори қуриб, лаблари иссиқ шамолдан тарс-тарс ёрилаверди. Ўша кун ичига амал-тақал чидашди. Эртаси қуёш тик кўтарилганда, сахрода ўлишларига буткул ишониб, тўғри келган ерга гуппа-гуппа ағанашди.

Бўзқурт шу алфоз ётаверишдан фойда йўқлигини англаб, боши қотган маҳал қайдандир мудҳиш увиллаш эшитилди. У сакраб ўрнидан туриб, беш-ўн қадам нарида таниш кўланкани кўрди. Сўнг лўкиллаб жўнаган эски кадрдони изидан боқиб, узоқларда элас-элас ялтираётган айланасимон иншоотга кўзи тушгач, қувваи ҳофизасида яна узук-юлуқ хотиротлари жонланди-ю, туясини етаклаб, олға юрди. Ортига

қайтаркан шериклари қийқириб юборишди, чунки уларнинг қакроқ нигоҳи олисдан туяга юкланган мешларни илғаб олганди.

Боя Бўзқуртга кўринган сароб аслида чўл қудуғи — мужанлиқ бўлиб, Кирнинг Тўмарисга жўнатган совчилари унинг тош айвонида дам олмоққа келишишди.

* * *

Кўнуқтоз йигитлари билан барханма-бархан ошиб унумли ов қилгач, ниҳоят қароргоҳга йўл бурди. Шикор мобайнида отилган икки юзга яқин қийикни ичак-чавоқлардан тозалаб, тузли мешларга солганча орқага қайтаётиб, улар яқин ўртадаги қудуқда дам олишни режалаштиришди. Аммо манзилга яқинлашгач, айвон остидаги арқишни кўриб хавотирга тушишди. Чунки бегона отлар саҳро тулпорларига ўхшамасди.

Кўчманчилар саҳродаги жами йилқи зотларини беш қўлдек билар, ҳатто, ҳар бирининг наслигача беҳато айта олишарди. Ҳозир кўриб турганлари эса на сак, на масйоғут ва на хуну даҳларнинг уловларига ўхшамасди. Шундай экан, охириги тахмин қолади, эронликлар...

Кўнуқтоз ўнг қўлини юқорига кўтаргач, ҳаммалари эҳтиёткорлик билан яқин ўртадаги бархан ортига паналашди. Икки дақиқалик кенгашда келгиндиларни қуршаб олишга келишилди. Мўжанлиқ ичига, нари борса битта қарвон сиғади. Шунга қараганда, душман кўпчилик эмас. Тўсатдан ҳужум қилиб ҳаммасини қириб ташлаш мумкин.

Улар дастлаб яширинган барханларидан икки томонга доира ясаб жўнашди. Сардобани ўртага олиб туташгач, эҳтиёткорлик ила ҳалқани тобора қисқартира боришди. Айлана-айлана маррага эллик қадамча яқинлашгач, бирданига наъра тортганча қий-чувлашиб от чоптиравиришди. Ваҳимали садолардан уйғониб кетган элчилар чор теграда шамолдек елаётган суворийларни кўриб, бир четда сочилган яроғларига интилишди. Ташқари чиқишганда чавандозлар аллақачон айланани қисқартириб, нақ тумшуқлари тагида қад ростлаган, устига-устак, қуролларини ҳам отишга шайлаб улгуришганди. Рақибларининг эгар узра гоҳ ёнбошга, гоҳ ортга бурилиб камон тутишларини кўргач, улар курапиш бефойдали-

гини сезишди, қиличларини ташлаб, қўлларини кўкракка қовуштиришди. Навкарлар гуруҳни тамомила ўраб олгач, тўхташди.

Баногоҳ қулоққа чалинган чала таниш сўзлардан Бўзқурт бир сесканди. Сўнг бошқа ҳеч ким кўчманчилар лаҳжасига тушунмаслигини эслаб, олға одимлади. Ўртага оғир сукунат чўкди. Ҳатто, жангарилиги билан ном қозонган Қўнуқтоз ҳам қаршисида тек қотгач, салмоқлай-салмоқлай гапира кетди.

— Эй саҳро фарзандлари, қулоқ тутинг, биз юртингизга элчиликка келдик!..

Атайин совчиликка демади. Зеро, узоқ йиллик тажрибалари туфайли ҳар бир жумласини обдан ўйлаб, шошмасдан сўйлашга одатлангани боис арқишни асир айлаганлар кимлигини билмай туриб, дабдурустдан гап очолмасди. Унинг айни сермулоҳазалиги барчаларини ўлимдан сақлаб қолди. Элчилик деган сўзни эшитиб, Қўнуқтоз ўшқирди.

— Сўйла, желкин, сўйла. Кимдан элчиликка келдинг, кимга борурсен?..

— Эрон шоҳи Кир Ахомандан масйоғутлар маликаси Тўмарисга борурмен.

Кўчманчилар бирдан ҳайқириб юборишди ва уларни оёқ-қўлларини боғлаб, номаълум тарафга олиб кетишди. От устида хуржундек шалвираган Бўзқурт назаридан ўтаётган яккам-дуккам буталардан бўлак ҳеч вақони илғамас, орасирада дам олиш мақсадида тўхташгандагина чор атрофга назар ташлаб, йўлни эслаб қолишга уринарди.

Тинмай от сурган карвон кечалаб саноксиз тулпорлар кишнаётган жизар*га етиб келди. Уфқ ортигача чўзилган қароргоҳ улкан черик йиғилганидан дарак берса-да, Тўмарисга шу ерда учрашишни Бўзқурт хаёлига келтиролмасди. Адашмаган экан, тонгда асирларни бўқовдан бўшатиб, бадар кетишди. Юра-юра олти йиғоч* чамаси йўл босиб, навбатдаги қароргоҳдан чиқишди. Бўзқурт сафари поёнлашганини англади.

Гуруҳ жондори* отдан тушиб, марказдаги оқ ўтовга жўнади. Бироздан кейин асирларни ҳам ўша тарафга судрашди. Бўсағада андак нафас ростлаган элчи қўмондон қаршисида гапни нимадан бошлашни ўйлаётганда, ўтовнинг

пардаси кўтарилиб, аллақачон кенг сарабара ва каттон камзул кийиб олган Кўнуқтоз кўринди. Бўзқурт аввалига тушунмади, нахотки... Демак, шаҳаншоҳ алдаган. Саҳройи аёлни эса назарга илмаган, чақирсам бас, кучовимга отилади, деган...

Шуларни ўйлай-ўйлай қапага бош суққан йигит ичкарида ўзгача манзарага дуч келди. Ташқаридан одатдагидай кўринса-да, ўтов хийла кенг экан. Гулдор кигизлар устига яккам-дуккам ташланган қоплон ва йўлбарс терилари хонага жанговар рух бағишлайди. Адоқда оқ пўстак қопланган икки курси қўйилган. Курсилар орқасида узун найзага илинган байроқ қадалган. Байроққа эса зарҳал рангда қозик тишини кўрсатиб ириллаётган бўрининг калла сурати чизилган.

Курсиларнинг бирида табиий ҳусни малоҳати қатъиятли чеҳрасига бениҳоя ярашиқли аёл ўтирибди. Унинг белигача чулганган тим қора сочлари, чақноқ кўзлари ҳар қандай кимсани шошириб қўйишга қодир. Бўзқурт бир қарашдаёқ жувоннинг кимлигини англади, Эрон шоҳи бекордан-бекорга ошиқи беқарор бўлмаган кўринади.

У ичкарига киргач, Кўнуқтоз пардани тушириб, иккинчи курсига ўтирди...

«Тушунарли, уни шу йўл билан маҳв этишмоқчи. Аммо бундай бемаъни ўлим шоҳга керакмас, совчилик Гауматнинг найранги. Шунга қараганда, у ростдан ҳинд элидаги рожага алоқадор. Йўқса, бегуноҳ мусофирни бекордан-бекорга ўлдиришни истаб қолмасди. Индамай розилик берганига қараганда, Кирнинг ҳам ўз мақсади бор. Негаки, салтанатида минг-минглаб бокира маликалар турганда, эрлик аёлга уйланишни бекорга хоҳламаган».

Бўзқурт Ахоманийлар салтанатининг жами сир-асрорларидан воқиф эмасди. Акс ҳолда, Дониёл пайғамбар кароматлари-ю, Гауматнинг турли баҳоналар ила шаҳаншоҳни қасамга тираганини, охир-оқибатда Кир онтини оқлаш ҳамда вазиятдан беталафот кутулиш учунгина шу йўлни танлаганини сезган бўларди. Масаланинг нозик жиҳати шундаки, Эрон урф-одатлари бўйича никоҳдан сўнг хотиннинг маҳридаги бор мол-мулк эр қўл остига ўтади. Яъни, шоҳ Тўмарисга уйланса, кўчманчилар ўз-ўзидан вассалликни қабул қилишарди. Демак, эл-юрт соғинчидаги мусофирни совчиликка жўнатиш

фикри бир кишидан чикмаган. Бундан ҳамманинг кўзлаган улуши бор. Фақат Гауматнинг асл мақсади тўлиқ очилмаяпти, холос.

Аслини олсак, унинг шаҳаншоҳ ҳали болалигида узоқни кўзлаб пиширган режалари амалга ошиш палласига кирганди. Илло, мағ мақсади сари интилган ёвузликнинг айнан ўзи эдики, ўлжасини ҳали-вери қўйворадиганга ўхшамасди. Шундай экан, шохнинг касофат мактубини топширишга мажбур бўлган Бўзкурт ҳам хавфли вазиятдан қутулиш чорасини изламоғи лозим...

17-БОБ

Дониёл пайғамбар

Навуходносир*дан давр ўтгач, Бобил тахтидан қут-барака қочди, унинг ўғли Набонид маишатга муккасидан кетиб, ҳукумат ишларини батамом унутди. Мамлакатда фиску фасод, наҳс, оммавий бузуқчилигу фоҳишабозликлар авж олди, ички тартиб-интизомлар сусайиб, давлат инқироз ҳолатига етди. Сарой аъёнлари ўртасида ҳукмдор ҳақида нохуш фикрлар уйғонди. Қарам эллардан ҳайдалган халқларга жабр-ситам ҳаддан ошди. Аҳоли ўртасида норозиликлар кучайиб, исён хавфи туғилди. Набонид эса муваффақиятсизликлари аламини қуллардан олишга тушди. Аммо, улар орасида отаси замонидаёқ ақл фаросати, зукколиги билан доврўф қозонган бир донишманд бор эдики, қаршисида, ҳатто, малик*ни султ босар, бироқ ўрни келганда маслаҳат сўрашни-да ор билмасди.

Ўз вақтида Навуходносирга сидқидилдан хизмат қилган қарияга сарой аҳли алоҳида эҳтиром-ла қарарди. Уларнинг эҳтиёткор муносабатларида аллақандай ибтидоий кўрқув ҳам сезилиб турар, чунки бу машҳур пайғамбар Дониёл эди.

Болалигидан қулликка олинган Дониёл халдейлар мактабида ўқиётгандаёқ диний масалалардаги собит эътиқоди туфайли аҳли уламо эътиборига тушади. Сабқни яқунлагач, ҳукмдор хизматида бўлиб, хушхулқлиги, донолиги, овир муаммоларни ҳал этишдаги оқилона тадбирлари, туш таъбирини ҳаққоний изоҳлаши билан ҳурмат қозонади. Набонид ва

Валтазар* бирга юрт сўраган, зўравонлигу маишатбозликлар авжига чиққан кунларда уларни хатарли йўлдан қайтаришга кўп уринади. Насихатлари кор қилмагач, узлатга чекинади. Шу-шу, пайғамбарни унутишади.

Бир куни Валтазар ва аъёнлари кўзи ўнгида сарой деворига ғойибдан ғалати сўзлар ёзилади. «Мене, мене, текел, упарсин...»*

Зудликда салтанатнинг жами олим-уламолари саройга тўпланadi. Бироқ ҳеч ким ғойибона битикнинг асл маъносини айтолмагач, малик Дониёлни эслайди. Етмиш ёшларга яқинлашган пайғамбар олдинига сирни очишдан бош тортади. Сўнг ҳукмдорнинг қистови билан гапиришга мажбур бўлади. Эшитганларидан Валтазарнинг уйкуси қочади. Ўтирсаям, турсаям тилида ёлғиз ўша сўзлар айланаверади. Кунлардан бир кун Бобилга форс шоҳи уруш очганини эшитиб эса каромат амалга оша бошлаганига иқрор бўлади. Дониёлни чорлаб, яна маслаҳат сўрайди. Пайғамбар бу гал ҳам ўшалардан ортигини айтмайди.

Бэла Мардук ҳимоясига ишонган Валтазар қисматдан қочиб, деворидан зор учиб ўтолмайдиган қўрғонга беркинади. Аммо, Гауматнинг оқилона маслаҳати ўларок, Кир шаҳарни эгаллайди. Малик қатл этилади. Шундай қилиб, неча йиллар бурунги башорат амалга ошади. Илло, Дониёл ўшанда Бобилни форсий эгаллаб, Валтазарнинг қатл этилишини таъбирлаганди.

Шаҳаншоҳ ўзини Бобил ҳукмдори деб эълон қилгач, шаҳарни турли талон-тарожлардан омон сақлайди, кулликда яшаётган мазлум халқларни юртларига кетишга ижозат беради, олиму уламоларни яхши амаллар билан сийлайди. Ана шундай хайрли ишларга андармон чоғида, кўзи мункиллаган Дониёлга тушади. Улуғвор қариянинг, «Сен Парвардигор ярлақанган халоскорсан», деган жумласи ўзгача таассурот уйғотса-да, буни одатдаги хушомадга йўяди.

Ўшанда Кир салтанатни мустаҳкамлашга овора бўлиб, пайғамбарнинг қадр-қимматига эътибор бермаганди. Негаки, атрофида Ахурамаздадан ўзгани тан олмайдиган маслакдошлар йиғилган ва форсийлар учун маздаизм яккаю ягона дин ҳисобланарди. Пайғамбар деганда эса ёлғиз Зардуштнигина тушунишарди. Шу сабаб Дониёлнинг кимлиги шоҳни

мутлақо қизиқтирмас, бор-йўғи оқилона маслаҳатлари учунгина саройда сақлаётганди.

Бобил истилосидан уч йил ўтгач, у Қуддуси шарифни қайтадан барпо этиш, Сулаймон ибодатхонасини тиклаш тўғрисидаги фармонларга имзо чекади. Ана шунда Дониёл саройга ташриф буюради ва сарғайган варақлардаги юз эллик йил муқаддам битилган сатрларни ўқийди.

*Яратганга эргашиб Қуруш,
Бобил сари қилади юриш.
Озод этиб мазлум халқларни,
Жўнатади Ватанга сари.
Қуддус шахри қурилар қайта,
Халоскорга санолар айта...**

Кир аввалига бу башоратни сафсата ҳисоблади. Бирок, уламолар китобнинг ҳақиқатан қадимийлигини айтишгач, қарияга чинакамига қизиқиб қолди. Уни дам-бадам хузурига чорлаб, зукко суҳбатига кулоқ тутаркан, ўрни-ўрни билан келгуси ҳаёти ҳақида ҳам сўрайдиган бўлди. Шундай дамлар Дониёл оҳиста шивирларди: «Фақат сўнгги манзилгоҳим ортига ўтмагин зинҳор...»

Чолнинг сўнгги манзилгоҳи қаердалигини ҳали ҳеч ким билмас, шусиз ҳам ташвиши бошидан ошиб ётган ҳукмдор эса бу мавҳум жумлага қўл силтаб қўя қолганди. Бирок Қуддус ва Сулаймон ибодатхонаси тўғрисидаги гаплар унда аллақачон болалик таассуротларини уйротган, чунки Кир ёшлик кезларидаёқ фавкулудда буюк ишлар учун туғилганини сезар, айниқса, офир вазиятлардан осонгина кутулиб кетаверишини илоҳий тасодифларга боғлаб ўрганганди. Ана энди ўша думбул орзуларини маълуму машҳур донишманд ҳам тасдиқлагач, ўзини алоҳида шахсдек тутаверди. Бора-бора болалик ғурурлари мақтанчоқ ҳиссиётга айлангач, қалбида дунёни эгаллаш ҳирси уйғонди.

Шоҳ нақадар ўзига бино қўямасин, олис юришлари олдиан аёнлари билан маслаҳатлашишни унутмас, хусусан, эски кадрдони Гаумат ва қария Дониёлсиз бирор ишга жазм этмасди. Уларнинг илк бор саройда бақамти келишлари ҳам ғалати кечган, пайғамбар ва маг гарчанд эндигина учрашган

эсалар-да, ногоҳ дуч келган эски ракиблардек бир-бирларига маъноли тикилиб қолишганди.

Сўнг Кирнинг узоқ саклар юртига бостириб бориш ҳақидаги гапларини сукут сақлаб эшитган Дониёл очик гапирмади, эски одатича ерга тикилиб, қандайдир қора кучлар — ёвузликлар, иблислар, велиарлар* ҳақида минғирлади. Дикқат-эътибори мўйсафидга қадалган фотих, айна дамда, болалик устозигаям бир қур назар ташлаганда, эҳтимол хатарли сафаридан воз кечармиди?.. Чунки чолнинг айқаш-уйқаш жумлалари давомида Гауматнинг ранги бўзариб, кўзи кизарган, вужудини аянчли титроқ тутаётганди.

...Кишининг ёши ўтавергач, бўлар-бўлмас сафсаталарни лақиллайверишини яхши тушунган шоҳ қарияга ишонмади. Илло, бу сатрларда эътиборга арзирли маънолар деярли йўқ эди:

*Менинг сўнги манзилим йироқ,
Ўша томон юрма сен бироқ...**

Орадан тўрт йил ўтиб Дониёл вафот этгач, унинг боғланган қўллари батамом ечилди. Чунки пайғамбарнинг охирги башорати ижобат бўлмаганига нафақат ҳукмдор, бошқа уламолар ҳам энди узил-кесил ишонишганди.

Бироқ, пайғамбарлар ҳеч қачон адашмаслигини дунёнинг ярмини эгаллаган жаҳонгир билмаскан. Йўқса, барибир, тутган жойидан қўймай, хатарли урушга отланармиди?.. Ҳа, Кир аҳён-аҳён икки ўт орасида қийналаркан, ҳокимиятни эгаллаган йили Гауматнинг маслаҳати натижасида қудратли Лидия устидан ғалаба қозонганини эслаб, ўзини овутарди. Ўшанда мағ боши қотган шоҳга йўл асбоб-анжомлари, қурол-яроғ ва озиқ-овқатлар ортилган туяларни илғор сафга ўтказишни буюрган, оқибатда хунук бўкириб, олдинга интилган юзлаб бегона махлуқлардан чўчиган душман отлари суворийларини итқитиб, тумтарақай қочган ва жанг тақдири осонгина ҳал этилганди. Кейин эса Бобил истилоси...

Шундай одамга ишонмай бўларканми?..

Шаҳаншоҳнинг кўнгилхижиллиги Дониёл Форс пойтахтида дафн этилгандан сўнг сал-пал ёзилган, олис масйоғутлар юртига юриш бошлаганда эса мудҳиш башорат аллақачон



оддий сафсатага айланиб улгурганди. Зеро, пайгамбарнинг сўнги манзили қачондир айнан ўша юртга кўчиши кимнинг тушига кирибди, дейсиз?.. Аммо, сермулоҳаза Кир олис Хинддан ташриф буюрган мусофирни Тумарисга савчиликка жўнатгач, ҳар эҳтимолга қарши шитоб билан изидан йўлга тушди. Мақсади, ҳали элчилари манзилга етмай, Ўқузнинг ўнг томонида нафас ростлаш. Рости, у режаси амалга ошишига унчалик ишонмайди. Сабаби, кўчманчиларда ахлоқий муносабатлар қаттиқ, заифанинг иззати эркакниқидан кам эмас. Шуларга қараганда, ови бароридан келмаслиги аниқ. Лекин ноумид шайтон, мабодо қандайдир мўъжиза боис Тўмарис эридан воз кечса, нимани назарда тутганидан қатъи назар, у пайгамбарнинг охирги кароматига қарши бормаган, боз устига, ҳеч ким чиқолмаган чўққига ўрлаган, енгилмас ўлкани забт этган бўларди. Бу — бир ўк билан икки куённи уриш, дегани. Ўйлаганлари амалга ошмаса, бетўхтов ҳужум уюштиради. Эмасам-чи, нақ олтмиш минг сара сарбоздан иборат темир интизомли кўшин яйдоқ ёбоннинг олис бурчакларига сочилган тарқоқ аҳолини енголмасинми?.. Тўғри, сак — туғма жангчи. Ҳатто, аёллари камондан отиш, қилич чопишни ёшлиқдан ўрганишади. Айни дамда, уларга тенглашадиган кўшин ёлғиз Ахоманийларда мавжудлигиям бор гап.

* * *

...Ўқуз ортидаги сафар Бўзқуртнинг йўналиши бўйича давом этди. Кўшин дарёни Тарамит яқинида кечиб, олга юрди-да, Темир қапиг*дан ўтгач, Чак-чак довони орқали соя-салқин увага чиқди. Кенг майдонда чодир тикканларининг олтинчи куни Тарамит ҳокими озиқ-овқат ва совға-саломлар келтирди.

Товғичхон аслида сак, бироқ қизи Кирнинг ҳарамида. Шу сабабли ҳукмдорга қарши боролмайди. Лекин ўрни келса, тап тортмайди, дилида борини бемалол ағдаради. Улар илк бор Балхда учрашганларида шоҳ аввалига бу дағал одамни хушламаган, кейин бўлғуси урушда фойдаланишни ўйлаб, қизига оғиз солган, кекса скиф эса рад жавоби муқаррар ҳалокатлигини англаб, розилик берганди.

Бугун иккинчи марта учрашишди.

Суҳбат дастлаб вилоятдаги аҳвол, аҳолининг турмуш тарзи ва ниҳоят, сиёсат тўғрисида борди. Орадан ярим соатлар ўтиб, ҳукмдор муддаосини қисман баён этди. Товғичхон унинг барча режаларидан хабардор эса-да, сир бермади, ўзини биринчи марта эшитаётгандай тутди. Сўнг озроқ ўйланди-да, шохга тик боқиб, эътироз билдирди. Хусусан, саклар ерига бостириб кирган саркарданинг аниқ мақсади бўлмади лозим. Дейлик, бойлик орттириш... Аммо, бу хомхаёл. Чунки уларда олтин кўп, қайда саклашлари эса номаълум. Камбис айтганидек, шахру шахристонлариям йўқ. Демак, ягона тахмин қолади, дунёга машҳур Қолоқсой* тулпорлари. Агар шугина бўлса, буни тинч йўл билан ҳал этиш мумкин-ку...

Мана шу ерда Кир асл мақсадини махфий тутди. Товғичхон ҳам бундан икки ҳафта бурун ўтган элчилардан бохабар эса-да, сездирмади. Кейин кўнгли бир шумликни ҳис этдими, зимдан тикилиб, Кўнуқтоз ҳақида гапирди. Айтишича, саҳрода маликанинг эрини билмайдиган кас йўқ. Ёлғиз ўзи ўнлаб ёғийга бас кела оладиган бу йигитга қарши чиқишга манаман деган паҳлавонларнинг ҳам юраги довламайди.

Товғичхоннинг ҳикоясидан Кирнинг онгида янги режа шаклланди. Мабодо малика яхшиликча кўнмаса, илк тўқнашувда эрини ўлдиради. Шунда мақсадга эришиши осонроқ кечади. Хуллас, барибир, Тўмарисга уйланади.

Нахшабда уларни Бониёт кутиб олди. Шаҳристондан ярим йиғоч берида улкан сайҳонликда чодирлар тикилди. Бутун-бутун буқалар оловда тобланиб, дастурхонга тортилди. Сўнг подшо амри вожиб, чор тегралик сак аёлларидан олтмиш нафари чодирларга киритилди.

Албатта, бу фикр шаҳаншоҳдан чиқмаган. Тунов кун Бониёт ҳукмдор амрига мунтазирлигини изҳор этиб, шоҳона чодирни тарк этгач, ногаҳон анчадан буён қорасини кўрсатмаган Гаумат пайдо бўлган, совуқ илжайганча, кечки базми жамшидда скиф аёллари ҳорғин саркардалар чодирини безашлари фақат фойда келтиришини уқтирган, Кир — сермулоҳаза ҳукмдор, қалгис таклифга унчалик қўшилмаса-да, шу пайтгача пири сира адашмаганини ҳисобга олиб, розилик берганди. Қолаверса, унинг айни масалага оид шахсий фикрлари ҳам йўқ эмас. Чунончи, кўчманчи уруғларда

жориялар ўсмирлар хирсини қондириш учун сақланаркан, бу шармандаликка ўзини жавобгар ҳисоблайди. Ушбу туйғу ҳар бир мағрур инсонда учраши табиий. Ахир, қайсидир қаланғи-қасанғи эл буюк халқингни хор-зор этса, сен индамай кетаверасанми?.. Йўқ, модомики қонга — қон, жонга — жон экан, бу қўшмачилик улкан хўрликларнинг митти қасосига айлана қолсин!..

18-БОБ

Жазо

Гаумат нимани ўйлаганди, бизга қоронғи, аммо олис аждодлари қасосига бел боғлаган шаҳаншоҳ бу гал ростакамига чув тушди. Чунки атрофдан танланган кийиксимон аёлларнинг асовлиги ҳам кийикмонанд экан, олдинига бўйсунмай гаранг қилишди, иложсиз қолгач, сарабаралари остидан тикилган филофлардан митти ханжарларини чиқаришди. Қарабсизки, Кирнинг ёвқур саркардаларидан тўрттаси шу ондаёқ бемаъни ўлим топди. Йигирма нафари оғир жароҳатланди. Қолганларига ё омад кулиб боқди, ё ўзлари кутилмаган ҳолатга тайёр эканлар, охириги дамдагина тўшақдошларини қуролсизлантириб, мақсадга эришишди.

Ҳалокатни эшитган шоҳ эртасига тунни чодирларда ўтказган аёлларни қатл этишга буюрди. Ҳукм кенг саёҳонликда, узоқ-яқиндан йиғилган туб аҳоли кўз ўнгида ижро этилди. Аввалига уларни узун сочларини қиртишлаб, кип-яланғоч давра айлантиришди. Сўнг қўлларини чошиб, таналарини сиртмоққа илишди...

Кир шафқатсиз жазо орқали маҳаллий аҳолини қўрқувга солишни ўйлаганди, режа амалга ошмади. Қайтанга, халқ орасида ўзларига нисбатан бекиёс нафрат уйғотди. Алҳол тўрт кундан сўнг номаълум кимсалар қўшин орқасидан ҳужум қилиб, икки юзтача суворийни асир олишди. Эртаси лашкар устига чодир ёпилган гаройиб тепаликка йўлиқди. Нимадандир кўнгли безовта шоҳ чодирни кўтаришга буюриб, даҳшатдан донг қотди. Тепалик ўша икки юз сарбознинг кўзлари ўйилиб, қулоқ ва тиллари кесилган бошларидан тикланганди. Бу ноҳақ жазоланган аёллар қасоси эканини

дарҳол англашди. Бирок, начора, аламдан тилларини тиш-лашдан нари ўтишолмади.

Машъум кунлар шу билан тугамади, қўшин уйқусидан ҳаловат қочди. Гоҳ озик-овқат захираси таланса, гоҳ ортда қолганлар дом-дараксиз йўқолаверди. Буниси, майли, жазо гуруҳи бор-йўғи ўша аёлларнинг ёр-биродарлари эканини билиб, шаҳаншоҳ баттар талвасага тушди. Орият қасосига интилган кичиккина тўда шунчаликка қодир экан, юрт химо-ясига отланган бутун бошли жанговар черикдан нимани ку-тиш мумкин?..

Ҳа, Гаумат илк бор қовун туширди, Қир тахтга ўтириб, бу қадар тубанликка юз тутмаганди. У ишрат ва уруш алоҳида-алоҳида эканлигини яхши билар, шу боис дав-лат қонун-қоидаларидан ташқари чиқмасди. Нима бўлди-ю, ишонган тоғи панд берди...

Ўрники, яна бир нарсани айтиб ўтиш лозим. Қир нақадар шафқатсиз бўлса-да, ўз қарашларига эга. Хусусан, ожиза-лар, чоллар, болалардан қасос олмайди. Инчунин, саркаш жувонларни сўнгсиз қийновлардан сўнг сиртмоққа тортиши бор-йўғи оддий англашилмовчилик натижасидир.

...У ўзини шундай овутмоқда.

Бирок, инсон катта муаммо экан. Негаки, ҳозиргина изти-роб чекаётган шох қалбида тўсатдан эриш туйғулар уйғониб қолар, қарабсизки, гоҳ айни ҳолатлар сабаб ўзини айблай кетар, гоҳ боши кумга қўмилган сарбозлари учун олинажак шафқатсиз қасос иштиёқи мидёний куллар чеккан азоблар натижасида улкан тўфонга эврилар ва бу ҳалокатли ор-зудан воз кечиш иложсиз юмушга айланиб борарди. Ҳа, худонинг пайғамбари ўғитларини назарга илмаслик кечирил-мас оқибатларга олиб келаётган бўлса, сўқир қасоскорлик мудҳиш кўргиликларни янада яқинлаштирмоқда эди.

19-БОБ

Учрашув

Бу тўқнашувни ёлғиз мен эмас, ўша даврнинг энг ҳас-сос муаррихлари ҳам буюк жанг сифатида эътироф этиша-ди. Каминанинг билганлари эса вайибона таассуротларим ва

Холчаёндан топилган Будда ҳайкали танасига яширинган буқа терисидаги битиклар ҳосиласидир. Ҳа, аллатовур ажибужи ҳарфларни ҳижжалош баробарида мозий тафсилотларини онгимда тиклайвериб, бора-бора шу даражага етдимки, гўё ёруғ жаҳонда энди мазкур муҳораба ҳақида мендан кўра яхшироқ биладиган одам йўқдай...

Гапнинг индаллоси, ғалаба аслида босқинчилар томонида эди. Чунки Эрон сарбозлари дунёнинг деярли ярмини забт этиш давомида истилочиликнинг кўз кўриб, қулоқ эшитмаган тажрибасига эришган, қолаверса, ўттиз йиллик ҳарбу зарблар мобайнида ғалаба нашидасини анчайин тотиб улгуришгани боис, айти дамлар уларга тенг келадиган зафарёр кўшин қолмаганди, оламда.

Аммо, туронийларнинг-да баъзи устунликларини таъкидлаш лозим. Хусусан, улар шафқатсиз ёбоннинг жами сирсиноатларини мукамал билишади. Боз устига, эгарга чунонам жойлашиб ўтиришадики, шамолдек елаётиб кўрсатган ҳунарларидан кишининг ақли шошади. Асосийси, улкан пасттекисликни макон тутган барча кўчманчилар юрт ҳимоясига отланишган. Босқинчининг йўқотар нарсаси йўқ, жилла курса, изига қайтади. Овул учун от сурган мардум чекинса, ватанни бой беради. Бундан ўлим афзал. Холисона айтсак, ватанпарварлик — жонни жабборга бериб олишишга арзийдиган энг олий туйғудир.

Саҳро қабилаларининг ягона туғ остида бирлашишларига бошқа сабаб ҳам бор. Масалан, қўмондонликка бирор эркак сайланганда оммавий сафарбарлик шу даражада давом этармиди-йўқми билмадим-у, даврнинг энг сулув ва жасур аёли чорласа, киши беихтиёр олис ўтмиш қаҳрамонликларини эслаб кетаркан. Ахир, жумлайи жаҳонни титратган ўша ёвуз гўзаллар* аслида саҳройиларнинг ажодлари эмасмиди? Йўқса, камонбоз аёлларни яна қай миллатда кўргансиз?

Эркак гавдаси жангнинг турли усулларига мослаб яратилган. Хонимларнинг шамшод қоматлари-чи?.. Ҳа, афсонавий амазонкалар ҳам, сак ёхуд масёғут аёллари ҳам, ўнг кўкраклари гўдаклигида куйдирилиб, гирик тортишга халал бермайдиган жанговар жуссага эришишган. Шундай экан, ўша эммисоқлар маликанинг махфий қуролига айланганди.

Ҳақиқатан ҳам, бошқа биров баногоҳ қайсидир бархан ортидан отилиб чиқиб, беҳато пайкон йўллайдиган аёлни тасаввур этолмайди. Саҳройилар эса бундан унумли фойдаланишади. Хусусан, Дубчароқдан...

Дубчароқ ҳақида эса шунчаки гапиролмайман. Негаки, дунё яралгандан бери нафақат масйоғут, балки хунлару сакларда ҳам ўзга бундай моҳир камонбоз ўтмаган. Ўтмаган деган гапни қўяверинг, қўшон черик таркибида Дубчароқдек афсонафий мерган бор эди, қолаверса, Тўмарис ғалабасининг тенг ярми айнан мана шу эммисоқларга боғланганди, дейиш ўринли бу ерда.

...Хулласи калом, барча қабилалар ўз вазифаларини келишиб олганларидан сўнг малика масйоғутнинг Улуғ Энасини оқ ўтовга чорлади. Ўша тун қайнона-келин тонггача суҳбат қурди. Уларга ҳеч ким, жумладан, Қўнуқтоз ҳам халал бермади. Ҳатто, хотини ва онаси не мавзуда гаплашганидан-да беҳабар қолди. Бирок, бекор ҳам ўтирмади. Ўз гуруҳининг жанг тадориги билан шуғулланди.

Қўнуқтозни саҳро аҳли ўтакеткан жиззаки кимса сифатида танийди. Пайти бўлганки, тўю томошаларда хаома таъсирида масикқан улфатларининг ўнтаси яққа ўзига бас келолмаган. Ҳозир шу бебош йигит қачонлардир жон аччиғида тепалашган жўралари даврасида бўлғуси муҳораба режаси билан овора.

Уни тушуниш мумкин. Эртанги жангта хасми-ҳалолининг бор обрў-эътибори тикилган. Бирок, Қўнуқтоз ёлғиз хотинини деб олишмайди, курашга ундовчи ўзга нарсалар ҳам бисёр. Масалан, йигитлик иззат-нафси... Ахир, ёбоннинг энг донгдор қиличбози аёли ортидан обрў орттирсинми?.. Қолаверса, бошқа биров қўмондон бўлган тақдирда ҳам, у айна муҳорабадан бўйин товламасди. Негаки, бу — ҳаёт-мамот тўқнашуви. Қайта бундай жанг бўлмаслиги аниқ. Чунки Ватан — битта, Ватан — ягона!.. Шугина бисотини бой берган номарднинг эса, яшашга ҳаққи йўқ!..

Тўмарис ҳам ғурурли ҳиссиётлардан холи эмаса-да, аёлиги сабаб мушкул муаммони тинч йўл билан баргараф этмоқчи. Шу боис у элчи узатган номани эридан хуфёна ўқиди. Сўнг ўз таклифини баён этди, ҳукмдорнинг тўнғич

қизи Атосса*ни ўғлига сўради. Шоҳ ростдан қариндошлашиш ниятида бўлса, энг мақбул йўл шу. Аммо, унинг сахройиларга хос тийрак фаросати бошқа нарсани сезмоқда, таклифига шоҳ унамайди. Чунки унинг асл мақсади кўчманчилар ҳисобига ҳарамини бойитишмас, улкан пасттекисликда Ахоманийлар туғини қадашдир.

* * *

Ўша куни Тўмарис қароргоҳида махфий кенгаш ўтказилди. Кенгашда ҳар бир қабиладан алоҳида-алоҳида учар гуруҳлар тузишга келишилди. Улар рақибга олди-орқасидан кетма-кет ҳужум уюштиришади. Майда-чуйда бўлинмаларни қувиб, ҳолдан тойган Кир сахро ўртасига етгач, қўшон черик бирданига тўрт тарафдан ёпирилиб, сўнгги зарбани беради.

Дўст-душманни адаштирмаслиги учун иттифоқчилар эгнига алвон белги ёпиштириш буюрилди. Масйоғут ва сак жангчилари азалдан қизил кийишган. Энди шу рангнинг барчага татбиқ этилиши ҳеч кимда норозилик уйғотмади.

...Қизил ранг сахрода азалдан муқаддас саналган. Чунки кўчманчилар қонли жанггоҳларда туғилиб, қонли жанггоҳларда улғайишган. Муҳорабалар тугагач, қонга бўялган кийимларини бир уюмга тўплаб, ҳалок бўлганлар учун мотам тутишган, душмандан ўч олишга онт ичишган. Борабора бу жой азиз маконга айланган ва Қизил майдон деб аталган. Ҳозирги режа бўйича душманни адаштира бориб, маҳв этиш мўлжалланган ер ҳам аслида ўша минг йиллик саждагоҳдир. Илло муҳорабага муқаддас туйғулар аралашса, қиёмат кўпади. Рақибининг нақадар зўрлигидан қатъи назар, киши ўлса ўладики — бош эгмайди. Қолаверса, бу майдон — Туроннинг буюк саркардалари қадамжолари экан, аждодлар руҳи ҳам мададкор бўлғай...

Тўмарис сардорларидан битта нарсани, мабодо, ўйлаганлари амалга ошмаган тақдирда, кўзлаган сўнгги режасини сир тутди. Ростини, ўзиям мазкур имкониятга кўпроқ ишонар, чунончи, ўтган кеча масйоғутнинг Улуф Энаси Дубчароқ билан тонггача қилган суҳбатида ҳам айнан шу масала хусусида сўз юритганди...

Бу томонда эса ёв аллақачон даштга кириб, икки қўшин ўртасида атиги уч-тўрт кунлик масофа қолганди. Бундан воқиф Тўмарис зарур чораларни кўрган, хусусан, ўғли Сипархан бошчилигидаги ёшлар гуруҳига буйруқ этиши ҳамон яшин тезлигида ҳужум уюштириш топширилганди. Буюк Қўнуқтоз зурриёти ота-онасига муносиб фарзандлигини исботлаш дамлари келганини ҳис этиб, гижинглаган ғўнон тойда ҳужум буйруғига интизор сахро кезарди.

Яна бир томонда муқаррар ҳалокатни сезган Бўзқурт Қўнуқтоз чангалидан омон чиққанидан миннатдор ҳолда туясини лўкиллашиб, Малика номасини шаҳаншоҳ манзилига элтаркан, тез орада бошланажак жангда Ватани тарафида қилич чопишига ҳалал бераётган сўнгги ноқулайликларни узил-кесил бартараф этиш йўлини излар, Кир Ҳиндикушнинг жануб томонидаги чўпонлардан олти тиллога харид қилган ўламса ҳўкизнинг қадрли терисини бермаган тақдирда, қай қарорга келишни ўйларди. Ана шундай чалкаш фикрлар оғушида кетаркан, унинг назари тўсатдан Теушпага тушди. «Барҳаёт» негадир унга ғайир қараш қилаётгандай. Ўй-хаёлларидан бохабарга ўхшайди. Бироқ ўзидан кўнгли тўк элчи вазифасида экан, жонига ҳеч ким қасд қилолмайди... Дарвоқе, устози айтганидек, ҳаёти дахлсизлигини ҳисобга олсак, шоҳ қаҳридан кўрқиши ҳам ортиқча, номани топшира солиб, ватанга қайтишга ижозат сўрайди.

Бўзқурт манзилга етгач, йўлдаги шубҳа-гумонлари ўринсиз эканини англади, Тимориснинг жавоб мактубини ўқиб, ҳаддан ташқари сурбетликдан ғазабга келган Кир сўнгги топшириқни бажарса, яъни масйоғут маликасини белгиланган манзилга музокарага олиб келса, озод этишини айтди. Олдиндан билдирилган ишонч сифатида ҳўкиз териси ва ноёб камонини қайтарди. Қафасга солинган бир жуфт номакаш кабутар ҳам берди.

У сафарга обдан тайёргарлик кўрди. Аввало қурмонни ўққа тўлдирди, беш-ўн кунга етарли озиқ-овқат, сув ғамлади. Кейин саройга бориб, кетишга изн сўради. Худди шу пайт, тушига ҳам кирмаган, бора-бора эса хотирасига тоабад муҳрланган воқеа рўй берди, шоҳ тўсатдан ўрнидан туриб, элчи томон юрди. Келиб қоқшоқ елкаларидан тутди,

кўзига маъноли тикилиб, омон бўл, иним, деди-да, бағрига босди.

Бўзқурт аввалига ногаҳоний ҳодисани англамади. Англамади эмас, бир неча дақиқага ҳушини йўқотиб, талвасага ҳам тушди. Сўнг кўзлари ёшланди. Ярим оламни тиз чўктирган жаҳонгир қандайдир мусофирни бағрига босаркан, деб ким ўйлабди, ахир?

...Саҳарлаб йўлга чиққан Бўзқурт Елмоя*да тебраниб бораркан, сўнгги дамда шаҳаншоҳ садоқ*дан эски ўқни олаётиб айтган гапини эшлашга уринди. Бироқ эслолмади, қайтанга, хаёллари чувалашиб, ёдидагиларни ҳам унутди. Шу кўйи кетавериб, уч кунда масйоғут тусқовулларига йўлиқди. Оқшомга яқин малика қароргоҳига етди.

Тўмарис бугун ҳарбий либосларини ечган, кабаз*дан тикилган узун кўйлаги устидан ташланган енгсиз гулдор артиғи*, елкасини тўлдириб, ингичка белига сирғалган қора сочлари чиройини чунонам очгандики, беқиёс малоҳат қошида ҳушини йўқотган Бўзқурт дастлаб тузук-курук гапиролмай каловланди. Сўнг қисматини пешонасига йўйиб, тилга кирди. Шоҳ ниятини англаган Тамиртош сир бермади. Қўнуқтоз эса тура солиб қиличига ёпишди. Шунда Бўзқурт ҳам ётиб қолгунча отиб қол, қабилида шартга кўйлаги ёқасини йиртди.

У мазкур режани олдиндан тузган-у, бунчалар таъсир этишини ўйламаганди, яланғоч кўкрагидаги митти суратга назар ташлаган саҳройилар бехос сапчиб тушишди. Негаки, илк бор Эрлик хоқон тўшида қаварган бу шакл минг йиллар давомида санокли инсонларга nasib этган бўлиб, келгуси авлодлар назарида муқаддас тамғага айланганди. Энди шу яланғоёқ қаршисида тиз чўкишлари лозим.

Йўк, униси ҳам, буниси ҳам бўлмади, сардорларни ноўрин хижолатпазликдан Бўзқуртнинг ўзи қутқарди — сўзлашга изн сўради. Нутқи давомида Кирни сира ёмонламади, аксинча, мақтади. Айни дамда булар вассаллик учун асос эмаслигини таъкидлаб, томонларга маъкул муросани таклиф этди, маликани шаҳаншоҳ билан учрашувга ундади.

Тўмарис азбаройи ўша тамға учун рози бўлди.

Темир қафасдаги кабутарларнинг қанотлари қизилга бўяб учирилгандан икки кун ўтиб, малика эллик чоғли хос

соқчи ҳамроҳлигида йўлга тушиди. Тўғри, сал олдинроқ у Дубчароқни яна бир бор ўтовига чорлади. Аммо, суҳбат мавзуси бу гал ҳам сирлигича қолди.

* * *

Белгиланган жойга қуёш кунчиқардаги тепалиқдан бўй кўрсатар маҳали етиб келишганда, шаҳаншоҳ шерикларидан ўн беш қадамча бериди, чўғдай тўшама устидаги олтин тахта да савлат тўкиб ўтирарди.

Тўмарис қамчисини кўтарди. Соқчилар тўхтагач, олға юриб, гилам четида от жиловини тортди.

— Марҳамат, маликам, суҳбатингга муштоқман. — Мен-симаган оҳангда илтифот қилди Кир рўпарасидан жой кўрсатиб.

Унинг мақсадини англаган Тўмарис бирдан жиловни бўшатди, депсинаётган тулпори чангитиб, алвон гилам атрофида айланаркан, эгилиб миннатдорлик билдирди.

— Раҳмат, шаҳаншоҳ, такаллуф ўзингдан. Саҳрода кўнок отадан улуғ...

— Шаҳаншоҳ ўз жойида, — тушунмай елка қисди ястаниб олган Кир.

— Масйоғут ҳам ўз тахтида, — истехзо аралаш жавоб берди малика от бўйинини силаркан.

Ўртага нокулай сукунат чўкиб, Кир уч-тўрт сония хаёл сурди. Сўнг музокара кўчманчилардан кўра кўпроқ форсларга кераклигини сездимиз, тахт пойига тиз чўқди. Зум ўтмай рўпарасида енгил сакраб, эгарни тарк этган Тўмарис чордана кўрди. Эгнидаги олтин совути, бошидаги мовутдан тайёрланган гулдор чўққи қалпоғи, қалпоқ учидаги тирқишдан чиқарилиб, ранг-баранг пиликлар аралаш ўрилган бўлик сочлари унинг ҳуснига-хусн, виқорига-виқор қўшарди. Малика шохни бежизга тахтдан тушишга даъват этмагани ана шунда аён бўлди. Чунки, ҳозирги ҳолатида у рақибидан салобатлироқ кўринарди.

— Элчи етказган номам ёдингдадир, — соқчилар орасидаги Бўзқуртга ишора қилди шашти пасайган шох, — Тўмарис рози бўлса, таклифим ҳамон ўз кучида.

У сўзининг исботи сифатида ёнидан чети нақшинкор кўзгу олиб узатди.

— Сен иложсиз нарсани сўрагансан, — қатъий жавоб берди Тўмарис кўзгуни қўш қўллаб олгач, — масйоғут маликасининг Эрон шохидан-да улуғроқ хоқони бор. Шу боис мамлакатларимиз учун бирдай маъқул фикрни билдиргандим. Афсуски, Қуруш Туронга масйоғут ила қариндоплашиш мақсадида келмаган кўринади...

— Малика тўғри топди, мен Туронга қариндош излаб келмадим, — икром бўлди шох, — мақсадим олам яралгандан бери ҳеч ким енголмаган элни бўйсундириш. Форсга бошқа нарса керакмас. Бинобарин, енгилганингни тан олиб, имконинг етганча ўлпон тўлашга рози бўлсанг, ортимга қайтаман.

— Менга эса ўлпон тўлашдан кўра, мағлуб халқ деган лаънатни кўтариб юриш оғирроқ. Майли, саҳродан истаганингча бойлик ол, фақат сўраганларга скиф буларни Эронга садақа қилди, дейсан...

Ўзаро манманлик оқибатида музокаранинг авж нуқтаси тўсатдан хавфли тус олди, қаршисидаги ожизанинг сурбетона сўзамоллигидан шох ғазабга минди. Нафақат ғазабга минди, балки жазаваланиб бақиршга тушди. Тўмариснинг мийиғида кулганча, бамайлихотир ўтирганини кўриб эса жанжал кўзгамоқчи бўлдими, ёхуд сиёсати шундаймиди, очиқча ҳақоратга ҳам ўтди, оғзидан тупук сачратиб, ўшқирди.

— Балиқчиларга ким қўйибди урушни? Яхшиси, Яксарт бўйларида зогораларга қармоқ ташлаб юраверишин...

Малика қаҳри келса-да, ўзини босиб, хотиржам оҳангда таъкидлади.

— Масйоғут учун одам ўлдириш балиқ тутишдан ҳам осон. Бироқ, у беҳуда қон тўкишни истамайдилар!..

— Қон тўкишни истамаганлигининг боиси масйоғут кўрроқ халқ, — ростакамига ҳайқирди Кир энди, — мен эса қонга ташнамен. Токи, чанқоним қонмагунча бу саҳроларни тарк этмасмен!..

— Яхши, — вазмин жавоб берди Тўмарис, — модомики, жаҳонгир истаркан, саҳро маликаси унинг чанқоғини бостиришга баҳоли қудрат ёрдам беради.

Қисқа ва хатарли мунозарадан сўнг Кирнинг тушигаям кирмаган ҳодиса рўй берди. У иложсизликда асқатадиган охирги чорани аввалдан ўйлаб қўйганди. Энди пуни қўллаш учун кўз қирини ташловдики, икки юз чоғли «Барҳаёт»

бирданига қиличларини қинидан суғурди. Бу Қўнуқтозни бефарқ қолдирмади, зум ўтмай, эллик нафар сара навкар Тўмарис ортида қад ростлади. Натижада ростакамига хавфли вазият вужудга келди, арзимас ишора оқибатида шоҳ ҳам, малика ҳам ер тишлаши ҳеч гапмас ҳозир.

Қалтис ҳолатни вақтида чамалаб улгурган Тўмарис қўлини кўтариб, барчани хотиржамликка чорлади. Сўнг қулай имконият ўзидалигини ҳис этиб, ошқора қариллаётган шаҳаншоҳга терсига зар, ўнгига кумуш қопланган бояги кўзгуни қайтиб узатди. Кир ҳеч нарсага тушунмагач, кунчиқардаги бархан томонга имо қилди. Баногоҳ, биёбон узра гулдурос қаҳқаҳа янгради. Чунки қумтепа устида камон тутган қандайдир аёлнинг хиёл эгик қомати кўкарган ва беҳуда тадорик сабабини англаган шоҳнинг истехзоси вазиятга жуда мос тушганди. Ахир, беш юз қадам наридан мўлжалга аниқ уришни қўя туринг, масофанинг ярмига етказиш катта гап. Шундай экан, шўрлик кампирнинг ночор аҳволдан кулмай бўларканми?..

Тўмарис барибир ҳам ўзини йўқотмади. Аксинча, аввалгидан ҳам жиддийроқ қиёфада нишонни баланд тутишни сўради. Ҳамон хахолаётган Кир тура солиб, илкани бор бўйича кўтариши билан туйкус кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ҳодиса юз берди, қандайдир баҳайбат пайкон шувиллаганча кўзгуга урилди. Мислсиз зарбадан шаҳаншоҳ қалқиб тушди. Яхшиям вақтида кафтини очиб юборди, акс ҳолда, ўтирган жойидан тирга илашиб жўнарди...

У амал-тақал эсини йиғиб яна ўша томонга қараганда, эгик қоматли кампир аллақачон гирикка навбатдаги шибани жойлаб, кўрагини мўлжалга олганди.

Шоҳ шундагина енгилганини сезди. Аста имо қилиб, сарбозларни чекинишга буюрди, сўнг ҳамон мағрур қиёфада ўтирган Тўмарисга эгилиб, шивирлади. «Кутаман, ё чанқогимни қондирасан, ёки ҳирсимни!..»

20-БОБ

Самовий тулпор

Дубчароқнинг мислсиз мерганлиги натижасида Кирнинг тарвузи қўлтиғидан тушиб, маликанинг кайфияти кўтарилиб, қароргоҳига йўл олгач, Қўнуқтознинг боқишларида яна ав-

валги қаттол шуур йилтиллай бошлади. Сабабини англаган Бўзқурт уларни шубҳали учрашувга алдаб олиб бормаганини, бор-йўғи шоҳга берган ваъдасини бажарганини қандай тушунтиришни билмай боши қотди.

Қароргоҳда у хос тавочи* орқали малика ҳузурига рухсат сўради. Тўмарис розилик бергач, учрашувга чин дилдан тайёрланди. Аввало сўйлар гапларини обдан пиширди. Сўнг ярим саҳифасини жимжимадор ҳарфлар безаб улгурган укпани қайта-қайта очиб ёпди. Ниҳоят баҳайбат камонини салмоқлаб, ўқларни қурмонга жойлади.

Тонгда икки соқчи етовида хонўтовга ташриф буюрган элчини одатдагидай Тамиртош, Қўнуқтоз ва Тўмарис кутарди. У ўтган гал худди шундай шароитда беихтиёр сўйлаб, барчанинг диққатини тортганди. Бу гал ҳам ўшандай ҳолатни нақадар истамасин, нияти амалга ошмади. Ноилож дангалига гапирди, ваъда бермаганида бор бисотидан айрилиши мумкинлигини таъкидлаб, ашёларига нисбатан суҳбатдошлари кўнглида сирли қизиқиш уйғотди.

Хизматкор келтирган баҳайбат ёй ва укпани кўргач, Тўмарис Бўзқуртнинг асл вазифасини англаб етди. Сўнг шериклари билан ниманидир келишиб олиш ниятида имо қилиб, элчига ўтов қапуғини кўрсатди...

Маликанинг ишорасини ўзгача тушунган Бўзқурт нохуш кайфиятда ўтовдан чиқди. Бироқ уч-тўрт қадам босиб улгурмай, орқасидан Тамиртош етиб келди.

— Агар ростдан кўчманчи авлоди эсанг, буни исботлайдиган пайт келди!..

Бўзқурт саркарданинг сирли жумласи тўғрисида бош қотираркан, хонўтов ёнига қатор курсилар қўйилди. Гўйлихон, Тўмарис, Қўнуқтоз, Дубчароқ ва Тамиртош бориб ўтиришгач, жатанни келтиришди. Қадимий қуролни кўрганда Дубчароқ сапчиб тушди, сўнг хушини йўқотгандай титраб-қакшаб олға юрди. Йўл-йўлакай атрофдагиларни лол қолдириб, пайдар-пай алжирайверди. Алоқ-чалоқ жумлаларга қараганда, камонни қаердан олганини суриштирмоқда. Элчи ҳадеганда сўзлайвермагач, даҳшатли киёфада ўшқирди.

— Қасос шибасини кўрсат!..

Гапларига ҳеч ким тушунмади. Кампир жаврашда давом этди.

— Қасос ўқи қани?..

Бўзқурт соқчининг қўлидаги қурмонга ишора қилди. Дубчароқ ўқларни олиб, бирма-бир кўздан кечирди. Сўнг излаганини топмади, шекилли, ҳафсаласи пир бўлиб, жойига қайтди. Бўзқурт хайрлашиш они шоҳ бекорга бисотидаги ягона ўқи эвазига садояни тўлдириб бермаганини қисман англаса-да, ўша шибанинг асл вазифасига ҳалича тўлиқ тушунмади...

Ўртага ноқулай сукунат чўқди. Тамиртош ўрнидан туриб, савол назари билан мўлтираган элчига яқинлашди.

— Ҳозир саҳронинг энг зотдор йилқилари қаршингдан ўтади. Ўзингга муносиб тулпорни танла!..

Унинг гапи охирига етмай, оёқ остидаги такрон текислик дастлаб секингина, бора-бора даҳшатли зириллай бошлади. Сал ўтгач, уфқда саноксиз от уюрлари пайдо бўлди. Бўзқурт ички бир сезгиси ила бўрон каби елаётган тўда орасидан асов бедовларни кўрсатаверди. Каманд тутган ақтачилар ўша заҳоти танланган жониворлар изидан от кўйишди. Ярим соатдан сўнг гижинглаган ўттиз тулпор оломон қаршисига келтирилди. Бўзқурт турнабўйин, қамишқулоқ тўпчоқларни ора-ларкан, иложи етганларига қўл тегизар, ўта асовларига эса зийрак нигоҳини қадаб, ниманидир аниқламоқчи бўларди. Айни пайтда четдан кузатаётган халқ ёшуллилари йигитнинг тахминлари оддий тасодиф эмаслигидан таажжубланиб бош силкишар, зеро, эндиги элчи ҳамма билган ўша инсон эмасдики, ҳайратга молик ҳаракатига энг донгдор синчилар ҳам тан беришган, фақат мўъжизавий танловини изоҳлашга келганда тиллари лол эди, холос.

Ўттизта тулпорни бирма-бир синчиклаб кузатган Бўзқурт уларнинг ичидан тўққизтасининг сағрисига шаппатилади. Даврада ўтирган Гўйлихон сукунатни бузиб, кафтини кафтига урди. Зум ўтмай қарсақбозликка ён-атрофдаги оломон ҳам қўшилди. Олқишлаётган халойиқ олдида тамом ўзини йўқотган Бўзқурт қилган ишларига тушунмай гарангсираркан, масйоғутнинг кекса ябғу*си аста яқинлашиб, бағрига босди..

— Ташрифинг қутли бўлсин, ўғлоним!..

Бу гап уни заррача ажаблантирмади, ҳатто, ҳушига келтирмади. Шу алфоз хануз бошини чангаллаб айланаётганда,

Тамиртошгина ногаҳоний ўйларидан чалғитолди. У йигитнинг билагидан шахд тутди-да, бор кучи билан силкилади.

Бўзқуртнинг кўз ўнги ёришиб, қаршисидаги сарқардани илғади.

— Сен Туроннинг энг учқур тўққизта тулпорини ажрата олдинг. Энди ичидан ўзингнинг сафар йўлдошингни танла!..

Ҳал қилувчи лаҳза етганини тушунган Бўзқурт писиб бориб, уюр бошида ер тепаётган тулпорнинг белига сакради...

Ўрники, бир нарсани айтиб ўтмоқ жоиз. Қабила оқсоқоли боя насл-насаби номаълум мусофирни бекорга қутламади. Чунки, танланган арғумоқлар бурун ковакларидан олов пуркамоқда. Бугун бошли йилқининг ичида атиги тўққизта шундай бедов борлигини эса, Гўйлихондан бўлак ким ҳам биларди?.. Алқисса, Бўзқурт сакраб минган асов тўпчоқ бели бир майишиб, олис-олисларга отилди.

— Хуллала!..

Бўзқурт тулпори фавқулудда тезлик-ла олға интилгани туфайли сал бўлмаса ортига йиқиларди. Сўнгги дамда ўзини тутди, оёғи ерга тегмай елаётган жониворнинг ёллари ни маҳкам тутамлади-ю, беихтиёр қаҳқаҳа отди. Ҳа, узок замонлар бурун бепоён саҳрода омонат чўзилган чаламурда энди донғи дунёни тутган қабиланинг буғро вакилига айланиб Туронзаминнинг энг учқур тулпори елкасида осмону фалакларга интиларкан, танлаганига Гўйлихондек ябғу ҳавас қилганидан кўп нарсаларни тушунган, бинобарин, бекорга яшамаётганини ҳам англаган, қора қуюнга айланган зулукдек той пишқира-пишқира яккам-дуккам қумтепаларни ортда қолдираётганда, ёнбошига енгил оғаётиб, кўз қири отнинг олд оёқларини қўлтиғига туташтирган балиқ сузғичи монанд митти қанотларга тушгач, мазкур ғаройиботдан баттар ажабланганди.

...Энг олис бархангача айланиб келгач, хизматкорлар қора терга ботган отни совитгани жўнашди. Чавандозни ўтовга олиб киришди. Ўтовда Бўзқурт малика қўлидан қадах кўтарди. Хаома қуйилган каркидон шохи бош бармоқларини тилиб бир томчидан қон томизгач, аввал Қўнуқтоз, кейин Тамиртош, охирида Бўзқурт симирди. Бу маросим натижаси ўларок, ўртадаги гиналар унутилиб, уч авлод ўртасида биродарлик робитаси боғланди. Қисқа тановул тугаб, ташқари чиқишганда эса ўзгача манзара намоён эди. Майдонга узун

тапчан қўйилган. Тапчан устида турли-туман от абзаллари. Бир четда ўткир оқиноқ қадалган...

Бўзқурт тапчанга зимдан кўз ташлаб, икки қорабош етовидаги тулпори сари юраркан, унчалик ўйлаб ўтирмасдан енгил ҳаракат билан абзаллардан бирини қўлга илдирди. Яқинлашиб отнинг пешонасини силади. Сўнг эркалаган бўлиб устидаги жанда жул*ни терлик*ка алмаштирди. Тулпор саркашланиб бир-икки сапчиди. Юк олдингисидан оғирмаслигини сезгач, тинчланди. Терлик устидан эни-бўйи баб-баравар тириғ* ёпилганда эса депсиниб қўйди. Шу пайт кимдир ҳовучида арпа тутиб, қолгани рисоладагидай кечди. Ичлик* босилгач, устига узанги ташланди. Сўнг уч-тўрт чилвир билан туташтирилган азрим* қўйилди. Навбат эгарга етгач, Бўзқурт хиёл энгашиб, ўнг томонда шалвираган тартиғ*ни отғун*га солиб тортди. Шу тариқа айил тили боғлангач, чаби*нинг четидаги ҳалқаларни эгар атрофидаги учи ичкари қайрилган митти илгақларга қистириб чиқди.

Энди ё чиктан*, ё диккак* босилади...

Агар от тантанага тайёрланса — диккак, жангга бўлса — чиктан ёпилади. Оний лаҳза мушоҳадага чўккан чавандоз таваккал қилди, бирварақайига иккала ёпинчиқни ҳам босиб, навбатдаги юмушга тутинди. Арғумоғининг бўйнидан кучоклаб, манглайини қашлади, сўнг авайлаганча орқадан узатилган сувлиқни оғзига солди. Лунжини шиширган темирнинг эриш таъмидан бегонасираган от бир сапчиди. Бироқ бу пайтгача Бўзқурт жиловни асовнинг бошидан ошириб, жеткан*ни жаноғ*га илган ва бамайлихотир бурилганча ерга қадалган оқиноқ сари равона бўлганди.

Қурол ёнига етгач, у чап оёғида тиз чўкиб, кафтларини ўнг тиззасига тиради. Тамиртош оқиноқни олиб, боши узра тўққиз марта айлантирмагунча жойидан жилмади. Қиличга сажда маросими тугагач, бошчи тигни бояги жойга қадади ва баланд овозда ҳайқирди.

— Қадаминг кутли келсин, ўғлон!..

— Қадаминг кутли келсин, ўғлон!.. — Ҳайқирди халойиқ.

Шундагина Бўзқурт ўрнидан туриб, оқиноқни тапчан устидаги охирги ашё — қинига солди. Сўнг денгиздек мавжланаётган оломон жўрлигида ер тепаётган тулпори томон отилди.

Дўнон баногоҳ жон ҳолатда кишнаб, олға интилди. Бунга-ча Бўзқурт яна уч-тўрт амални бажарди. Аввал қисмақ*ларни ушлаб, узангига оёқ илдирди. Йўл-йўлакай жетканни чап кўлида тутамлаганча, ўнг кўлини баланд кўтарди.

Халқ момоқалдиروقдай гувуллади.

— Қадаминг қутли келсин, ўғлон!..

Зум ўтмай, буюк Турон пасттекислигининг энг учқур тул-пори елкасида тош қотган чавандози билан қум тўзонлари ичра ройиб бўлди.

21-БОБ

Сипархан

Форс кўшинлари ташқи томонлама киши кўнглида қутку йўғотарди. Улар сафланишни мидёнлардан ўрганишган, мидёнлар эламлардан олишган. Бироқ барчалари учун ҳам камонбозлик кучли амал ҳисобланмас, гирик тортишлари муваффақиятсиз эди. Турон элатларигина бу қуролдан отиш сирини мукаммал эгаллашганди.

Антик дунё бошқа халқларининг бу соҳадаги оксашларига сабаб шуки, улар камонни қорин баравар ушлашган. Натижада ўқ эллик-олтмиш қадамдан нари бормаган. Туронликлар эса ёнбош туриб, гирикни кулоқ учигача тортишган. Шу арзимас тафовут натижаси ўлароқ, етти юз-саккиз юз қадамдаги рақибни ҳам мўлжалга олишган. Аммо, айни усул минг йиллар давомида сир сақланган. Алалхусус саҳройилар учун пайкон йўллаш, форсийлар учун найза улоқтириш самаралироқ туюлган.

Хуллас, кўшин олдида найзабардорлар, уларнинг ор-тидан оғир қурол-аслаҳа кўтарган пиёдалар тизилишган. Найзакашлар зиммасидаги вазифани бажаргач, қаторларини очиб, аввал орқадаги пиёдаларга, сўнг калта қиличли сар-бозларга йўл беришган. Шоҳ эса қоқ марказда, махсус аравада юрган.

...Кўчманчилар муҳораба учун муқаддас майдонни танла-ганидан беҳабар Кир тезкор ғалаба илинжида юриш бош-лагач, уруш муқаррарлигини англаган Тўмарис аллақачон форслар атрофида изғиётган ўғлига «элчи» (суюкли лочини

оёвиги қизил мато боғлаб учирди) юборди. Сўнг аллатовур хатоликни сезиб, фаромуш тортди.

У томонда эса қизил боғичли сорни кўрган Сипархан зудликда рақиб устига от солди. Жанг сабоқларини ҳали тўлиқ ўзлаштириб улгурмаган йигитча фақат шахсий жасорати ва куч-қудратигагина ишонар, маккорлик ғалабанинг асосий омили эканлигини хаёлига ҳам келтирмасди.

Кирнинг тажрибали саркардаси Гўхар кутилмаган вазиятларга тайёр эса-да, ёш масйоғутнинг кетма-кет хуружларидан эсанкираб, сарбозларини бой бериб қўйишига оз қолди. Фақат охириги дамдагина фикру хаёлини йиғиб, рақибнинг қизикқонлигидан фойдаланишга аҳд қилди. Эртаси қулай жой танлаб, барчани меҳмоннавозликка чорлади. Саркарданинг кутилмаган ҳимматидан шодланган қўшин пишир-қуйдирга тутинди. Базм авжида босди-босди бошланиб, форслар чекинишди...

Ана шу ерда Тўмарисни безовта этган воқелик содир бўлди. Рақиб сардори жангариликда Сипархандай бўлмасаям, айёрликда устаси фаранг экан, сахро маликасининг курагига номардларча найза санчди. Ўспиринлар хушбўй хаома ва ёлланма юнонлар тайёрлаган шаробдан ичиб, ғалабани нишонлашаётганда, боягина тум-тарақай тўзғиган қўшин ердан чиқдимиди, кўқдан тушдимиди, кўққис уларни қуршаб олди. Шундагина Қўнуқтознинг эрка ўғлони хатосини англади. Бироқ, хушини йиғишга нечорлик уринмасин, шалвираган илқида қиличини осилтириб, гандираклашдан нари ўтолмади. Рақиблар эса ҳимоясиз болаларни бир бошдан қўйдаи сўйишди.

Орадан ярим соатлар ўтгач, базм майдонида тартибсиз сочилган ичимлик кўзалари ва бўғизланган жасадлардан бўлак ҳеч вақо қолмади. Қотиллар фақат сардорни ўлдиришмади, пайт пойлаб асир олишди. Оёқ-қўли чандиб боғланган йигитча шундагина урушда нафақат ботирлигу жасурлик, балки айёрлик ҳам сув билан ҳаводек зарурлигини тушуниб етди. Бироқ шу иқрори йўлида икки юз чоғли жонжўрасидан ажралганини ўйлаб, аламдан дод солаверди.

Энди Тўмариснинг аҳволидан сўранг. Масйоғут ўспиринларининг бошлари танасидан жудо этилган маҳал булжарда йосол*га машғул маликанинг юраги бехосдан санчиб, қандайдир фалокат содир бўлганини англади. Анлагандаям,

ёлғиз фарзандининг хаёти хавф остидалигини сезиб, ўтли оқ урди. Зум ўтмай ўтовига қайтиб, хузурига эрини чорлади. Оёғи куйган бургутдай типирчилаб, кўнгилхижиллигини тўкиб солди. Қўнуқтоз завжасини овутишга уринди, аммо, айни дамда, ўзининг вужудига бемаврид нотинчлик оралади. Таҳликали ҳолат уларни эртаси пешингача тарк этмади. Ниҳоят, дах учарлари қатлгоҳдан хунук хабар келтиргач, эр-хотин шумшайиб, бир-бирларига мўлтираб қолаверишди. Бироқ она, барибир, она экан, ҳалок бўлганлар ичида ўғли йўқлигини эшитиб, кўнгли таскин топди. Ҳатто, пинҳона пичирлаб, Яратганга ҳамду сано ўкиди.

Қўнуқтоз эса хотинига қарама-қарши ўларок, ўглининг тирик қолганидан безовта. Ўзини тутишга ҳарчанд уринмасин, ана шу ташвиш онда-сонда совуқ башарасига кўпчийди. Шунда шавкатли жангчининг гўртбурчак афти-ангориди, маллатоб чағир кўзларида, сийрак мўйлабию юпқа лабла-рида шармисорлик излари кўрингандай бўлади: «Бундан кўра, ўлса яхшимасмиди? Йўқ, уни асир олишган. Эҳтимол бўлун*ликни ўзи афзал кўрган, номард бола. Жонжўраларини қўйдаё бўғизлашаётганларига тек қараб тураверган!.. Энди бепоён пасттекисликнинг Қўнуқтоз номли жангчиси ҳам йўқликка юз буради, хоин жигаргўшаси ўрнига ўлим топади, ўз кўксига тиф санчади...»

Тушқун вазиятдан дарак топса, навкарларнинг жанго-вар руҳидан асар ҳам қолмаслигини ўз вақтида англаган Тамиртош оқ ўтовга югурди. Йўл-йўлакай Бўзқуртни ҳам эргаштирди. У бекорга ваҳимага тушмаган, фожиани хис этган, Бўзқурт эса қўл қовуштириб тураверса, минг йиллик умри абасга айланишини тушунган. Шу сабаб яна бир бор кўкрагини яланғочламоқчи. Фойибона сурат қаршисида бош эгган сафдошларига оловли нигоҳи-ла тикилмоқчи, ўртага виждонини солиб, тантанавор хитоб қилмоқчи...

«Мен — Эрлик хоқондан буён ўтган жами хоқонлар элчиси Бўзқурт ўзимнинг жундақ* тегмаган тоза виждоним билан онт ичаманки, Тўмарис ва Қўнуқтоз ўғли Сипархан душманга бош эгмаган!.. У шонли ота-онасининг, элининг ор-номуси йўлида жонидан кечишига кафилмен!»

...Кўчманчиларнинг тўққиз тилли куёшга сирғинишлари бежизга эмас. Ёлғиз шу тамғанинг ўзи урушда минглаб

жангчилар ўрнини босиши, ҳағтоки, бутун бошли халқлар тақдирини ўзгартиб юбориши мумкин. Буни учала саркарда ҳузуридаги ўша учрашувдаёқ англаган Бўзкурт, беихтиёр юқоридаги сўзларни такрорларкан, қалбининг гурсиллаб уриши-ю, бошини зирқираб ғувуллашидан бўлак садони эшитмас, боз устига, нелар деяётганини ҳам англамас, чунки сўйлаётган каломлари ўзга буюкроқ зот ихтиёрига боғлиқ эди...

* * *

Ҳали нима қилиб қўйганини тўлиқ англолмаган Сипарханни ўша куниёқ шоҳ ҳузурига элтишди. Деярли ярим мақсадига эришганини сезган Кир кенг елкали ўспириннинг кўзларига назари тушиб, аъзойи бадани жунжикиб кетди. Чунки бу нигоҳда ўзгача ёлқин гурулламоқда. Чунки қаршисида буюк курашлар учун туғилган ботир турарди. Унинг кекса қалбида кенжа фарзанди тенги ўспиринга нисбатан ўринли хурмат уйғонганининг сабаби шунда.

Бўқов ечилгач, увушган қўлларини уқалаётган Сипархан улкан чодир ичра тош қотган соқчиларга зимдан кўз ташлади. Атрофдагилар унга кўпам эътибор беришмади, назарларида руҳи батамом синган маҳбус қаршилиқ кўрсатадиган аҳволдамас. Шаҳаншоҳ эса йигитчанинг осонликча бош эғмаслигини сезган-у, кутилмаган таваккалчиликка қодир-қодирмаслигини унутганди.

...Ҳақиқий сак гўдаклигидан қиличбозликка ўргатилиши хусусида бурунроқ таъкилагандик. Ниҳоят, буни форслар ўз мисолларида синаб кўриш вақти етди. Яъни, қўллари тушовдан бўшаб, анча-мунча ўзига келган Сипархан елкасидан босиб, тиз чўктиришга уринаётган соқчининг акинагини шартга суғурди-ю, қайтиб томовига сермади. Қўққис тош қотган жангчининг аввал овиз бурчлари, сал ўтгач, бўғзи айланасига қизариб, қон томчилади. Сўнг бир мункиб қийшая бошловдики, кутилмаган ҳодиса юз берди, боши танани тарк этиб, тахт пойига юмалади. Чор теграда ногаҳоний хайрат хитоблари янгради. Хукмдор ҳаётига хавф туғилганини сезган соқчилар эса дарҳол атрофини ўраб олишди ва ёлғиз йигитчанинг ўнлаб душманга қарши ҳаёт-мамот жанги бошланди. Ҳаш-паш дегунча, яна тўрт

«Барҳаёт» қон қусди. Шунда орқадан келган Теушпа хавфли бўлишига қарамасдан, охирги чорани қўллади... Ёш масйоғут бехос кураклари ўртасига қадалган найзани лопиллатганча гандираклаётганда, пайт пойлаган Гўҳар биқинига ханжар урди. Буюк Кир қошида тиз чўкишни истамаган шавкатли ўғлон ёнбошига қулади.

Шоҳ надоматда бош чайқаб, пойида ётган йигитчага тикиларкан, томоғидан қиринди ўтиб, югинди. Қанийди, мана шу ботир ўз ўғли бўлса? Афсус, афсус... Гаумат бир сафар сакнинг енгилмаслигига, аксар Худо берган омад, қолаверса, жанговар ҳийла-найрангни рўкач қилганди. Энди билса, уларни ғалабага етакловчи бошқа омиллар ҳам бор экан. Дейлик, она сути овзидан кетмаган болакайнинг қилган ишлари... Мингтагина шундай сарбози бўлса, икки йилда дунёни эгалларди. Ростданам, олий эҳтиромга муносиб жангчи экан Сипархан.

Кир хизматкорларига қора қонига бўялган жасадни ювиб-тарашни, шоҳона либосларга ўраб, ота-онасига жўнатишни буюрди. Мулозимлар чекиниб, танҳо қолгач, кўзларида филтиллаган ёшни тўхтатолмай, бош эгди. Аллақайлардадир Гауматнинг ингичка нидоси янграмагунча, елкалари титраб ўтираверди.

Маг унинг аҳволидан, ҳозиргина кечган тенгсиз олишувдан ҳам хабардор. Бинобарин, бу ерга шунчаки келмаган. Шоҳ фикри ўзгарса, асрий орзулари оёқости бўлади, минг йиллик умри чиппакка чиқади. Бетартиб чўзилган мурдалар бошида айюҳаннос солишининг сабаби шунда.

Дафъатан ўзига келган Кир астойдил фиғон чекаётган пирини кўргач, аслида халқ отаси сифатида ўзи дод солиши лозимлигини тушунди ва қалбининг туб-тубида масйоғутлар юртига юриш бошлашга ундаган ўша ғализ ҳислари қайта уйғонди. Магни елкасидан тутиб ўрнидан турғазгач, икки ўт ўртасида тўлғана кетди. Ахир, ҳалиги айтганларини инкор этмаса, ўз халқини хўрлаган, сўзидан қайтса, номардлик бўлади. У сал ўйлаб, маъқул қарорда тўхтади, ёш скифнинг бошини олтин товоқда қайтаришга буюрди. Тўғри қилдими, ёхуд нотўғрими, ўзига аён, аммо бу қарор уни узоқ йиллар бурун Худо ёрлақанган зот сифатида таърифлаган пайғамбар кароматларига анча-мунча яқинлаштириб қўйди.

Бу ёқда эса шўрлик она ёвқур ўғлонининг танасиз боши тепасида дод солса, суянган тоғидан бевақт ажралган ота сокин пичирлаганча, онт ичмоқда. Худди шу тун даҳшатли қасам натижаси ўлароқ, черик хизматидаги кулларнинг анча-мунчаси қўйдаё бўғизланди. Фалокат оқибатини кутмаган Тамиртош қатлгоҳга етиб келганда, батамом эс-ҳушини йўқотган Кўнуқтоз ваҳшиёна наъра тортиб, гоҳ ўнга, гоҳ сўлга қилич сермаганча, талвасада тум-тарақай югургилаётган мидёний қорабошларни чалғидек ўрарди. Жикқа ҳўл сочлари орқасига ёйилган мотамсаро Тўмарис олдини тўсиб чиққачгина, у ўзига келди ва қонли қўллари ила хотинини бағрига босиб, ўтовига чекинди.

Масйоғутнинг мард ўғлонларига мотам тутган қўшон черик шу кун тонггача кўз юммади.

Тўмарис эса Кирнинг чанқоғини қондирилмаса, хирсини қондириш онлари тобора яқинлашаётганини сезиб, армонларини унутишга уринди, фикру хаёли ёлғиз фарзанди эмас, бутун бир халқнинг келажагига андармон бўлди...

22-БОБ

Кентаврлар*

Учарлар ортидан қизил майдонга чиқиб келган Кир тузоқни сезмади. Майдон бўйлаб узоқ юришди. Шомга яқин осмону фалаклардан аввалига вишиллаган хунук садолар, изидан сон-саноксиз оловли пайконлар ёғилгачгина хатоларини англашди. Еру кўкни ажал кучаётган кимсаларнинг оҳ-воҳи тутди. Шундагина оддий камон кўчманчилар қўлида қаттол қуролга айланишини тушунишди. Ярим соатлик тирандозлик оқибатида юзлаб сарбозлар ер тишлади.

Тунда заррача мижжа қоқишмади. Ҳар дақиқада саҳройилар ҳужумини кутиб тонг оттиришди. Атроф ёришгач, уфқларга ёйилган ҳудудда бирор зоғ кўрмай, багтар ваҳимага тушишди. Ҳайҳотдек текислик улкан қатлгоҳ мисоли қизариб, қурбонларини аврарди, гўё. Кир қай тараф юришни билмай боши қотди. Бекор тураверса, ожизлигини сезиб қолишларидан ҳайикқач, кеча ҳалок бўлганлар устини оҳақтошлар билан ёпишни* буюрди. Пешингача дафн

маросимига тутинишди. Сўнг тунов кунги ваҳималар боз такрорланди, дастлаб майдоннинг тош қатлами ожизгина зириллаб, изидан саноксиз отлар кўринди. Қўшин олис-олислардан ёпирилаётган тирик қуюнга тикилиб, беҳуш анграярсан, ногаҳон эгарда букчайган чавандозлар қад ростлашди-ю, илғор қисм ёлланма греклари сафида саросима бошланди. Барига кимнингдир оҳиста янграган хитоби сабаб бўлди: «Кентаврлар!..*»

Бу сўз кўпчиликка тушунарсиз эса-да, қўшинни аллақачон ваҳимага солиб улгурган, издиҳомда даҳшатли парокандалик бошланганди. Шунда шохнинг ишонган саркардаси иккинчи бор айёрлигини кўрсатди, тантанавор хайқириб, олға интилди. Унинг ногаҳоний ҳаракатлари барчани оний лаҳзага тўхтатди, ҳисоб. Ва шу қисқагина муддат кифоя, дарҳол ўзларини ўнглаб олишди.

Барчанинг диққати Гўхарга қадалди. Қўшин уни ботир жангчи сифатида тан олади. Муҳораба олдидан кечадиган яккама-якка олишувларда, асосан, Теушпа икковининг қатнашиши ҳисобга олинса, янграган алоқ-чалок қийқириклар ҳам тушунарли. Бироқ, улар ҳалича рақиблари орасида бундайларнинг ўнтасига бас келадиган баҳодир борлигини билишмайди. Йўкса, тўйдан олдин новора қоқиб, йўқ ғалабани нишонлашмасди.

Майдоннинг қоқ ўртасида отдан тушиб, кўксига муштлаётган форсга отилган зўрлар талайгина эса-да, Қўнуқтознинг хайқириғи барчани жой-жойига михлаб қўйди. Кечагина ёлғиз фарзанди увол кетган хундор ота қасос мақсадида олға юрди...

Ҳар иккала томон ҳам юрак ютди. Қурдан шахдам одимлаб чиққан Қўнуқтоз шиддат-ла рақибига яқинлашди-да, енгил қилич сермади. Кечаётган воқеликни англаб улгурмаган Эрон лашкари ишонган паҳлавонининг туйқус муккасидан кетганини, боши чирпираганча уч-тўрт қадам нарига бориб тушганини кўриб ночор оҳ тортди. Янада даҳшатлиси кейин содир бўлди, қийшайётган жасадни кутилмаганда суяб қолган Қўнуқтоз дафъатан эгилиб, юксиз елқадан отилган қирмизи фавворага оғзини тутди. Бемаза ва ачимсиқ ҳид юзкўзига урилишига бепарво ютоқиб қон симиргач, ҳамон оёққўли типирлаётган чўлтоқ жуссани четга улоқтириб, юзтубан

йиқилди. Бир муддат шу кўйи ётгач, аста қўзғалиб тиззалади ва икки кўлини кўкка чўзиб, бехос хунук ув тортди. Зум ўтмай этни жунжиктирувчи садога ўзга сахройилар қий-чуви кўшилиб, издиҳом ваҳшиёна тантана оғушида гурсуллайверди. Мудҳиш сасдан форслар баданида «чумоли ўрмалади». Айримлари эса дир-дир титраб, қўлларидаги қуролларини тушириб юбордилар. Шундагина ҳукмдор калласига «таёк тегди». Пешонадан хунлар, ўнгдан тохару саклар, сўлдан жузжонлар, орқадан масйоғутлар қуршайвергач, зудликда чорасини топмаса кеч бўлишини тушуниб, саркардаларига ҳайқирди. Шаҳаншоҳнинг баногоҳ наъраси зум ўтмай олисолисларга етдики, сарбозлар қайтадан сафланишди. Бирок, ҳаракатлари барибир ҳалокатга маҳкум. Негаки, улкан супа пасттекислиқдан эллик қари юксакликда жойлашган бўлиб, икки ёнбоши тубсиз ўнгирдан иборат. Ортга қайтишнинг иложи йўқ, кеча айёрона қатл этилган жигаргўшалари қасосига чоғланган хундорлар сафини ёриб ўтиш жарликка сакрашдан-да ҳалокатлироқ. Жангмисан жанг бўлди...

Мислсиз ғайрат ила айланасига қилич сермаб, рақибларини ўтдай ўраётган Қўнуқтозни кўрганда Кир ботиний ҳиссиёти-ла ана шу паҳлавон маликанинг эри эканини сезди ва саркардаларига ниманидир деб ҳайқиргач, элликтача сарбоз ўша томонга отилди.

Иккаласининг ҳам мақсади аниқ. Бири эсиз кетган жигарбанди қасосида куйиб ёнса, иккинчиси шу азаматнинг ўлими ушалмас орзулари сари йўл очишини англаб от сурмоқда. Ҳа, бир-бирига айрича манфаатлар кураши, икки халқнинг ҳаёт-мамонт жанги, зафарёр шаҳаншоҳ ва эркпараст малика тўқнашуви бу.

23-БОБ

Муҳораба

Оловдек жибаси қадди-бастига ярашиқли Бўзқурт олдидан чиққан форсга найза санчиб, қирғинбарот ўртасига нигоҳини қадади. Ўша тарафларда азалий рақиби Теушпа наъра тортмоқда. У асирлик дамларини ўйлаганда Гауматни эслайди. Аммо, очиқ озор етказмагани боис магдан аламзада

эмас. Теушпа эса элчилик даврида икки-уч бор нафратини сочган. Қолаверса, юртдошларига кўшилиб, Тамиртош ва Кўнуқтоз каби номдор жангчиларга биродар тутинган кимса фавқуллодда мардлик кўрсатиши лозим.

...Теушпа ҳам уни кўрди. Аввалига кечаги ожиз каснинг нафрат тўла нигоҳи ўзига қадалганидан таажжубланди. Сўнг орияти тутиб, отига қамчи босди.

Бўзқурт Эроннинг ишонган паҳлавони ўзига тир эмаслигини сезса-да, пинак бузмади. Тўғри, у ҳарбий салоҳиятда Теушпа олдида ип ҳам ечолмайди. Аммо, ички ҳиссиётлари олға ундамоқда. Модомики устози айтганидек жони мудом омонда экан, бундан унумли фойдаланиши керак!..

Қасос истаб чиққан паҳлавонларни кўрганда атрофдаги жангчилар, беихтиёр ортга чекиниб, ўртада узунгина йўлак очишди. Рақиблар шу йўлақдан олға интилишди. Масофа сал қисқаргач, Теушпа зарб ила қўл силтади. Шувиллаган найза мўлжалига етиб улгурмай, қора тулпор қаттиқ кишнади. Қонсираган издиҳом тош қотди. Чунки бир неча лаҳза оёғи ерга тегмай елиб боргач, кўққис баланд сакрашдан сўнг дўнон ростакамига уча бошлади. Мўъжизавий парвоздан талмовсираган чавандоз охирги дамда эсини йиғди ва рақибни узра ўтаётганда кескин энгашиб, қўлидаги окинокни сермади. Ерга тушгунча эса боши ўртасидан иккига ажралган душманининг йиқилганини, йиқилибоқ пишқириб айланаётган саноксиз от туёқлари остида чангу тўзонга қоришганини илғаб қолди. Бирдан назарида ҳанузгача тинчлик бермаган ўша рўёлари жонланди. Оний мушоҳададан сўнг кўнгли таскин топиб, оғир уф тортди. Қарангки, устози билан видолашув онлари у ўзганинг қисматига юзма-юз келган экан. Айни дам хаёлида ўзгача фикр ҳам чарх урарди. Мана, ёвқур жангчилигини исботлади. Энди ҳақиқий кўчманчига айланиши учун сўнгги маросимни бажариши лозим. Шундай қарорга келгач, ҳайрат ва қўрқув аралаш тикилган ёғийга нафрат-ла боқиб, қиличидан томган қонни ялади ва узангига оёқ тираб, бор бўйича кўтарилди-да, даҳшатли ув тортди. Кутилмаган ёввойи сас душманлар талвасасига, дўстларнинг шоён қийқирувларига сабаб бўлди.

...Жангтоҳда бош узра кўтарилган дулдулни кўрмаган кас қолмади. Айниқса, Кирнинг капалаги учди. У барча

аслзодалар каби минг-минг йилқи соҳиби эса-да, бунақасини хаёлига келтирмаганди. Шу боис кўрган-билганларини эслай кетди. Ниҳоят, хаёлидан пириллаб ўтаётган манзаралар ичидан керакли воқеликни ажратиб олди. Ёлланма греклар аҳён-аҳён аллақандай қўшиқни куйлашар, она Ватанга бағишланган ўша сатрларда юнон гўзаллари Қолоқсой тулпорларига менгзаларди* Энди билса, қасидадаги отлар чинакамига парвоз қиларкан.

Шоҳ ҳайратининг иккинчи сабаби — чавандоз. Адашмаса, бу — ўша, Ҳиндикуш ортидан ташриф буюрган мусофир. Унинг илкида қаттол қуролнинг йўқлиги янаям эътиборга молик. Илло, қўрққани шу эди. Ахурамаздага шарафларким, ажалга чап берибди. Мусофирни асирга олган кезлари кўрган тушида саклар камонидан узилган пайкон юрагига санчилган эди. У жатанни қурмонга қўшиб ёқиб юборса бўларди. Аммо, қочсанг — тутилсан, яхшиси, унга пешвоз чиқ!.. Зеро, Кичик Осиёга уюштирган сафарлари чоғида ибратли афсона эшитган, ўша афсонада бир шоҳ қисматга тош отиб қурбонга айланган, яъни ўғил билмай ўз отасини ўлдирган, тукқан онасига уйланганди* Қолаверса, тақдир ўйинлари бекорга эмаслигини ўз танасида синаган, бобоси Иштувок бемаврид туши боис киндиги кесилмаган норасидани ўлимга буюрмаганда, ҳозирги аъмолига эриша олмасди, эҳтимол?..

Хуллас, мусофирнинг кетишига изн бериб тўғри қилаётганига у минг қарра ишонган, фақат бағрига босиб хайрлашаётганда бирровгина огоҳлантирганди. Асирнинг ваъдасида туришини яхши биларди, бугунги мўъжизавий парвоздан сўнг янаям ишонди. Энди хотиржам яшайди, туши чаппасидан келгани тайин.

* * *

Илоҳий тамғали зотнинг жасорати черикни анчагина руҳлантириб юборди. Натижада улар беш-ўн дақиқага ташаббусни ўз қўлларига олишди. Бироқ, бу узоқ давом этмади. Барига енгилмас паҳлавонининг аянчли ўлимига қарамай, рақибни мардлигидан руҳланган хукмдор кайфияти сабаб бўлди. Кир ёшлиқдан ҳарбу зарблар ичида улғайгани туфайли, қачон, нима қилиш кераклигини яхши биларди.

Шу боис, ҳозир кўнглидаги салгина кўтаринкиликни атрофидагиларга юктира олди. Натижада Бўзқурт қон ялаб, увуллагандан сўнг саклар фойдасига оған тарози паллалари тескарисига ўзгарди. Даставвал дахлар саркардаси ер тишлади. Буни Тўмарис олисдан илғаб қолди. Кейин не кўз билан кўрсинки, чекка-чеккадан камон отиб, душманни кириш топширилган қариялар гуруҳи тузоққа тушди. Найзага илиб, кўкка кўтарилган масйоғут улуғи Гўйлихоннинг жасадини яққол кўрган кўшон черик руҳияти батамом синса-да, кечга яқин душманнинг кичикроқ қисми хунлар ҳалқаси ичида маҳв этилди. Шу билан бугунги жанг якунланди, чарчаган кўшинлар ортга чекинишди. Хизматкорлар машъала ёқиб, ўликларни йиғишга тутиндилар.

Хон ўтовга қайтгач, малика саркардалари билан мажлис ўтказди. Тонг ғира-ширасида икки навкар қарама-қарши тарафларга — Жузжон ва Дах қароргоҳи сари жўнади.

Саҳармардондан янграган бурғулар яланғоч қиличларини чангаллаб ухлаган минглаб одамларни оёққа турғизди. Аслаҳаларини шиқирлатиб тизилишаркан, уларнинг қалбида бугунги ғалабадан умидворлик ҳисси тугён урар, деярли ҳеч қайсиларида тушкун кайфият сезилмас, мабодо кимдир ташвишли қиёфада эса, бу бор-йўғи мислсиз чарчоғу уйқусизлик натижасидир. Илло, бири ҳукмдорига кўр-кўрона эргашган мутаассиблардан, иккинчиси пойдеворсиз иморатлар-у, иморатсиз шахристонлари ҳимоясига ошиққан фидойилардан ташкил топган кўшинлар орқага йўл йўқлигини энди узил-кесил англаган, шу боис мардларча сафланиб, сўнгги жангга отланишмоқда эди.

Яккам-дуккам тепаликлар оғушидаги қонли майдонга шахдам яқинлашган босқинчилар дастлаб атрофдаги мудҳиш сукунат туфайли уч-тўрт дақиқага тўхтаб қолишди. Кўп ўтмай, оёқ остидаги замин зириллай бошлагач, жанговар тўдаларга бўлиниб жой-жойларини эгаллашди. Кўшин ўртасида келаётган Кир тонггача ухламаган эса-да, бардам кўринарди. Буни ҳозиргина мойланган соч-соқолию эғнидаги янги либослардан билиб олиш мумкин. Сафари давомида у кўчманчиларнинг ҳарбий усулларини анча-мунча ўрганган, тунги машваратда қарши ҳаракатларни келишиб ҳам олганди. Боз устига, кенжа ўғли Бардий ўн минг нафарлик бўлинма билан ҳализа-

мон етиб келиши тўғрисидаги хабар насия ғалабани шундоқ қўйнига солиб қўйганди...

Бугунги муҳорабани тонгдаги навкарлар етказган буйруқ натижаси ўлароқ, дах ва жузжонлар бошлаб беришди. Улар рақиблари атрофида айлана-айлана тамом қуршаб олишгач, ёнбошлама ўқ ёндира кетишди. Кир осонликча жон бермади. Худди шундай ҳол аввал Лидия билан кечган жангда рўй берган, ўшанда ёлланма греклар сардори Аркабус тошбақа усулини қўллаб, қўшинни муқаррар ҳалокатдан сақлаб қолганди. Ҳозир шуни такрорлашди, қоқ марказда шоҳ атрофини аввал «Барҳаётлар», кетидан суворийлар ўрашди. Пиёдалар эса чор теварақда алоҳида-алоҳида ғужланиб, қалқонларини боши узра кўтаришди. Майдонда юзлаб «тўнкарилган косалар» пайдо бўлди. «Косалар» тагида жон сақлаган форслар пайт пойлашга тушишди. Ҳимоя кутилган натижани берди, жузжон ва дахлар душманнинг писиб ўтиришидан жўшиб, ўқлар тугагач ортга қайтиш ўрнига, найзабозликка ўтишди. Тўмарис бу ҳаракатларнинг ҳалокатли оқибатини сезиб, зудликда сариқ яловни кўтаришни буюрди. Бадлуқ ва кеча ҳалок бўлган Могур ўрнига тайинланган Тахтон шартли белгига эътибор бермай «тошбақалар» устига отилди. Бундан фойдаланган сарбозлар шундоқ пешонада айланаётган отларнинг оёғига баб-бараварига қилич ургач, баногоҳ гурсиллаб йиқилган минглаб жониворлар залворидан Қизил майдон зириллаб кетди. Малика фожиа миқёсини бирдан англади. Бироқ кеч англади, бошқалар ёрдамга келгунча, ҳалқа гирдига ёғилган форслар яёв биродарларига қўшилиб, узангидан оёқ чиқаролмай типирчилаган навкарларни аёвсиз қирдилар.

Зудликда қизил байроқ кўтарилди. Бу — ҳамма ёппа хужумга ўтсин дегани. Душман устига қумтепалар ортидан Эрвуз бошлиқ саклар ва Моден Гулнинг хунлари, бу томондан масйоғутлар ёпирилди. Кир яна ўша усулини қўллади. Кўчманчилар энди уларга яқинлашишмади, садоқлари бўшагач, узоқдан айланиб, тошбақа боши косасидан чиқишини кутишди. Рақибнинг анча-мунча эҳтиёткор бўлиб қолганини сезган Кир барчани олға юришга ундади. Дастлаб туралар* ортига яширинган ёлланма юнон ва ҳабаш, изидан мидён, ниҳоят, форслар жангга кирди. Саклар пиё-

далар ҳалқасини ёриб ўтиши ҳамон орқадан суворийлар от қўйишди. Наतिжада вазият тескарисига ўзгариб, сахройилар икки ўт ўртасида қолишди.

* * *

...Эртадан бери қалтис аҳволдан қутулиш йўлларини излаётган Кўнуктознинг кўзи дафъатан хос соқчилари орасида келаётган шоҳга тушиб, кўнгли ёришди. Шу боис, ҳаялламай навкарларига ҳайқирди. Эллик чоғли масйовут буйруқни эшитибок, душман сафини пароканда айлаганча, шаҳаншоҳ томонга отилди. Уларни кўриб, жангтоҳнинг олис бурчагида олишаётган Бадлуқнинг кўнглига ҳаётбахш умидлар оралади. Изидан Моден Гул ва Тахтон марказга интилди. Бу бир ҳисобдан ўзини оқлади, жангчиларнинг руҳи кўтарилиб, майдон узра яна совуқ увуллаш янгради. Аммо, Кир кутилмаганда рақиб томон пешвоз юрди. Пиёдалар эса шартга бурилиб ортга қайтдилар.

Вазиятни баҳолаш ниятида тепаликка от сурган малика ниманидир сезгандай, черикни эҳтиёткорликка чорлади. Куроллар жаранги овозини босиб кетгач, йўл-йўлакай қаршисида улоққан пиёда ҳабашга қилич солиб кулатгач, қайта тиф санчаркан уфқдан кўринган тўдани таниб, хурсандлигидан қичқириб юборди, ёрдамга шошаётган оломон Шемоқ бошчилигидаги Марокент саклари эди. Кейин нигоҳини қарама-қарши тарафга тикканда, кўтаринки кайфиятидан асар ҳам қолмади. Негаки, Қизил майдонга йўналган иккинчи йўлакдан бегона издихом ўрмаларди...

Бу ҳам етмагандай, учар тулпориди чарх уриб душманни қираётган Бўзкурт ҳалокат ёқасида, ҳаддан зиёд қизишиб кетганиданми, ёхуд Яратганнинг ҳукми шундаймиди, исканжага олган қотилларини сезмай тобора ажали комига яқинлашмоқда. Мана, зарбасига чап берган ёлланма грек эпчиллик ила ортига ўтди-ю, узун дастали ойболтасини сермади...

Шавкатли ўғлони бошчилигидаги лашкар майдонга ёпирилиши билан Кир соқчиларини тарк этиб, олға ташланди. Ҳукмдорнинг кутилмаган жасоратидан руҳланган қўшин ҳам қараб турмади. Жонини Жабборга бериб сўқиша кетди. Вақтида курашга қўшилган темир интизомли «Барҳаётлар»нинг беҳато

хатти-ҳаракатлари эса форсинг галабасини, кўчманчиларнинг мағлубиятини янаям яқинлаштириб қўйди. Буюк халқнинг минг-минг йиллик шон-шухрати абасга айланадиган шармандали дамлар келди.

Олдинроқ боши олтин товоқда қайтарилган арзандаси-ю, душманлари найзага илиб азот кўтарган падари бузруквори ўлими сабабли кўз ёши тиркираётган маликанинг маъюс нигоҳи қонталаш уфқлардаги элас-элас нуқталарга қадалди. Илло бошқа ёрдам келмаслигини аллақачон сезса-да, бирнинг тушқунлиги мингга уришини тушунгани боис ўзини тетик кўрсатаётган, ғойибона нажотни эса энди улкан пастте-кисликда қаққайган саноксиз қумтепалар ортидан эмас, ўша назар етмас келажакдан қутаётганди Тўмарис.

Назар етмас келажакда эса...

24-БОБ

Қуёш тамғаси

Мен олис ўтмиш тафсилотлари битилган саҳифаларни безаган жимжимадор сатрлар ўртасида чизилган пайкон нимани англатишини билмай бошим қотган ва ўқиётган мисраларимдаги оламшумул воқеликларга бутун вужудим билан шўнғиётган маҳалда янада қутилмаган воқеликлар юз бермоқда эди. Хусусан, институтимиз дарбони Аҳмад оғанинг ғайритабиий ўлими туфайли ҳафсаласи тамомила пишган Махсим Азизий ўта хомушланиб, қазишмаларга қатнашмай қўйган, каминани эса вилоятдан келган терговчи туман Ички ишлар бўлимига чорлаб, ўзим билмаган, тўғрироғи, истамаган мавзуларим тўғрисида сўзлашга мажбурлаётганди.

Ёмони, уч-тўрт кун бурун пойтахтга жўнаган Тамара Содиковна, домланинг топшириғи натижаси бўлса керак, тегишли идораларга Аҳмад оғанинг ўлими тасодиф эмаслигини шипшитгани туфайли бениҳоя хавф-хатарга йўлиққанини ҳеч ким билмас, мен эса бу сирни ошкор этолмай баттар қийналардим.

Бунинг устига, Зармонинг ҳам тўсатдан кайфияти бузилган, лекин сабабини билдирмай, ошиғини азобда қолдиргани-қолдирган эди. Мен ортиқ шу тахлит яшолмаслигимни се-

зар, аммо ўша иримкашлигим сабаб айни воқеликларни-да тақдири азалга йўйиб, шикаста кўнглимга тасалли беришга беҳуда уринар, ниҳоят, бошқа макала топмай яна ҳарф ҳиж-жалаб, сирли тафсилотлар бағрига сингиб кетардим.

Тўмарис мадад истаб олис келажакка кўз тиккан маҳал анчайин думбуллим сабабми, ёхуд кўпроқ юқоридаги ма-салаарга андармонлигимданми, унинг асл муддаосини ан-ламадим. Чунки айни дамда менга ўтмиш воқеаларидан кўра отамдек меҳрибон устозим, ҳаётини олдиндан бел-гиланган режа асосига қуриб, номзодлик диссертациясини ёқлагачгина турмушга чиқишга аҳд қилган қариқиз касбдо-шим, айниқса, жисми жонимни забт этган маҳбубам тақдири азизроқ кўринганди. Шу боис мутолаани тўхтатиб, шамол-лаш баҳонасида кўчага чиққанча, Холчаёнга жўнадим...

Манзилга етгач, тепалик айланиб чодирга яқинлашдим. Чодирнинг этаклари ярим белигача кўтарилганидан ичка-ридаги ашқол-дашқоллар аниқ кўринади. Синчиклаб разм солувдим, назаримда, тиргаклари бақувват курсига чўккан Махсим Азизийнинг шашти анчагина пастдек туюлди. Сес-каниб кетдим. Сўнг устоз чарчаганда қийшайиб ором олиш-ларини эслаб, кўнглим жойига тушди. Ростданам, боши кўкрагига осилган, чап томонига сал тоб ташлаб мизғиётган кимсани кўрганда, беихтиёр бошқача хаёлларга бораркан киши...

Аста чодирга етиб, четроқдаги иккинчи стулга чўкдим. Шу туришда чорак соат ўтирувдимки, орқадан енгил қадам товушлари эшитилиб, Зармо кўринди. У кутганмиди ёки ўзини атайин шундай тутдими, ташрифимдан заррача ажа-бланмади. Имо қилиб, қарама қарши томон йўналди. Зарур гапи борлигини дарҳол сездим.

— Бу дейман, ако, келаркансиз, бизга ҳам хабар берма-дингиз?.. Ёки бундан буёғи яширинча келиб, яширинча ке-тишга ўрганияптиларми? — Нарироқ боргач шартта ўгирилиб, тумшувим тагида пишиллаганча истаза қила кетди у.

Нима деб жавоб беришни билмай, дудуқлана-дудуқлана минғирладим.

— Уйда ўтириб зерикдим. Сизларни кўргим келди...

Қиз, тарки одат — амри маҳол, шаддод қаҳ-қаҳ урди. Бироқ хурсандлиги узок чўзилмади, бирдан маъюс тортиди.

— Уч-тўрт кундан бери домланинг мазалари оби-тобида эмас. Аҳмад оганинг ўлимидан қаттиқ қайғуриптилар.

— Биладан...

Бошқа сўзга тилим келмади. Зеро домлам нафақат қайғуриш, балки ботиний хавотир туфайли ҳам тушкун кайфиятда эканлигидан огоҳман. Бироқ бу ҳақда бировга оғиз очолмайман, ишонишлари даргумон, қандайдир ғойибона кучлар ва ғайриоддий мўъжизаларга лаққа тушадиган даврлар аллақачон ўтган.

Каминани дилдори қаршисида озроққина эҳтиёткорликка чорлаган эҳтиёж эса унинг эртами, кечми ҳозирги сирасрорларни аниқлаш масаласи. Бунинг учун эски алаҳсирашлари бошланса, кифоя, яна нималарнидир билиб оламан.

...Кеча милиция бўлимидан келишганди, — Зармо қўлидаги чақирув қоғозини узатди, — бугуноқ бораркансиз...

Денов Ички ишлар бўлимида эски танишим Хуршид Низомович ва шаҳри азимдан ташриф буюрган Карим Ниёзович Боймуҳаммадов кутиб олди. Мен атайин бепарво саломлашдим-да, рўпарадаги курсига ўтириб, кулоғим сизда дегандай уларга термилдим. Пойтахтлик вакил сал хаёл сурди, муҳим саволи бордай тараддудланди, сўнг фикрини йиғиб тин олди-да, синовчан гап қотди.

— Ёрдам бермасангиз бўлмайди, дўстим. Камина милиция терговчисиман, сиз Илмий текшириш институти тадқиқотчиси. Хуллас, биздай одамларнинг турли хурофотларга ишониб юришининг ўзи бўлмағур гап. Бироқ, бошқа илож йўқ. — Карим Ниёзович нутки ўзгартириш ясадими-йўқми, кўрмоқчидай, афт-башарамга тикилди. Мен эса унинг нимага шама қилаётганини тушунсам-да, бирдан ҳамма қартани очиб ташлашни истамай меровландим, ниятим, мақсад-муддаодан ўзи гап очсин. Шундай ҳам бўлди, у сигарет буркситиб чуқур нафас олди-да, давом этди. — Ростини, аввалига ишонмагандим. Лекин, гувоҳларнинг гапи бир жойдан чиқавергач, начора? Қўлингиздан келса, ёрдам беринг. Сизни бунга мажбурлай олмайман, аммо сукут сақлайверсак, яна беш-ўн беғуноҳнинг бошига етамыз. Қурбонлар орасида сизнинг ҳам, менинг ҳам яқинларимиз бўлиши мумкин...

Шундайлигини ўзим ҳам биларман. Ҳолбуки, ўша ҳалокатга ҳаммадан кўпроқ бақамти келгани ҳозирча Тамара

Содиқовна. Мабодо, унинг айтганлари ошкор этилса, ёхуд Аззо Кабировичнинг кулоғига етса, худо урди, деяверинг.

Туйкус гараддудланганимдан Боймухаммадов сергак тортди. Сўнг чўчитиб юбормаслик ниятида назарини бошқа томонга буриб, «Гапираверинг», деди.

— Аввало Тамара Содиқовнани бутунлай унутасиз!..

— Сабаб?..

— Сабабини айтолмайман. Шу шартимга кўнсангиз, саволларингизга жавоб бераман.

— Маъқул, — жиндай ўйланиб рози бўлди терговчи, — аммо ҳамкасбингизнинг кўрсатмаларини текшириб кўриш фойдадан холи эмаслиги ўзингизга ҳам аён. Сизнинг икrorингиз шундай имкониятни кўлдан чиқаришимга арзийдими?..

Тушундим, у ҳозир ўсмоқчилаб сўраётса-да, натижа қандай тугаши ўзига сир эмаслигини сездирмоқда. Бундан анчагина хотиржам тортдим, фаросатли одам бекордан-бекорга бировнинг азият чекишига (ҳалок бўлиши нари турсин) йўл қўймайди. Айниқса, давлат одами...

Карим Ниёзович сир бой бермай, давом этди.

— Ўша қизил кийимли шотирлар ҳақида батафсилроқ сўйласангиз.

— Ўтган гал Хуршид Низомовичга айтганларимдан ортинги билмайман.

— Аммо, сизни айнан ўшалар пичоқлашган. Наҳотки жароҳат ўрни битмай, нафратингиз сўниб улгурди?..

— Қанақа жароҳат? — Ажабландим мен беозор шумликни дилга тугиб.

— Кўкрагингиздаги чандиқ... Ҳали ҳам ўқтин-ўқтин санчиб қўяётгандир?..

Кўйлак тугмаларимни ечиб, ҳамон истеҳзоли жилмаяётган суҳбатдошимнинг нақ пешонасида кўксимни яланғочладим. У-ку, икки ҳафталик асоратдан асар қолмаган баданимга унчалик эътибор бермади, ҳисоб. Аммо шеригига дуппа-дуруст одамнинг ғалати қилиғи эриш туюлди, шекилли, аввалига ўртамиздаги хижолатпазлиқни кўтариш учунгина ҳаммаси менга аён дегандек бош ирғаб, бепарво назар ташлади. Сўнг ранги оқарди. Гоҳ кўзимга, гоҳ кўкрагимга аланг-жалаб, таажжубланди ва бирдан қорачиғлари кенгайиб, оғзи очилди. Ана шундагина пойтахтлик терговчи ҳам бехос сесканди.

Рости, унча-мунчага сир бермайдиган жиддий кимсаларнинг бунақа аянчли аҳволи етти ухлаб тушимга кирмаган. Карим Ниёзович дудуклана-дудуклана кўрсаткич бармоғини юрагим устига ниқтади.

— Бу нима?..

— Ўша пичоқнинг изи, — бепарво кулимсирадим мен. Чунки шу тобда кимсан, Тошкентдек шаҳри азимдан келган терговчини фавкулудда ҳолатидан янаям ғурурим ошгани устига, Термиздаги касалхона Бош врачининг кулгили аҳволи ҳам кўз олдимга келганди. Тажрибали табибники ҳайратлантирибманми, оддий одамларни қўяверинг.

Сал ўтгач, Карим Ниёзович ҳали-вери ўзига келмаётганидан шубҳаланиб, кўз қиримни ташладим-у, баданимда кўрганим ўзимниям саросимага солди. Ҳа, икки ҳафта муқаддам касалхонадалигимда ярим қаричлик асорат шундоқ кўз ўнгимда битганидан нечоғлик ҳайратланган эсам, буни си янада ошиб тушди. Ўша чандиқ ўрнида энди кафтдай доира қаварипти. Бошимни эгиб, юқоридан пастга қараш бирмунча қийинлиги туфайли ҳозирча шунигина илғадим, холос. Аммо мазкур ноаниқ айлананинг ўзи ҳам оёғим қалтираб, вужудимдан дармон кетиши учун кифоя қилди. Беихтиёр Жалайир момонинг гапларини эсладим. Ахир, у кўкрагингда порлаган қуёшга ишон, демаганмиди? Неча кунки, бунинг маънисини қидираман, мана — кўкрагимда порлаган қуёш!

Ночор аҳволимдан терговчиларнинг ҳайрати ошса-да, барибир ҳам сергак экан, ўтирган курси-пурсим билан ағанаб кетаётганимда қайсисидир ушлаб қолди. Сўнг бир-биримизга ён бердик. Ҳа, менимча энди учаламизнинг ўзаро яширадиган сиру синоатимиз қолмаган, боз устига, хатарли сўқмоқдан ягона мақсад сари интилган ҳаммаслақларга-да айланиб улгургандик. Эҳтимол, шу сабабли мен итоаткорона термилар, улар саволларни қалаштираверишарди.

— Қотиллар қандай кийинишганди?

— Қизил, ёки қирмизи...

— Сиз уларни кутганмидингиз?

— Ҳа...

— Нима сабабдан?..

— Ўзим ҳам билмайман...

Сўзларимга сал-пал ўтрик аралашди. Чунки ўшанда хуфя қазишмаларимдан ғойибона хабар топган Илмий текшириш институтимиз раҳбари ишни шундай қолдирмаслигини англаганим туфайли кимнидир кутгандим. Ҳозир буни тан олсам, ўз-ўзидан ўшалар ҳақида гапиришга мажбур бўлишимдан қўрқиб, рад жавобини бердим. Тўғрироғи, барча ғаройиб ҳодисалару сирли жинойатлар калити биргина исм-шарифда яширинганини энди аниқ билсам-да, ҳалича Аззо Кабировичга на милиция, на прокуратура тенг келолмаслигини сезганимдан ортиқ гапирмасликни истаяпман.

— Сиз уларнинг қадам товушларини эшитдингизми?..

Дафъатан хотирам уйғонди. Ростдан ҳам бегона оёқ товушларини эшитган-эшитмаганимни ўйлаб, улар кетаётганда бирор ортиқча сасни илғамаганимни, остонада ғужанак тортиб инграётганимда, эшикнинг шарақлаб ёпилишидан сўнгги совуқ сукунатни ҳуссиэлигимга боғлаганимни эсладим. Энди билсам, ўшанда ўзимда эканман. Фақат кўксимга пичоқ санчган валломатларнинг сассиз ғойиб бўлишганини бошқа нарсаларга йўйиб қўя қолганман.

Шундай ҳам дейлик. Бироқ, улар арвоҳмидики, сузиб кетишса? Бирдан фикр-хаёлимни ўзга савол тўзитти. Нега энди?.. Ахир, ўзимнинг қорақушга айланиб институтимизга борганим, саҳродаги кўргиликларим-чи?.. Шуларни эътиборга олсак, қизил кийимли қотиллар тўғрисидаги таассуротлар тамомила ўзгаради. Масаланинг бошқа томони эса — арвоҳнинг чирқиллашини биров эшитмаскан (бунга ўзим гувоҳ), ростакамига пичоқ санчишини не деб изоҳламоқ жоиз?..

Карим Ниёзовичга қайтариб савол бердим.

— Уларнинг сассиз йўқолишганини қандай тушунмоғим керак?

— Билмадим, лўли қизнинг иши бўйича чакирилган гувоҳларнинг айтишича, улар сузиб ҳаракатланишган. Ўлжани Бўрижарга ташлагач, сув сатҳидан йигирма метрлар баландда варрак сингари парвоз ҳам этишган.

...Вужудимга алақандай таҳлика инди. Йўқ, одамзоднинг дафъатан парвоз этгани туфайли эмас, гап қандайдир лўли қиз ҳақида бораётганини эшитиб шу аҳволга тушдим. Қолаверса, Аззо Кабировичнинг заррача эътироз билдир-

май, Зармо Зиргомовани казишмаларга сафарбар этилганлар рўйхатига қўшганиям ҳалигача тушунарсиз эди. Демак, ўшанда у бошқа бегуноҳни ўлдириб, кўнгли осойиш топган. Аммо, қандай қилиб адашди экан? Мана шу саволга жавоб топсам, янада кўп нарсалар аён бўлишини сезганимдан терговчига илтижоли термилдим. У шубҳа-гумонларимни баттар оширди.

— Бўрижардан топилган устухон ўта эски бўлиб, камида икки минг ёшда экан.

— Икки минг беш юз қирқ тўрт ёшда...

Туйқус сескандим. Негаки, рақамларни қайдан олганим ўзимгаям номаълум. Аммо шу гапни айтаётганимда, хаёлимда рожа саройидан сочи қиртишланиб ҳайдалган йўловчи учратган икки шотир етовидаги пуштиранг либосли қиз ва ўша соҳибжамолни кўриқчиларидан халос этган бўзбўри гавдалангани рост. Бошқа нарсани эслолмадим. Бироз ўтиб эса шулар ҳам хотирамдан ўчди-кетди.

Билиб-билмай валдирашимдан ранги бўзарган Карим Ниёзович бошқа ҳеч нарсани сўрамади. Фақат учрашувимиз бошидагидек синовчан назар ташлаб, шивирлади.

— Уларни қандай тўхтатамиз?..

Ночор елка қисдим, «тўхтатиш йўлини билганимда, олдинроқ ўзим таклиф этмасмидим?..»

Шу кўйи қотдим. Ниҳоят, Боймуҳаммадов столга бир-икки чертиб, шеригига маъноли тикилди-да, сигарета тутатди. Беш-олти бор ҳузурланиб, чукур-чукур тортгач, бамайлихотир бош ирғади. Ўрнимдан кўзгалдим. Ташқарига чиқсам, кун пешинга оғибди. Гарангсиб озроқ турдим. Сўнг шахд машинамга ўтирдим-у, йўл-йўлакай новвойхонадан тўртта иссиқ нон, чоғроққина гузар бозорчасидан мева-чева сотиб олиб, Холчаён жўнадим. Ҳали домлам билан суҳбатлашолмай қайтгандим, қолаверса, ҳозирги мушкулотдан қутулишнинг ягона йўли ҳам ўша томонларда ниҳондек туюлмоқда, назаримда.

Машинамни газлаб, ҳаш-паш дегунча, манзилга етдим. Тепаликни боягидай ёнбошидан айланиб, яна этаклари кўтарилган чодирга келдим. Бу сафар домла уйғоқ экан, кучоклашиб кўришдик. Кейин қоғоз пакетдаги бозорликни столга қўйдим. Зум ўтмай, Зармо пайдо бўлди. У сир

бой бермай саломлашди-да, чой дамлади. Дастурхон устида ора-сира ташланган ўринсиз лукмаларга қараганда кутилмаган учрашувдан учаламиз ҳам нокулай аҳволда қолганга ўхшаймиз.

Домланинг гаплари анча-мунча йиғилиб қолган, шекилли, сал ўтмай Зармони ишчилардан хабарлашишга йўллади. Курсига жойлашиб ўтирганча, жон қулогимни тутдим.

— Ёмон ишларга аралашиб қолмадикми, бўтам?..

— Узр, домла...

— Кўп нарсаларни биладиганга ўхшайсиз...

— Ҳа... Аммо, буларни сизга айтолмайман, домла, айтолмайман!..

Махсим Азизий мавҳум нуқтага тикилиб, ўйга чўмди. Тушунишимча, баъзи тасодифлардан хабардор устоз эшитган-билганларига ишониш-ишонмасликни ўйлаб, аросатда қолган. Ҳозир шунга аниқлик киритиш ниятида гап очмоқда. Мен эса жисми жонимни телба-тескари айлаган ғайритабиий ишларга тортиб, бу мўйсафиднинг ҳаётига хавф тугдирмайманми, деган ҳақли андишадаман. Майли, ҳаммаси хайрли тугасин ҳам. Аммо изоҳ беришга тўғри келса, кўргиликларимни нимага боғлайман?..

Шундай ўтираверишда ортиқ бирор нарсани билолмаслигини англаган домла ниҳоят қўлларини дуога жуфтлаб, кетишимга изн бердилар. Хайрлашаётиб эса ўзингизга эҳтиёт бўлинг, бўтам, дедилар-у, ҳасратхонам қулфи-калитини очиб юбордилар. Қайрила солиб елкаларидан тутдим-да, эҳтимол илк бор кўзларига тик боққанча, тўхтамай бақиравердим:

«Жонимга қасд этишга ҳеч кимга рухсат йўқ, домла. Улар қадрдонларимни маҳв этиб, мендан ўч олишмоқчи. Шунинг учун ўзингиз эҳтиёт бўлинг. Тамара Содиқовнани бу ишларга аралаштирманг. Зармони эса кўриқлайдигани бор!...»

Буларни домла қандай тушунди, номаълум, бироқ қорачиқлари одатдагидан каттариб, таажжубли қиёфага кирганидан ўқим нишонга текканини англадим. Сўнг бошқа гаплар ортиқчалигини ҳис этиб, капани тарк этдим. Йўл-йўлакай ном қолдираман, деб шубҳали ишларга аралашиб қолганимни ўйлаётиб, бир вақтлар ўнгимдами-тушимдами гав-

даланган зарбоф либосли зотни эсладим. «Нима қилдийкан, бечора, иморатини тиклаб бўлдимикан? Ё ҳалиям телбанамо нигоҳини аланг-жаланглатиб, қулаётган чордеворлар аро югураётганмикин?..»

Изимга бурилиб чайла тепалик ортида кўринмай қолганини илғагач, нафас ростлаш учун чўнқайдим-да, учқур хаёлларим жиловини бўшатдим. Кўз олдим қоронғилашибок, нигоҳим ўша азим майдонларга кўчди. Бирок, халиги жонбоз курувчи — мен билган басавлат зот энди соч-соқолини кир босган аллақандай ятакчан қарияга айланган... Иморати анча-мунча кўтарилиб қопти. Деворлари бўй баравар қад ростлаган. Лекин, не мақсадда қурилаётгани ҳануз номаълум. Чол жонсарак ҳаллослаганча, атрофдаги хонавайрон бинолар пойида сочилган катта-кичик гиштларни ташишга овора...

Тўсатдан жаранглаган овоз хаёлимни тўзғитди.

— Бу дейман, ако, индамасам, шундай ўтираверасизми? Туринг, ўқдай отилиб манзилга жўнанг!..

«Нима, нима?.. Ўқдай отилиб манзилга жўнанг, дейди-ми?.. Қанақа ўқдай?..»

Бирдан хаёлимга кечаги ўкиганларим келди. Ахир, ўшаларда ҳам ўқ ҳақида гап бормаганмиди?.. Сатрлар орасидаги найзасимон таёққа назарим тушганиям рост. Зармо ҳозир шунга шама қияпти, деб айтолмайман, доимгидек алаҳсираётган бўлиши мумкин... Бирок у бекордан-бекорга алжирамайди, тўрт ҳафтаки, бунга ишонганман.

Бошимни кўтариб Зармонинг қиёфаси ногоҳ алаҳсирашдан кейинги афтода ҳолатига қайтганини кўрдим. Демак, гапларидан хулоса чиқаришим лозим, ёки таваккал ҳам қилишим мумкин. Масалан, шартта қайриламам-да...

Танишганимиздан бери илк бор фикримни тасдиқлатмоқ учун юрак ютдим.

— Қайси манзилларга жўнай?.. Қандай ўққа айланай, Зармо?..

Ғарибона аҳволимдан қизнинг чехрасига дарду алам кўпчиди. Сўнг ошиғига синовчан тикилиб, сўроғим оҳангида шивирлади.

— Ўша манзилларга жўнанг!.. Қасос пайконига айланинг!..

Қасос пайкони

Холчаёндан қайтганимда онам эгниларида қават-қават қўйлак, юз-кўзларини танғиб, тандирга нон ёпмоқда эканлар, саломимга бош ирғаб алик олдилар-у, яна ўз ишларига машғул бўдилар. Менга ҳам шуниси маъқул, ҳозиргина Зармодан эшитганларимни изи совимай, ўйлаб оламан. Шу ниятда ичкари уйга кириб деразани очгач, бебаҳо «китоб»имни гиламга ёздим-да, маҳбубамнинг хайрлашар дамдаги илтижоларини эслаб, хаёлга чўмдим. Албатта, Зармо Аззо Кабинович тўғрисида сўзлагани аниқ. Бошимни қотиргани эса мабодо, қасос олишни истаб қолсам, буни қай йўсинда амалга ошириш масаласи. Қолаверса, қизнинг иккинчи жумласи ҳақидаям айрим саволларим бор. «Қасос пайконига айланинг!..» Хўш, буни қандай тушунмоқ даркор, кўчма маънодами, ёхуд?..

Хуллас, ўйлайверсам, гумонларим талайгина.

Иккиланишимнинг кейинги сабаби, ўртамиздаги машмашалардан бутунлай беҳабар лўлининг оддий аспирантни Илмий текшириш институти директорига қарши йўллаётганидир. Ҳа, айна пайтда, тўппа-тўғри Кир Ахоманий ва малика Тўмарис ўртасида кечаётган улур муҳорабалар майдонига сафарбар этилишим тушимга киргани йўқ. Рост-да, аввалроқ қайлардадир чор-ночор сандироқлаган эсам, бариси вужудим ўлим тўшагида ётиб, руҳим парвоз этган онлар маҳсули. Ҳозирги ўйлаганларим эса энг ўйноқи тасаввурларга ҳам сиғмайдиган хомхаёл экан, таваккал тахминларни йиғиштириб, диссертациямга уринганим маъқул. Хусусан, ўқиб-билганларимдан аниғи шуки, авваламбор тўғри йўлдаман, бунга асосларим етарли. Чунончи, йигирма беш асрлар бурун Турон пасттекислигида от сурган кўчманчи қабилаларнинг кўпчилиги аслида туркийлар бўлганига ишончим комил. Эски буқа терисидаги битиклар мутолааси давомида туғилган охирги қарорим шу. Негаки, Будда замондошининг каминага тушунарли тилда ёзганларидан бошқача фикр уйғонмайди. Ўзимнинг изланишларим мобайнида англаганларим ҳам мазкур тахминларни тасдиқлайди.

Ўша машхур Ишпагайни олайлик. Эрамиздан икки минг етти юз йил бурун дунёнинг деярли ярмини забт этиб, Ишакуза давлатини барпо этганининг ўзи мислсиз воқелик. Энди муддаога ўтайлик — биз милоддан олдинги даврларни ё хитой манбаларидан, ёки юнон мозийшуноси Геродотнинг «Тарих» асаридан ўрганамиз. Геродот эса кўрган-билганларини миллий дунёқарашига нисбатан баҳолайди. Бундан ташқари, унинг айрим атамаларни ўзига маъқул талаффузда юнончалаштириб ёзганиниям биров рад этолмайди. Модомики, қадим-қадим замонларда жой ва шахслар туриш-турмушига қараб номланган экан, Геродот таъкидлаган «Ишпагай» ва «Ишакуза» сўзининг асл маъносини ўз тилимиздан излаш мақбулроқ, назаримда...

Қабилачилик барча замон ва маконларда деярли бир хил тамойиллар асосида ривожлангани ҳаммага аён. Шу томонлама қарасак, бизга энг яқин ибтидоий жамоалардан маълум бўладики, шахсга исм беришда, аввало, ота-она орзулари, сўнг гўдакнинг ижтимоий келиб чиқиши ҳисобга олинган. Масалан, атиги юз йил бурунги Америка ҳиндуларининг отлари, албатта, аниқ маънони англаган. Австралиялик аборигенларда ҳам исм кўйиш олдидан пухта ўйланган. Шундай экан, Шарқдаги башарият уруғчилиги асосида яшаган замонларда бу маросим бошқача йўсинда кечган, деб ким айта олади? Мақсадга келдикми? Энди бу ёғини эшитинг. «Тарих» асарида қудратли Оссурияни тиз чўктирган сак Ишпагай, давлати Ишакуза деб аталган-у, буларнинг маъноси ёзилмаган. Ваҳоланки, Геродот ўзига тушунарли номларни батафсил шарҳлагани ҳаммага маълум. Ҳатто, мидёнийларнинг исмларга берган изоҳлари мавжуд. Демак, антик тарихчи форс тилини қисман тушунган ёки биланларнинг ёрдамига таянган. Бегона сўзлар учраганда эса бундай сермашаққат муаммодан қочган. Эҳтимол, шу боис Ишпагай исми шарҳланмай қолгандир. Ҳолбуки, бу шахс ҳарбий лаёқати жиҳатидан Кир ёхуд Искандардан ўтса ўтадики, қолишмайди...

Ҳамма гап юқоридаги атамаларнинг аслида бизга таниш Шапагай ва Ишўғиз сўзининг юнончалашган вариантлигида. Шапагай — чапақай, Ишўғиз эса (ич ва таш) ўғиз уруғлари маъносини англатишини ким билмайди, дейсиз?..

Қадим замонларда кишининг жисмоний имкониятларини илоҳийлаштириш оддий ҳол саналган. Жумладан, гўдакнинг ўзгага ўхшамаган томонлари бирдан кўпчиликнинг назарига тушган ва ундан керакли хулосалар ясалган. Искандар Мақдуний ва Кир Ахомандан анча бурун дунёни зир титратган кимсани ташқи жиҳатларига қарабгина Шапағай аташганининг сабаби ҳам шунда. Қолаверса, бундай шахсларда фотиҳлик иқтидори ривожланган бўлади. Алҳол Александр, Спитамен, Чингизхон ва Соҳибқироннинг сўл қўлда бемалол қилич ўйнатгани ҳеч кимга сир эмас. Демак, чапақайлик азалдан Яратганнинг неъматини саналган.

Айни дамда яна бир фикрни ўртага ташлашни истардим. Геродот даврида бугунги тараққиёт, бинобарин, ҳозиргидай батафсил маълумотлар йўқ эди. Шу сабабли жаҳон халқлари хусусидаги билимлар ҳам чекланган бўлган. Алалхусус, ўша замонларда ер юзида ҳозиргидан (икки минг) зиёдрок миллатлар ёйилган эса-да, тарихчи атиги эллик-олтмиштасини қайд этиб, ўзига номаълумларини буларнинг қариндошлари сифатида келтираверган. Қарабсизки, саклар Шарқий Эрон лаҳжасида сўзлашувчи қабиллага айланган-у, биз гумроҳ бандалар ҳалигача мазкур таваккал тахминга асосланиб, бутун бошли халқни эронийлар сифатида таниймиз. Аслида-чи?.. Қадим аждодлардан қолган беш-олти сўзни синчиклаб текширсак, уларнинг кўпроқ кимга яқинлиги аёнлашади. Дейлик, «сарабара» — кўчманчининг белдан пастки кийими... Энди шаравор ёхуд чолворни олайлик. Фақат туркийларгина кенг иштонни шундай аташади.

Кейингиси «барта», болта дегани. Сўзлар ўртасида яқинликни сездингизми? Албатта!.. Устига-устига, бўғинлар ўрнини алмаштирамангиз, табар деб ўқилади (навбатдаги авлодлар томонидан ясалган атама). Икки сўз ҳам ягона маънони англатишини инобатга олсак, мақсадимиз янаям ойдинлашади. Хулласи калом, сарабара — чолворни, барта — болта, табарни англатаркан, уларнинг форс тилига алоқадор жиҳатини топинг-чи?..

Гап шундаки, боя таъкидлаганимиздек Геродот Кичик осийликларни, асосан, шумерлар, аккадлар, халдейлар, лулубейлар, кассийлар, арамейлар, элабийлар, мидонийлар, хеттлар, хурритлар, эронийларга ажратгандек, нарироқда яшаган



бегона қабилаларни таниш миллатларнинг бирига боғлаган-қўйган. Натижада, скиф форснинг тус қариндошига айланиб қолган.

Ваҳоланки, Библия пайғамбарларидан бири, эрамиздан олдинги VII—VIII асрларда яшаган Еремийнинг тарихий фактларга асосланган китобидаги баъзи мисралар тўғри йўлдан бораётганимизни кўрсатади. «...Яратган деди: тавба қилмасангиз, қонхўрлиги ва қаттиққўллиги жиҳатидан бошқа одамларга ўхшамаган, тилию талаффузи сиз билган шева-лардан кескин фарқ қилувчи ёввойи қабилаларни устингизга жўнатаманки, туғилганингизга пушаймон чекасиз...»

Айни сатрларни бекорга келтирмадик. Гап скифлар ҳақидалигини эътиборга олсак, мабодо тили эронийларга ўхшаганда, пайғамбар юқоридаги жумлаларни таъкидламасди. Чунки ўша замонларда Бобил, Оссурия, Элам, Мидия сингари салтанатлар бутун дунёга машҳур эдики, Арабистон яриморолида яшаган элу элатлар барини яхши билар, устига устак, форс-мидён лаҳжалари давлатлараро савдо-сотик тили ҳисобланиб, агар скифларнинг жиндак яқинлигини сезишса, назардан қочирмаган бўлишарди. Еремей эса уларни етти ёт бегона қабилалар сифатида эътироф этади...

Энди шунга мантиқан боғланадиган бошқа мисол, Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону лувотит турк» асарида қуйидаги мисралар бор. «...Қошғарлик Халаф ўғли имом Шайх Хусайн деган одам охирзамон ҳақидаги китобида пайғамбаримиздан шу ҳадисни ривоят қилади. Улуғ Тангри айтди: менинг бир тоифа аскарим бор, уларни **турк** деб атадим ва кунчиқарга ўринлаштирдим. Бирор халқдан вазаблансам, **туркларни** унга қарши йўлламан» (М. Кошғарий. «Девону лувотит турк». 1-том. 334-бет).

Ҳар иккала мисолнинг туб моҳиятидан келиб чиқсак, гап аслида битта халқ тўғрисида бормаяптими?..

Вақтики, яна бир фикрни ўртага ташламоқчиман. Негадир, баъзи тарихчилар қадимда Турон пасттекислигида от сурган кўчманчиларни туркийга боғлашдан кўрқишади. Очиқ-ойдин белгилари кимлигидан дарак бериб турса-да, бошқача хулоса чиқаришга уринишади, исм-шарифи ёки ташқи қиёфасининг айрим ўхшаш жиҳатлари туфайлигина форсийзабон ҳисоблашади. Ана энди дўппини олиб, мундоқ ўйлаб кўрайлик.

Ҳозирда барча мусулмон давлатларида арабча исмлар урф. Шундан келиб чиқса, бир неча асрлардан кейинги тарихчилар йигирманчи-йигирма биринчи асрларда дунёнинг ярмида, хусусан, Ўрта Осиё худудида ҳам бадавийлар яшаган деган қарорга келишлари керак экан-да?..

Дарвоқе, худуд ҳақидаям озми-кўпми таъкидларимиз борки, бу фикримизни янада исботлашига ишончимиз комил. Тарихдан маълум, айрим халқлар фақат ўрмонларда, бошқалари тоғ ёнбағирларида, баъзилари эса чўлу биёбонларда умргузаронлик қилишган. Бундай турмуш тарзи қонқонига сингиб кетганлиги сабаб, минг йиллар давомида заррача ўзгармаган. Инчунин, форсийлар бугунга қадар тоғ бағирларини маъкул кўришади. Демак, минг йиллар илгари ҳам скиф тоққа интилмаган, форсий сахрога... Шундай экан, кўчманчиларни тоғликларга боғлаш беҳуда сафсата.

Шу ўринда ҳурматли тарих отасига нисбатан яна айрим эътирозларимизни изҳор этмоқчимиз. Маълумки, скифлар Оролбўйи, Аму ва Сайхун қирроқлари, қадимий Олтой, Тувадан тортиб Каспий, ҳозирги Днепр ва Дон сохилларигача бўлган бепоён худудни эгаллашган. Булар ҳақида батафсил тўхталган Геродот Дон дарёсини Танаис, Амуни Окс, деб атайти. Сўзларнинг маъноси хусусида эса сукут сақлайди. Модомики, машҳур мозийшунос бу сермашаққат юмушдан қочган экан, биз зиммамизга олайлик. Чунки Окс Ўкуз (дарё, сой маъносини англатади)нинг грекча вариантыдир. «Танаис» ҳам юнонга нисбатан туркийга яқинроқ. Илло, дарёнинг азалдан худди бугунгидек сокин оққанлиги борлиқни ички-ташқи кўринишига қараб баҳолашга мойил қабилалар диққатини тортган. Қарабсизки, шунга мос ном топилган.

Тыныс—қадимий тилимизда тинч дегани. Ҳозирда ҳам айрим туркий халқлар тинч сўзини юқоридагидай талаффуз этишади. Шундай экан, юнончалашгач, Тыныс Танаис бўлиб жарангламаганига ким кафолат беради?..

Михаил Шолохов ўзининг машҳур асарини дарёнинг айна хусусиятларидан келиб чиқиб номлаганини ҳисобга олсак, фикримиз янада ойдинлашади...

Менинг далилларим шу билан тугамайди. Панжа орасидан қараш оқибатида бутунлай ўзгача тусда гавдаланган воқеалар

тарихда бисёр топилади. Масалан, XIX аср охирларида скифларни номи ўхшашлиги учунгина герман қабилалари, деб эътироф этувчилар бўлган. Қаранг-а, қадимги саклар ҳозирги саксларнинг узоқ аждоди эмиш. Ахир, Туронзамин қаерда-ю, Германиянинг Саксония ерлари қаерда?..

Бу гапни бекорга келтирмаяпмиз, модомики, ушбу янги тахминни ўртага ташлаганлар мозийшунослик оламидаги маълуму машхурлар экан, уларнинг ҳозирги нуфузли издошлари ҳам адашмаяпти, деб ким айта олади?..

Бундан ташқари, тарих фанида биргина кишининг масъулиятни сезиб-сезмай билдирган фикри келгуси авлодлар учун бошқотирмага айланиши мумкин. Геродотнинг фикрича, дунёнинг деярли ярим аҳолисининг эллинлар каби Зевсни асосий худо санаганлари бунинг ёрқин мисоли. Ваҳоланки, ҳар бир халқнинг ўз дини, ўз маъбудлари, худолари бўлган.

Дарвоқе, худолар ҳақида...

Манбаларда сак, масйоғут, хун, дах, жузжон, хуллас, кўплаб кўчманчилар, асосан, кўшга сиғинишлари таъкидланиб, кетидан бошқа маъбудлари санаб ўтилади. Шулардан бири уруш пири Ойтосир, она тилимизга ўгирсак Ойтўсар. Навбатдаги туркча атама... Қадимги Миррихни бундай номлашда, балки қизил сайёранинг бизга ноаён хусусиятлари ҳисобга олингандир. Билмадим, изоҳлаш мунажжимлар иши, эҳтимол, қачонлардир қадимда Марс бекорга Ойтўсар деб аталмаганини исботлашар...

Вақтики, яна бир нарсани эслатиб ўтмоқчиман. Юқорида айрим тарихчилар сакларни туркийларнинг аждоди сифатида тан олишдан кўрқишлари айтилди. Шунга боғлиқ мисол, VI асрда яшаган византиялик тарихчи Менандр деган зот император Юстинианга турк хоқонидан жўнатилган номани эски скиф ёзувида битилганини, элчилар ҳам мазкур тилда сўзлаганларини эслаб, туркийлар ўша жанговар қабиланинг авлоди эканлигини таъкидлайди. Бундан келиб чиқадикки, саклар туркча гаплашишган, кейинчалик замона зайли билан номи ўзгарган-у, бугунги муаррихлар шу баҳона, буюк халқни дом-дараксиз йўқолган, деб айюҳаннос солишмоқда.

Энди сизга савол, мабодо бирор тарихий баҳсга дуч келсангиз, у ҳақда яқин замондошларининг далилларига ишонасизми, ёхуд минг йиллардан кейинги уламоларга?..

Ҳозирда саклардан атиги уч аср беридаги тарихчидан кўра икки минг йиллик масофада яшаган олимларнинг саф-саталари урф. Шундай экан, асл ҳақиқатни VI асрда яшаган Менандр айтганми, ёки йигирма биринчи аср уламси?..

Гапнинг қисқаси, Геродот ва кейинги муаррихларда ҳам бугунги Самарқанд Сугдиёна пойтахти сифатида эътироф этилиб, ўша пайтдаги номи Маракана — Маракент дейилган. «Кент» атамаси эса туркийларда шахристон маъносини англатиши Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луготит турк» асарида қайта-қайта такрорланган. Бундан навбатдаги масала кўндаланг бўлади, модомики шундай экан, қарийб уч минг йиллар бурунги шаҳарни олимларимиз таъкидлаганидек, бирор туркий яшамаган даврларда ким бундай номлади?

Энди шу масалага оид бошқа исботни эшитинг. Фирдавсий «Шоҳнома»сида, ундан олдин «Авесто»дек буюк китобда ҳам эронийларга қарши турган Турон ҳукмдори ҳақида сўз боради. Тўғри, мазкур асарларда Афросиёбни ўта жоҳил, қаттол, хуллас, салбий шахс сифатида таърифлашади. Бу бошқа масала. Бизга муҳими Афросиёб томонидан Маракентнинг қурилиши. Ўзингиз ўйлаб кўринг, шахристонини туркча номлаган инсон қайси миллат вакили бўлиши мумкин?..

Мен юқорироқда тақдири азалга ишонишимни (мазкур синоатнинг муаллифи кимлигини англасак, янаям қадрли ошади), қодир Эгам доимо қўллаб-қувватлаб келганини айтганман. Инчунин, ўзимни билагон туркийшуносдек тутаётганим ҳам эриш туюлмасин. Нимадандир воқифманки, мозий тафсилотларида зинҳор адашмаяпман. Ахир, Ишпагай — Шапагайлигини, Ишакуза — Ичўғизлигини, Ойтосир — Ойтўсар, Окс — Ўқуз, Танаис — Тыныслигини ким ўйлабди, дейсиз?.. Айни дамда оз-моз шаккоклигимдан ҳам тонмайман. Йўқса, Геродот билан баҳслашармидим? Бошқа томонлама эса ҳақиқатни гапиришга тўғри келса, ортиқча даҳмазаларни ўйламаскан киши. Айниқса, миллий ғурурга алоқадор туйғулар уйғонса...

Нафсиларим, буларни миллий туйғуларим туфайлигина бажараётганим йўқ. Мушкул юмушларга йўллаган нарсалар илмий ишимни якунига етказиш илинжи ва Аззо Кабировичга қарши муносиб курашиш иштиёқидир. Булардан кўпроқ роль

ўйнагани кейингиси десам, янада адашмайман. Илло, Сулаймоновлар бор экан, мен жиҳодимни давом эттиравераман...

Кўрдингизми, гап айлана-айлана яна Аззо Кабировичга тақалди. Ваҳоланки, уни бир неча кунга унутиб, ўз ишларимга, яъни ҳўкиз терисидаги битикларга шўнғимоқчийдим. Айни дамда, шу фикрларга келишимга ўша ўқиганларим сабабчи эканиниям унутмайлик. Йўқса, камина қаёқда эдим-у, икки ярим минг йиллик тафсилотлар қаёқда эди...

Алқисса, қайтадан ҳаёт-мамот жанги кетаётган майдонларга яқинлашдик. Бу майдонларда эса олдинроқ таъкидлаганимиздек, гоҳ Эроннинг, гоҳ Туроннинг посангиси оғир келаётган, икки кун бурун яккаю ягона эркатойини бой берган Тўмарис кеча падари бузрукворидан айрилиб, қалбини аёвсиз азоб гажиётса-да, дикқат-эътиборини тўрт сония бурун қиличи зарбидан қулаган барзанги ҳабашдан узиб, сўнгги бор назар етмас келажакка илтижоли тикилаётганди.

Эллик-олтмиш қадамча нарироқда душманлар ўртасида ярадор йиртқичдек кутуриб, ўнгу сўлига тинмай қилич сермаётган Қўнуқтоз ҳайқирарди. Жуфти ҳалолнинг ваҳшиёна наъраларини бошқалар ҳам эшитиб, зарур чора кўришга уринишаётганини назардан қочирмаган Тўмарис яқинроқдаги Тамиртош сари интилди. Маликаларининг нигоҳи қайси тарафга йўналганини вақтида сезган беш-олти жангчи дарҳол ўша тараф от сурди. Зум ўтмай, Эртуз ўғлини ўраган сарбозлар чекинишди. Қуршовдан қутулган саркарда биродари томон отилди. Бу пайтда шахсан Кирнинг имоси ила етиб келган ўн нафар «барҳаёт» сакнинг беқиёс маҳорати олдида «думи қисилган» шерикларига қўшилиб, атрофдаги доирани қисқартира-қисқартира ўлжаларига яқинлашган, буни вақтида сезган Қўнуқтоз яқин масофадаги қиличбозлик ўзи учун анча ўнғайлигини ҳис этиб, уларга атайин имконият яратиб берганди.

Барибир ҳам умр йўлдошининг ҳаракатлари ҳалокатга маҳкумлигини сезган Тўмарис ногоҳ баланд овозда қичқирди. Аёлнинг наъраси муҳораба майдони узра ўзига хос ишорадек жаранглади ва яқинроқда жанг қилаётган масйоғутлар йўлларидаги душманларни хазондек чирпирашиб, олға интилишди. Ўнлаб ёғий ичра нотенг чопқин кетаётган жойга етган Тамиртош қиличини рақиби бағрига санчиб, назарини

куршовдаги инисига олганда, кеч бўлганди. Тўғрироғи, кўзи кўкрагига тиф санчган ёв бўғзига ёпишиб, қонини ичганча, отдан йиқилаётган Кўнуқтозни зўрға илғаб қололди. Буни Тўмарис ҳам кўрди. Бироқ ортиқча дод-войлар муқаррар мағлубият эканини англаб, кўзларидан ёш тиркиратганча жангни давом эттираверди.

Сардорнинг қатъиятлилигидан руҳланган саклар юзага келган қалтис ҳолат фойдадан холи эмаслигини ҳис этишди чоғи, сўнгги мадорларини йиғиб, наъра тортишди. Улкан жанггоҳ узра янграган даҳшатли садо Қирнинг эътиборидан четда қолмади. Отни қамчиламаса кеч бўлишини англаб, жиловдорга олисдаги Тўмарисни кўрсатди. Шаҳаншоҳнинг олға интилганидан руҳланган кўшин ҳам тек турмади. Яқинроқдагилар дарҳол жипслашиб, атрофда жонли девор ясаса, олдиндаги юз эллик-икки юз чоғли сара сарбоз шахдам ҳаракатланганча, шоҳ аравасига йўл оча кетди.

Бархан устида уч кун бурун Бўзқурт берган жатандан пайкон йўллаб, рақиб суворийларига қирон келтираётган Дубчароқ баногоҳ шоҳ тез орада ўқ етарли масофадан ўтишини илғаб сергак тортди. У шу тобда уруш тақдирини ҳал этадиган сўнгги имконият туғилганини, мабодо шуям бой берилса, бошқа мўъжиза юз бермаслигини ҳис этиб садокқа кўл узатаркан, қалбида аллақандай ғурур уйғонган, мазкур ҳиссиёт туфайлигина сўнгги шибани гириққа ўрнатгач, ҳорғин нигоҳини шоҳона аравага тикиб, пайт пойлаётганди. Нариги тарафда эса шаҳаншоҳнинг кутилмаган жасоратидан руҳланиб хуруж қилаётган душман қаршисида эсанкираган Тўмарис ҳам унга илтижоли кўз тиккан...

Ҳа, фарзандларидан бевақт ажраган бу оналар, айни дамда бир-бирлари ила ғойибона сўзлашаётгандилар. Аммо, фавқулудда тадбир ҳамишаям дилдагидай амалга ошавермаскан. Йўқса, бир неча дақиқадан кейин шаҳаншоҳ кўкрагига санчилажак пайкон ўзга бировга насиб этармиди?.. Қарангики, сочлари оқарган қотма аёлнинг қулай ўрнашиб, камонни шай тутганидан воқиф икки «барҳаёт» тўсатдан, дўнглиққа от солди. Улар юқорига ўрлашаркан, Дубчароқнинг мияси шошилинич қарорда тўхтади. Агар Қуруш тепага тирмашаётган соқчиларидан аввал нишонга тўғри келса, ер тишлайди. Суворийлар тезроқ ҳаракатла-

нишса, начора, сўнгги ўқини олдиндагисига йўллайди-да, тақдирига пешвоз чиқади...

Яна бир бор Дубчароқ томон назар ташлаган Тўмарис юзага келган қалтис ҳолатни тушуниб етди ва душманни чалғидек ўраётган Модэн Гулга ҳайқирди. Моден Гул ўша заҳотиёқ тепаликка от қўйди. Аммо қалтис ҳолатдан нигоҳ узмаган форслар ҳам шаҳаншоҳ учун хавfli вазият туғилганини сезишган, шу боис элик-олтмиштаси хунларнинг йўлини кесиб чиқаётганди. Энди нақадар уринмасин, башған Дубчароққа вақтида етиб боролмаслиги аниқ.

...Беш-олти сониядан кейин шиба йўллашга ҳам кечикишини тушуниб етган Дубчароқ Тўмарис томон ноилож кўз ташлади-да, гирикни тортди. Шувуллаб учган ўқ тепаликка чиқа солиб, олға интилган ёш сарбозни эгардан тўрт газлар орқага улоқтириб юборди. Мислсиз зарбадан хаёли қочган иккинчи «барҳаёт» тезда ўзини ўнглаб, наъра тортди. Дубчароқ ҳаёт-мамот жангига ҳозирланди. Жатанни чеккасидан маҳкам ушлабон, суворийга пешвоз чиқди. От ҳуркиб, четга сакради. Шу аснода кўлини сермаган аёл узангига оёғи илашиб қолган рақибини боши кумда судралиб, узоқлашаётганини кузатаркан, оғир хўрсинди. Чунки, айни дамда, шоҳ ўқ етар масофага яқинлашган, бироз ўтгач, мўлжалдан узоқлашиши ҳам тайин эди. Қуролини ерга тираб, теvarакка маъюс назар ташлаётган кампир энди ўзга мўъжиза юз бермаслигини, боз устига, санокли дақиқалардан сўнг қўшон черик мағлубият аламини тортишини-да хис этарди.

Кечган воқеаларни кўз қири билан илғаб қолган Тўмарис ҳам ҳафсаласи пишиб, ҳорғин уф тортди. Сўнг йиғламоқдан нари-бери аланглаб, ҳар жой-ҳар жойда пароканда олишаётган халқига термилди. Мағлубият онлари тобора яқинлашар, ҳалича на ўғли, на эри ва на отасига аза очишга улгурмаган малика қондош-жондош юртдошларининг бирмабир қон қусаётганларини кузатаркан, сўнгги илинж сифатида кимга суянишни билмай ўйлангани боис гирдини ўраб химоя қилаётган йигитларнинг талвасали ҳайқиришларию қуроллар жаранги ҳам, инграй-инграй жон таслим этаётган қурбонларнинг аянчли нолалари ҳам қуловига чалинмас, жангу жадаллардан чарчаган нигоҳи муҳораба майдонидан анча-мунча йироқдаги нуқталарга қадалган эди.

Ҳа, уфқлар ортидан ўзга нажот келмаслигини яхши англаса-да, тушкунликка тушганини билса, черик муқаррар мағлуб бўлишини тушунгани сабаб, у ўзини руҳан бардам кўрсатар, аслида эса ғойибона мадад кутиб, бор диққат-этибори билан ўша назар етмас олис келажакка кўз тутганди...

Боягина тандирдан узилган бўрсилдоқ нонни онам косада келтирган сувга ботириб, паққос туширганимдан кейин диссертациям битилган папкани очиб, икки-уч саҳифани қоралаш баробарида Аззо Кабировичга қарши жиҳодимни давом эттиришга қатъий қарор қилгач, яна мутолаага тутиниб, муштларимни қисганча, шундоқ кўз ўнгимда кечаётган қонли муҳорабаларга шўнғирканман, дафъатан охирги жумлани аввал ҳам ўқиганимни эслаб қолдим. Сўнг бундан ҳайратлана-ҳайратлана юқорироққа назар ташладим. Аммо, бефойда... Негаки, Тўмариснинг тушкун аҳволи тасвирланган сатрлар кутилмаганда ўринларини ўзгартирган, камина эса бу мўъжиза ўзимга қаратилганини сезсам-да, сабабини билолмай қийналар, боз устига, илмий ишни бошлаганимдан бери ғайриоддий воқеаларга етарли даражада кўникканимдан ҳозир рўпарамдаги эски укпага битилган баъзи жимжимадор ҳарфларнинг беҳос ўринларидан сочилиб, бошқа жойда қайтадан тўпланишлариниям одатдагидек қабул қилардим. Бошимни қотиргани эса мазкур синоатнинг асл муддаоси эди.

Ниҳоят, ўйлай-ўйлай шу туришда барибир ҳеч нарсани тушунолмаслигимни ҳис этгач, яна Зармога қайтдим. Ўзи шундай, охирги пайтларда сал чарчасам, маҳбубамнинг ёди билан ҳордиқ чиқаришга ўрганибман. Ҳозир ҳам бирдан фикрим равшан тортди. Ва баногоҳ сўнгги учрашувимизни эсладим.

«Қасос пайкониға айланинг!..»

Нима-нима?.. «Қасос пайкониға айланинг?..» Ахир, бу Тўмариснинг ночор ҳолатига ишора эмасми? Камина айни дамда шу мушкул муаммони уддаласам, Дубчароқ бор маҳоратини ишга солиб, рақиб саркардасини маҳв этмайдим?..

Бирдан бошимга тушунарсиз оғриқ кирди. Чаккаларим лўкиллаб, кўз ўнгим қоронғилашди. Кейин ўтирган ўрнимдан

ёнбошимга оғдим, ўзимни тутишга мажолим қолмади. Назаримда, фақат онгим тирик. Нимадир қилиб фикримни жамласам, маррага етишимни биламан. Аммо, оёқ-қўлим ўзимга бўйсунмайди. Ўлганни устига тепгандек, вужудимни аллақандай мудроқлик босиб, иккала кафтимни бошим узра ошириб, бирлаштирганимга нима дейсиз?.. Амаллаб керишолсам-ку, уйғонишим тайин. Агар шу ожиз ҳаракатим эпполмасам-чи?.. Ҳар ҳолда, уриниб кўриш фойдадан холи эмас...

Сўнгги мадоримни тўплаб, оёғимни узатдим-у, балога қолдим. Ишонасизми, тўсатдан аъзойи баданим тарашадай қотди. Ноқулай аҳволдан қутулиш учун энди ёлғиз ўзимнинг уринишларим камлик қилишини сезгач, ноилож тақдирга тан бердим. Тақдир эса асирини номаълум томонларга учирди-кетди. Ҳа-ҳа, ишонаверинг, мен ростакамига парвоз қилмоқдаман...

Ногаҳоний парвоз асносида қизил кийимли шотирлар юрагимга тиг сангач, арвоҳга айланганимни эслаб, яна бир карра ўша қушни томоша қилиш ниятида ўзимга назар ташладим-у, қулорим остида шувуллаётган хуштак садоси ва юз-қўзимни чимчиллаётган муздай шабададан бўлак ҳеч вақони илғамай, қайтанга ўзга улғуроқ синоатни сезиб, хурсанчиликданми-аламданми, бехос бор овозда қийқириб юбордим. Чунки Зармонинг бу сафарги даъвати ростакамига амалга ошган, камина қасос пайконига айланиб, қумтепа устида чеккаси ерга қадалган баҳайбат жатанни чангаллаган қўлларига иягини тираганча, ўқ етар масофадан бемалол ўтиб, олға интилаётган шоҳона аравадаги Қурушга ноумид кўз тиккан Дубчароқ сари учиб борардим.

Мен — Археология илмий-текшириш институтининг тадқиқотчиси, шўролар давлатида улғайиб, истиклол шарофати ила диссертациямга эришган аспирант, айна дамда, ўзимнинг ҳолатимдан ҳайратдаман. Аввалроқ арвоҳим сарсон-саргардон сандирақлаган онлар буни ўлганимга йўйганим рост. Аммо, ҳозирги аҳволимга нима дейсиз? Ҳеч замондаям тирик одам қаттол ўққа айланиб, икки ярим минг йиллар бурунги даврларга борганми?.. Унда мана исботи, мен уча-уча манзилга етгач, масйоғут маликасига исм бағишлаган Дубчароқ ёнига қуладим, ерга тушишимга икки баҳя қолганда таққа тўхтаб,

узала чўзилганча гоҳ ўннга, гоҳ сўлга чархпалак мисол шох ташлайвердим. Оқарган сочлари елкасига чувалашган она буни сезмагач, уч-тўрт дақиқадан сўнг кеч бўлишини сезиб қичқирдим. Ожизона хирқираган сасни ўзим ҳам эшитмагач, камтарона бурчим беҳуда саргардонликдан иборат экан-да, дея тақдирга тан бердим. Ахир, осонми, қайси дунёлардан келсанг-у, биров эътибор бермаса. Йўқ, нимадир қилиб мавжудлигимни билдиришим керак. Акс ҳолда, шохона арава ҳалокат доирасидан узоқлашади.

Мана шу хавотир таъсирида каллам (икки газлик шобага айлансам-да, бот-бот фикрляпман-ку...) фавқулудда тез ишлай бошлади. Ва, дафъатан, ҳавони кесиб айланишимдан пайдо бўлаётган ғалати овозни илғаб қолдим. Қарангки, мудом жисми жонимга қувват бағишлаган Оллоҳим бу сафар ҳам бандасидан меҳрини дариф тутмабди. Шундай экан, ҳаракатларимни кучайтира-кучайтира оний бир шиддатга эришдимки, изимдан таралаётган садони энди фақат гаранг одамгина эшитмаслиги мумкин. Дубчароқ эса анчайин қариган эса-да, ҳалича сергак...

Ишонасизми, тўпифимга унинг қоқшоқ илки текканда, баногоҳ, нутилаёзган хотиротим уйғонди. Яъни, илиқ таассуротлар болалик дамларимдаги инжа ҳолатларимни ёдга солди. Ростдан, масйоғутнинг улуг энаси ва волидамнинг қўллари шунчалар ўхшаш эдики, беихтиёр гўдакликдаги тотли ҳиссиётларим қайта жонланди. Ахир, узоқ йиллар меҳрибони тиззасига бош қўймаган бемехр ўғлон яна қандай аҳволга тушсин? Ҳа, мен онам кўлида эркаланиб, у истаган томонга учишга, у хоҳлаган ҳар қандай ишни бажаришга шайланарканман, аслимга қайтсам, қошида тиз чўкиб, оёғини тавоб айлашга қарор қилдим.

Ва Дубчароқ мени сўнгги нишонга йўллади...

Мана, кетаяпман! Айни дамда йўлимда учраган темир мудофааларни ҳам ёриб ўтишга қодирман. Аммо, ўша ғовнинг ўзи қаерда?.. Наҳотки, олис келажақдан таширф буюрган аллатовур дайди ўқ Искандар Мақдуний эъзозига мушарраф зот тарафга йўналаркан-у, биров қаршилиқ кўрсатмаскан?.. Ёки шунчалар буюкмиди она қудрати?..

Тўғри, ҳозирча қаттол пайконга эврилсам-да, аслида кимлигимни унутганим йўқ. Чунончи, мен — оддий банда-

ларга қоронғи табиат қонунларига мувофиқ ғойибона сир-синоатларга аралашиб қолган аспирант бошдан кечирганларим давомда яна бир ҳақиқатни тушундим. Модомики, жонли ва жонсиз жисмлар тафовути икки лаб ўртасидаги масофадан ошмаскан, имкониятларимизнинг беқиёслиги ҳам айни ҳақиқат. Йўқса, Ўзбекистоннинг олис вилоятида улғайган оддий йигит фан номзодлигига интилганда, тушигаям кирмаган тилсимотларга йўлиқшини ким ўйлабди, дейсиз?

Устига-устак, келгуси тақдиримдан-да кўнглим тўқ, зим-мамдаги оламшумул вазифани адо этгач, илмий ишимни давом эттираман. Дарвоқе, сал илгарироқ сирли мўъжизалар туфайли муқаррар ўлимдан омон қолганим ва ўша машъум кундан эсдалик асоратнинг қўққис битишидан фавқулудда маъно туйганимни, яъни Оллоҳ бандасини, балки ўзга ишлар учун асраётганини айтувдим. Ҳозир мозийга қайтиб, улур халқнинг қасоскорига айланишим ўша мўъжизаларнинг изоҳи эмасми?..

Энди йўл-йўлакай туйган таассуротларим ҳақида...

Боя Дубчароқнинг тўпиғимдан тутган илки онамнинг қўлларини эслатганини сўйлагандим. Хануз ўшани такрорлашдан чарчамайман. Чунки бу уйқумдами, алахсирашимдами, ўлимимдами — мен эслаган ягона кадрдон туйғу... Ўша дағал бармоқлар сўнгги манзилим сари йўллагач, неча муддат ҳаракатланганимни билмайман. Сабаби, отилганимдан сўнг учдимми ёки яшин мисоли кўчдимми, ўзимгаям номаълум. Оний тезликда елаётиб илк кўрганим эса эски кадрдоним Бўзқурт бўлди. Ёлланма грекнинг болтаси кураклари ўртасига қадалгач, у ўзидан кетди, отдан оғаётиб, чап оёғи узангига илашиб қолди. Ажабо, биз бир-биримизга шунчалар боғланибмизки, уни йикитган қурол гўёки, менга тегди. Тўғрироғи, елкамни иккига бўлган совуқ тиф захмидан эс-хушимни йўқотдим. Хаёлимда ўша жаллод дўстимнингмас, менинг кифтимни мўлжалга олган. Шунда азбаройи оғриқ таъсиридан қайтадан инсонга айланишни истаб қолдим. Чунки мозийлик қисматдошим эндиликда шоҳ қалбини мўлжаллаган пайконнинг эмас, тирик жоннинг ёрдамига муҳтож. Бироқ тақдир амри вожиб экан, ночор нигоҳимни унинг қумда судралаётган гавдасидан олиб, нишонимга тик-

дим. Аммо, илғамадим. Сабаби, қаршимда ростланган ўн човли танқоровул ҳукмдорга садоқатларини кўрсатмоқчи, қаттол ўкни тутиб қолишмоқчи.

Агар ҳозир йўлимда кўкарган тирик девордан ўтолмасам, ҳаммаси тугайди, шоҳона арава масйоғутлар маликаси қошига егади-ю, зафар бурғуси чалинади. Тамиртош, Моден Гул, Хулуг, Догон, Бадлук, Тахтон, Шэмоқ, Тўмарис ночор қуролларини ташлашади. Сипархан, Қарлиғоч, Гўйлихон, Эртуз, Могур, Эрвуз Қўнуқтоз каби минглаб аждодларимизнинг арвоҳлари саргардонликка қадам кўяди... Дахшатлиси, келгуси тақдиримиз ўзгаради. Мен «Қадимги туркийлар ва уларнинг башарият тараққиётига таъсири» мавзуидаги илмий ишимни тугата олмайман. Сулаймонов ғалаба нашидасидан гулдурос қахқаҳ отади...

Бироқ Оллоҳ ёрлақаса, бошқача ҳам бўлиши мумкин. Хусусан, қаршимда қад ростлаган ботирлар кўксини ёриб, бадар кетаман. Ўзга чора йўқ!..

Фикрим ўзимга маъқул келгач, тиззаларимни сувда сузаётган каби букдим-да, шитоб ила ортга силтаб, олға интилдим. Билмадим, ростдан айни ҳаракатларни қилдимми, ёхуд назаримда шундай туюлдими, ҳар ҳолда, амалим ёрдам берди, тўсатдан мислсиз шиддат-ла ғалати маъвога урилдим. Вужудимни аллақандай босим қуршаб, димоғим қўланса хидни туйди. Сўнг бирданига онгим ёришди, ёруғ дунёга чиқиб, йўлимда давом этдим. Мушкул вазиятдан қутулиш бу қадар осонлигини билганимда юқоридагиларни гапириб ўтирмасдим, аммо айтилган гап — отилган ўқ!..

Эсласангиз, бир пайтлар қорақушга айланиб дунё кезганимда, ўлим олдидан кишининг ҳаёти оний лаҳзадек кўз ўнгидан ўтаркан, дегандим. Ҳозир буларни эслаганимнинг сабаби шундаки, туйқус гирдимда кечаётган воқеалар ҳайратга солмоқда. Йўқса, бирваракайига ҳам ўтмишни, ҳам келажагимни кўрармидим? Ўтмишим шуки, мен айни дамда тувилганимдан ҳозиргача яшаган кунларимни хотирлашим устига, Кир Ахоман даврида ҳам кезяпман. Келажагим эса...

Шу ерда хаёлимга туйқус бошқа таассурот инди. Назаримда бирдан Жалайир момо гавдаланди. Сўқир кўзлари

ила бамаъни тикилиб, нималардир демоқда. Лабларининг қимирлашидан Эрлик хоқон ҳақида гапирмоқда.

«— Тўққизинчи хоқон!.. Туркнинг сўнги саркардаси!..»

Бирдан туркнинг қисмати бугунги кунда ёлғиз менинг саъй-ҳаракатларимга боғлиқлигини англадим. Айни дамда, бошқа нарсани ҳам сездим. Билишимча, Жалайир кампир қасос пайконини бекорга йўқламаган, нимадандир хавотирда. Шундай экан, юқоридаги жумлаларидан куч олиб, янада тезроқ учишим керак.

Билмадим, киши машаққатли дамларда бошқача фикр юритарканми, ҳозирги аҳволим ўзимга эриш туюлмоқда. Негаки, мислсиз тезликка айланиб, онамдек тафт берган Дубчароқдан узоқлашарканман-у, Худонинг элчиси Ишаёе ҳамду сано ўқиган жаҳонгирга яқинлашарканман, бевафо дунёнинг ишларидан қайта-қайта ҳайратда қолмоқдаман. Йўқса, мен қаердаман-у, минг йиллик кароматлар қаерда? Қолаверса, буюк ҳукмдорни ҳалок этишга йўллабдими, Оллоҳимнинг бандасига қоронғи синоатлари бисёрга ўхшайди. Илло, уч-тўрт лаҳза ўтиб, замонлараро саёҳатимга яқун ясашим, яъни шаккоқ Кир бағрига санчилишим, назаримда, олий қонуниятдек туюлмоқда. Бўлмасам-чи, шуни истамаганда шоҳ Дониёлга кулоқ тутган, Маракент ортидаги чўлларга ўтмаган бўларди. Ялавоч йўриғига юрмадими, энди ўзидан кўрсин!..

Бошқа томонлама эса буларнинг бари хомхаёлга ёхуд осмондаги орзуларга ўхшайди. Масалан, ўзингиз ўйланг, камина икки ярим минг йиллик сарҳаддан ҳатлаб, рўе манзилларида пайдо бўларканман-у, рақиб хотиржам пашша кўриб ўтиравераркан. Бундан заррача ҳақиқат сезсангиз, икки қўлимниям кўтараман. Болалигимда вақт машинаси тўғрисида кино кўргандим. Ўша бош-адоқ олди-қочди фильмгаям ярашмаган гаплар бу. Йўқса, қандайдир ношуд аспирантнинг энг илғор техникаданам чакқонроқ ҳаракатланиб, ана-мана дегунча, кўз илмас манзилларга етишини қандай изоҳлаш мумкин?.. Шавкатли саркарда бағрига қадалишини-чи?.. Ҳа, гап айнан шу ҳақда, хоҳлайсизми-йўқми, бир нарса аниқ, Дубчароқ йўллаган экан, қандай жисмдан ясалишидан қатъи назар, пайкон нишонга санчилади! Тамом-вассалом!..

Қайтиш

...Кураги ўртасига ёлланма грекнинг ойболтаси қадалган Бўзқурт дафъатан силкиниб, оға бошлади. Кўз олди қоронғилашаркан, охирги иллагани кумтепа устида улкан камонга иягини тираган Дубчароқ қошида у ёқдан-бу ёққа шоҳ ташлаётган ғойибона пайкон бўлди. Шундан кўнгли таскин топиб, кўзларини юмди. Кўзларини юмиб, ҳушидан айрилаётганда эса диққатини шоҳ кўксига санчилажак ўқдан олиб, шарафли умрини бошлаган ибтидога қаратди. Ахир, олис-олисларда қолган бепоён сахро четида дунёдан беҳабар чўзилган кезлари бир куни келиб, шундай ночор аҳволга тушишини ким ўйлаганди?.. Боз устига, «тирилганидан» сўнг илк сабоғини ўқитган устози ҳам тақдирини белгилашда адашганга ўхшайди. Йўқса, баҳайбат дарахт соясидаги суҳбат охирлашганда, «Жонингга қасд қилишга ҳеч кимга рухсат йўқ!» демасди.

Нафсиламри, у яна салгина ўйлаганда, айна ҳолатга аввал ҳам йўлиққанини эслаган бўларди. Ҳозир эса беаёв оғриқ азоби боис пешонасидан шувуллаб тўкилаётган совуқ тер халал бердимиз, ё ўйлайдиганлари бисёрмиди, фикрини охиригача давом эттиролмади. Қайтанга, барини тезроқ унутишга уринди. Шу кўйи эгардан оға-оға елкаси ерга тегиб судрала бошлаганини, оёғининг Қора куюн узангисига илашганигина бошини жанггоҳда гурсиллаб айланаётган сон-саноксиз отлар тўғғи остида мажакланишдан сақлаб қолганини сезмади.

Сўнг, кимнингдир қудратли билагига таяниб ердан кўтарилди. Судралганида оғиз-бурнини тўлдирган кумни тупуриб, қаддини ростлади. Сал-пал ҳушига келиб, ўзини ҳаётга қайтарган зотнинг ғалати овозда пишқираётганини ҳам эшитди. Ва... кўзларини очди-ю, онгига сиғмаган ҳайрат қаршисида оҳ тортиб юборди, жонини асраган халоскори инсон эмасди. Шундагина устози ҳузурида кўз ўнгида гавдаланган таниш ҳолатни эслади.

Ўшанда ёнбошидан суяган махлуқ энди пешонасида турар, қора чармсмон тумшуғидан осилган шилимшиқ сўлаги юз-кўзига сизиб, нигоҳини тамомила тўсиб қўйса-да, халос-

корининг шаклу шамойилини, тана — инсон, бош ҳайвонот оламига тааллуқлигини аллақачон кўрган-у, бу эртакнамо ҳодиса даҳшатини ҳис этибми, ёхуд оғриқ азобиданми, боз эсини йўқотаётганди. Ҳушини йўқота-йўқота қайтадан ер-парчин бўлишини англаб, тақдирига тан бераркан, тўсатдан ғаройиб воқеа рўй берди, ногоҳ енгил силкинди-ю, ҳозиргина ҳўкизкалланнинг кўмагида жойлашган эгардан кўзғалди ва кулаш ўрнига юқори кўтарилиб, ростакамига суза кетди. Сўнг тобора қоронғиликка юз тутаётган онгининг бир чети билан бу парвозни ҳушидан айрилайётганига йўйди.

У азалдан қисмат бандаси, ҳаракатлари, барибир, беҳудалигини англагани сабаб, ўзини ушлашга уринмаяпти. Илло, неча йиллар мурдадек қотиб ухлагач, дашту биёбонда уйғониши, қизил ниқобли шотирлар етаклаган соҳибжамолга учраши, буюк фотиҳдан Турон маликаси Тўмарисга совчиликка бориши-ю, кўз кўриб-қулоқ эшитмаган муҳорабаларда қатнашиши ҳам ўз ихтиёри билан бўлмаганди...

Энди эса ўша тақдири азал ҳаёл етмас юксакликларга олиб кетмоқда.

Бундан хурсанд бўлса арзийди, чунки ҳозир пастга қулаб, минглаб тулпорлар туёғи остида қолиши ҳам мумкин эди. Йўқ, модомики, борликдан йўқликка риҳлат қиларкан, тубанликдан кўра осмони фалакларга йўналгани маъкул...

У шуларни ўйлайётганда, тўсатдан онги тиниқлашаётганини сезди. Бора-бора вужудини чангаллаган исканжалар чекиниб, уқубатлар барҳам топди. Ҳаёлида гоҳ айни ҳолати, гоҳ олти тиллога сотиб олган қари ҳўкизи ўлимига интизор дамлари, яна бир маҳал каркидон шохидан дўстлик қадаҳини ҳўплаётган тотли лаҳзалари айланаркан, паймонаси тўлганига ишонди.

Унинг аҳволидан розилигича бор, боя кураклари ўрта-сидаги асоратдан азоб чекаётганди. Энди эса на оғриқ сезилади, на чарчоқ. Аксинча, парвоздан куч олиб, ўтмиши томон интилгани-интилган...

У шу кўйи бепоён саҳрода қўним топишидан олдинги ҳаётига талпинаркан, тўсатдан безовта ҳаракатлари натижаси ўлароқ, оний тезликка эришди ва ўзини тоғ даралари оралаб чўзилган улкан издиҳом узра кўрди. Қараса, ғалати жангчилар, кийимлари ҳозиргига ўхшамайди. Хусусан, со-

вуту қалқонларга уч-тўрт қават хом тери тортилган. Найза туч*, пайкон туч, қилич туч, хуллас, қурол-яроғи мукаммаллашмаган кўшин... Улар ортидан озиқ-овқат юкланган ёғоч вилдиракли арвалар вичирлайди, минглаб оч-наҳор қуллар судралади...

Черик кўплаб мамлакатларни фатх этиб келмоқда...

Олдинда ўйноқлаган тўпчоқ тулпорда қийиқ кўзларидан қатъият ва матонат, вужудидан мислсиз куч-қудрат ёғилаётган ўрта ёшлардаги саркарда бормоқда. Атрофини хос навқарлар ўраган. Ўнг қўлида юган, сўлида қамчи.

Енгилмас фотиҳ Ҳинд сари юзланган... Унгача афсонавий Ҳиндни ҳеч ким забт этмаган. Фақат савдогар ва дайди атраванлар ҳикоясидан маълум бу юрт. Шундай экан, сирли диёрни эгаллаган биринчи скиф бўлади у...

...Ишпагай дастлаб Қофқазни чап томонидан айланиб, икки дарё оралиғини забт этди. Сўнг Ҳимолай сари юзланди. Йиллар ўтиб, келгуси авлодлар ҳам «Қайтиш учун отланинг!» дея ҳайқирганча, Эрлик хоқон очган йўл орқали* от қўйишади. Зеро, скиф — худо ёрлақанган халқ, томирида жангари аждодлари қони жўш ураркан, шон-шухрат сари тинмай интилаверади.

Олдинроқ Турон пасттекислигидан Олтойгача чўзилган худудни эгаллаган қабилаларни зафарёр юришларга Тур номи бирлаштирган. Энди Сақалғут*лар байроғи остида от суришмоқда. Бегона эллар уларни қандай аташидан қатъи назар, учар тулпорлари туёғидан еру осмон зириллаганда, азбаройи даҳшатдан айюҳаннос солишади. Чақалоқларини йиғидан тўхтатиш, адашганларни куфр йўллардан қайтариш учун скиф номи билан пўписа қилишади. Буюкликка интилган халққа шунинг ўзи кифоя эмасми?..

Аслида улар ҳам ҳамма қатори яшашади, тўй-тантаналарда ўйнаб-қулишади, уйланиб, бола тарбиялашади, ер ҳайдашади, буғдой экиб, нон ёпишади. Фақат буларни урушдан бўшаганда, зерикмаслик учун қилишади.

...Бош-адоғи кўринмайдиган қўшин узра сузаётган Бўзқурт гоҳ-гоҳи таниш чехраларни ҳам учратгандай бўлар, ўша кас кечаги кунини ёдга солса, ўйлана-ўйлана тайин фикрга келолмагач, буни ўйноқи хаёлотнинг натижасига йўярди. Аммо, ҳозир саф ўртасида бораётган ёшгина жангчининг

ортидан эргашишга аҳд қилди. Чунки унинг наинки ташқи, ички дунёси ҳам сирли туюлмоқда.

У кузатишга чунонам берилганидан қоронғи тушганини сезмади. Машъаллар ёқилгач, чор теградан овланган кулонлар бутунлигича оловда тобланиб, ўртага тортилди. Мешларда сақланган салқин хаома тарқатилди. Натижада давра аҳли ҳаш-паш дегунча, сархуш ҳолга келиб, кўрган-билганларини ҳикоя қила кетди.

Дастлаб сўз олган эллик ёшлардаги новча қария Алп Эр Тўнга ҳақида ҳикоя бошлаши билан Бўзқуртнинг хотиралари уйғонди, хаёлига ҳикоянинг давоми келди. Кейинги бахши ҳам ҳали барбадни сошлаб улгурмай, куйланажак дoston мазмунини эслади. Шунда ногаҳон, гулхан атрофидаги давраларда олдин ҳам бўлмаганмидим, деган шубҳага борди. Чунки эшитганлари хаёлий эса мутлақо тўғри тахминга келиши ҳайратланарли, туши бўлса, боя кураклари ўртасига қадалган ойболта туфайли тортган азоблари ёдидан чиқмаган...

Ҳа, кечмишлари рўёмас, йўқса, жон талвасасида фарёд чекмаган, қўлтиғидан суяган ҳўкизкалланнинг қора чармсимон тумшугидан афт-башарасига томган шилимшиқ сўлакнинг бадбўйи ва шўртак мазасини сезмаган бўларди. Шундай экан, изоҳни бошқа жойлардан излагани маъкулмасми?..

Ҳозиргина ўтмишига интилаётганди. Бироқ, тарих зарғалдоқ тусли саҳродан бошланмайди. Демак, инсониятга ноаён хилқатлар ҳам бор. Хўш, ўшалар айни давра-ю, ҳозир эшитаётган афсоналарига боғланса-чи? Унда устоз ёнида уйғонишидан юз йиллар бурун туғилган бўлиб чиқмайдими?.. Шундай десак, ким уни чек-чегараси йўқ саҳроларга ташлаган-у, қанақасига жон сақлаган?

Диққатини тортган йигит эса суҳбат мобайнида лом-мим демас, кўзларини гулханнинг мавҳум нуқтасига қадаб, жон қулоғи ила тингламоққа машғул эди.

...Жиров* бир лаҳза тин олди-да, унга маъноли кўз тикди.

— Туронбек сўйлаганларимни эслаб қололдими?

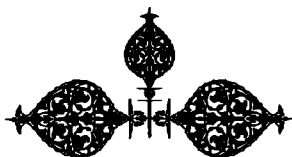
— Сўйлаганларинг Туронбекнинг хотирасида чунонам жойлашдики, энди уни энг ўткир оқиноқ ҳам кўчиролмайди.

Тошга ўйилган битикни оқиноқ кўчиролмаслиги мумкин, бироқ, йиллар ҳар қандай хотираларни ўчиришга кодир.

Бўзқуртнинг гоҳи-гоҳи онгининг қай бир пучмоқларида тўсатдан йилтираб қоладиган хира учқунларни жонлантиролмай қийналиши бунинг яққол мисолидир. Ана шу талваса уни олисларга, ўзи илк бор дунёни кўрган дамларга йўлламоқда. Зеро, бутун бошли дostonларда яшай олган кас табиатнинг одатдаги қонунларидан каттарoқ хaётни умид қилишга хaқли.

Шундай инқилобий хaёлларга бeрилиб, кадрдон саҳроларига қайтишни истаётган Бўзқуртни дафъатан бошқа шубҳа тўхтатиб қолди, таваллуди ожиз тасаввуриданам узоқларга бoриб тақалса-чи?..

Алҳол, кўк тоқида пайдо бўлган қарғага бирров назар ташлаб, эҳтимол, ўша ибтидони аниқлашни шу қушга топшириб, устоз айтган қиёфага эврилди у...



III ҚИСМ

ҚОРАҚУШ

27-БОБ

Тақдир эшиги

Қуёш айни тик кўтарилган чор бепоён сахро ўртасига йўқлик уммонидан бехос гурсиллаб тушган тошбақа чўл кал-такесакларини уйғотиб юборди. Чор тарафга тиркираган суд-ралувчилар эса ўзга жонворларни хуркитишди. Дастлаб орқа оёқларига таянганча олисларга тикилиб, қўл қовуштирган юмронқозиклар инларига кириб кетишди. Уларнинг шитирлашидан кўрққан шалпангқулоқ товушқон кўзи илган томонга жуфтакни ростлади. Бу нарироқдаги тулкининг диққатини тортди... Хуллас, ногоҳ ходиса туфайли бошланган бесаранжомлик улкан талатўпга айландики, бу ёқда илонлар вишиллаб қум кечган, нари ёқда кийиклар диконглаб, чангу тўзон кўтарган биёбон ичра энди чалажон дунёни макон тутган жами тирикликнинг айқаш-уйқаш саслари янграб, ўлик сукунат ғужғон издиҳом тусини олди.

Айни кўргиликлардан бехос ваҳимага тушган тошбақа ғужанак отиб, ярим соатлар донг қотди. Атрофдаги айюҳаннослар тиниб, табиат олдинги оромига қайтгачгина бошини косасидан чиқариб, атрофга эринчоқ назар ташлади. Сўнг уч-тўрт одимлади-ю, бирдан яна йўқликка айландими, ёки қум зарраларигами, кўздан ғойиб бўлди. Ўрнида навқирон бир йигит қад ростлади. У теварагига бирров тикилгач, ўзининг борлигига ишонмагандай, қулоқ-бурнини чимчилай кетди. Бундан жойига қайтган бояги юмронқозик қаққайиб тош қотди. Йигит эътибор бермади. Эътибор берганда, ўша жажжи махлуқ ёнидаги товушқонни, ундан нарироқдаги олд оёқларига тумшуқ тираган тулкини

ва сўл ёнбошида маъюс ғийқиллаётган ёғоч эшик тавақасини кўрган бўларди.

У аъзойи баданини чимчилай-чимчилай чарчагач, диққатини ағдарувди, назари оёғи остида қумга қоришган сарғимтир чўпга тушди. Дарҳол тиз чўкиб кўтарса, бўйи барабар хиёл эгик таёқ экан. Таажжубланиб, атрофига тикилди. Кўзи нарироқдаги ўзга буюмни илғагач, яна эгилди. Аммо, бирдан сапчиб қад ростлади. Гоҳ топилдигига, гоҳ уфққа боқиб, хотирасини ишлатмоқчидай, таёқ учидан тугилган муштига ияк тираганча, манглай тириштирди. Шу кўйи уч-тўрт дақиқа сукут сақлади. Сўнг ниманидир эслагандай чўккалаб, тугунни ечди. Ичидан жимжимадор ҳарфлар ёзилган укпани олиб, кўнгли таскин топди чоғи, тугунни ечаётганда ичидан тушган икки қулочлик чилвирни кўшиб, қайтадан тугди. Ана шундан кейингина, аянчли ғийқиллаётган ордонага эътибор берди. Эътибор берди-ю, эндигина қониқиш қоплаган афтида қайта таажжуб уйғонди. Алламбалоларни эсламоқчидай чаккасини чангаллаб, кўзларини юмди. Асабий сас ўчавермагач, шартта ортига бурилди. Бурилиб кўзини очганда, орқасидаги эшик рўпарасида пайдо бўлганди. Бу синоатга тушунмай яна айланди... Таъқиб давом этавергач, иккиланиб остона ҳатлади. Ҳали нариги тарафга ўтиб-ўтмай, ёғоч тавақа қарсиллаб ёпилди, таниш очун кўздан йўқолди.

Тошкосали махлуқдан инсонга эврилган кас тақдир эшигидан ҳатлаши билан ҳалигина атрофида ястанган ночор дунёдан асар қолмади, бунинг устига, замон ўзгарди. Бояғи ўлик саҳро кутилмаганда барқ уриб яшнади, оёқ ости қумлари тақрон ялангликка айланди ва дафъатан кўқарган анвойи чечаклар жумлаи жаҳонга хушбўйларини тарата кетди. Айни дамда сайроқи кушларнинг инжа оҳанглари борлиққа жаннат тароватини индирар, файзиёб манзарадан кўзлари порлаган йигит ўйноқи хаёлларга берилганди...

Ўйноқи хаёллар узоққа чўзилмади, тўсатдан ер қаърида ожизгина зириллаш уйғонди. Бу титроқ кучайган сари йигитнинг чехрасидаги мамнуният ўрнини тушунарсиз таҳлика эгаллади. Ғойибона сасга қулоқ тутиб бироз ўйлангач, у шошиб тугундан чилвирни чиқарди. Таёқни қайириб, икки учини ўша билан туташтирди. Сўнг бисотидаги ягона ўқни

жойлаб, гирикни тортди. Шу алфозда номаълум томонларни мўлжалга ола бошлади. Гоҳ ўннга, гоҳ чапга қайрилиб, лочин кўзларини узоқ-узоқларга тикаркан, унинг озгин гавдаси қуйма қоматга айланган, ингичка бели, кенг ягрини афсонавий паҳлавон сиймосини эслатиб, турма жангчилигини исботлагандек бўлар, қолаверса, неча замонлар муқаддам масйоғутлар хузурида Гўйлихоннинг учар бедовини жиловлаган онларини эсга туширганди. Ўшанда узлуксиз мудрокдан уйғонганидан буён илк бор отга минишига қарамасдан, абзалларни тўғри танлаб, оломонни ҳайратга солганди. Энди орадан беш асрлар ўтиб, ғойибона нишонни мўлжаллаганда, бизнинг ҳам айрим хотиротларимиз жонланди.

...Рости, ҳўкиз терисидаги битикларни ҳижжалаб ўқиш жараёнида воқеаларга кўр-кўрона шўнғишим оқибати бўлса керак, беихтиёр, ўтмиш қаҳрамонлари ҳаётини ўзимнинг камтарона умримга менгзагандек, баъзи-баъзида эса мозий тафсилотларига бевосита аралаша кетгандек бўламан. Масалан, масйоғутнинг Улуғ Энаси йўллаган пайконга айланган дамларимни эсланг. Ўша синоатларни изоҳлашга ожизман. Бироқ, эски кадрдонимга ғаддор грекнинг болтаси теккан ондан бошлаб куракларим ўртасида даҳшатли оғриқ уйғонгани, аҳён-аҳёнда йўқ асоратдан силқийдиган қон томчилари дўстимга қадалган тиг мени ҳам шикастлантирганининг далолати эмасми?..

Шундай дамлар қизил либосли валломатлар кўкрагимга пичоқ санчишгандан сўнг шифохонада ҳушимга келган пайтларим Махсим Азизийнинг диссертация мавзуини ўзгартириш тўғрисидаги таклифига кўнмаганимга пушаймон чекаман. Аммо энди кеч, танлаган йўлимдан қайтолмаслигимни англаб, истаб-истамай яшарканман, алоқ-чалоқ шубҳа-гумонлар хавотирга солади. Дейлик, аллақачон кўникиб улгурганим — ғайриоддий ҳодисалар қачондир йўлдан адаштира, нима қиламан? Зеро, Аззо Кабирович билан кечаётган курашлар мобайнида такрор-такрор иккиланганим рост-ку. Ўша вақтларда тасодифларгина ёрдам берганини эсласам, бир кунмас бир кун чора топмай, тақдирга тан беришимдан ичимга зил кетади. Йўқ, мен ютқазиданмас, мағлубиятим бутун бошли элатларнинг аянчли қисматига айланишидан кўрқаман. Шу боис камонбознинг лочинкўз мерганлар син-

гари гоҳ у-гоҳ бу томонни мўлжалга олишидан танимга безовталиқ инган, ҳозир учадиган ўқ сал адашса, ҳаммаси тугайди. Давр сайёҳи йўл қўйган хато осуда замонларнинг оёғини осмондан келтиради.

Ўрники, бошқа нарсани ҳам айтиб ўтмоқчиман. Боя қаҳрамонимиз йўлиққан гаройибот ёдингиздадир. Энди кўргиликларим ибтидосида тушимга кирган эшикни эсланг. Менинг ўша рўёларим камонбознинг айна ҳолатидан заррача фарқ қиладими?..

Хуллас, мақсадга яқинлашганим сайин хавотирларим ҳам ортмоқда. Сабаби, диссертациям мавзуси аниқлангандан бери элас-элас кечган сирли ҳодисалар қаҳрамонига айланишим мумкинлиги хавфи кучаймоқдаки, бундан на хурсанд, на хафа бўлишни билмайман. Фақат бир нарса аён, бугун кўнглимга тинчлик бермаётган тахминлар сабаб ўзга синоатлар бўй кўрсатса, барини бошдан-адоқ англагунча яна неча неча умрларни яшашимга тўғри келади.

Бу ҳақда кейинроқ батафсил тўхталарман. Ҳозир ҳикоя-мизнинг навбатдаги қисми бошланган даврларга ҳатлаган паҳлавон таранг тортилган гирикни қай томон бўшатишини кузатайлик. Бунинг учун айна воқеалардан сал олдинроққа қайтишга тўғри келади. Негаки, улкан дарахт соясидаги устознинг эндигина асрий мудроқдан уйғонган шогирдига уқтирган хунуқроқ фикрлари амалга ошаётган, мудом ролиб халқ ўзаро келишмовчиликлар оқибатида пароканда сочилган машъум онлар эди бу. Чинданам, нақадар олисларга кўз ташламанг, туркнинг фақат бир-бирига етказган жароҳатлар боисгина мағлубият аламини тотганига гувоҳ бўласиз. Шундай экан, уч-тўрт дақиқа бурун инсонга эврилган кас учраган дамлар ҳам доруломон эмас, хонавайрон замонлар бўлиб, бундан беҳабар ҳолда чор тарафга камон ўқталаркан, у яна бир неча лаҳзалардан сўнг умрига татиғулик танловга йўлиқишини билмас, қуваётган ҳам, қочаётган ҳам ўз қардоши эканидан қаттол ўқига нишон топмай, доғда қолажак эди.

Ҳа, Искандар Мақдуний кўҳна Осиёни босиб олгандан роппа-роса икки юз йил ўтгач, Турон пасттекислигининг кўчманчилари яна қилич яланғочладилар. Бироқ бу гал босқинчиларни маҳв этиш учунмас, қуроқларини чархлаш

учун бир-бирларига қарата наъра тортишди. Зеро, буюк жаҳонгир замонида ҳам қинида қолган оқиноқлар аллақачон занглаб улгурганди...

Ўшанда Дорони енгиш орзусида сафарга отланган Александр Ахоманийлар салтанатининг энг чекка сатрапларигача бўйсундиргач, Яксарт бош қўшадиган денгизга етган, охириги дамда устозининг ибратомуз ҳикоятини эслаб, ўринли мушоҳадага чўмганди.

Арасту одатда тарихга бағишланган сабоқларида осиелик кўчманчиларнинг жанговарлигини такрорлашдан эринмасди. Хусусан, скифлар ҳали бирортаям душманни ўлдирмаган элатдошлари дастурхонида ўтиришни ор билишларини айтганда, шахзода бу халқ билан муҳораба майдонида учрашишни орзу қилган, Маракентни босган дамлари сак йўлбошчисининг ўспирин ўғли асир тушганда эса унинг ҳарбий салоҳиятини синаш мақсадида яккама-якка жангга чиқариб, уч нафар паҳлавонидан ҳам ажралганди.

Яксарт қўйиладиган денгиз бўйида у устози ҳикояси ва скиф болақайи билан кечган олишувни эслаб, узок иккиланган, атиги ярим кунлик масофада ҳаёт-мамот жангига отланган кўчманчилар кута-кута тоқатлари тоқ бўлиб ўзлари олға интилганда, майдондаги қуриган от тезаклари рақиб аллақачон саҳрони тарк этганидан далолат берганди. Ўшанда ёш жаҳонгир жадал ортига қайтиб, беш ҳафтада Тарамитга етган, яна уч-тўрт кун ичида Ўқузни кечиб, афсонавий Ҳиндистон сари юзланганди. Йўқ, бу мағлубият эмас, аксинча, Искандар буюк ўтмишдоши Кир Ахоманий йўл қўйган хатодан қочиб, ҳаётидаги энг тўғри йўлни танлади, демакдир. Ахир, пойдеворсиз иморатлар-у, иморатсиз шаҳристонлардан иборат яйдоқ далалар кимга керак? Скифни енгган саркарда, деган шарафли аъмолни ҳисобламаганда, аслида шундай. Улуғ Искандарнинг эса ич-ичидан ана шу шуҳратга даъвогарлиги бор ва бу ҳиссиёт асаб торлари таранг тортилиб, юзига алам кўпчигандагина сўнганди.

Хуллас, қонсираган қиличлар қинларини тарк этмагунча, икки юз йил ўтди. Донғига кўланка тушиб, жангари халқ деярли унутилди. Ҳатто, номи мозийга сингиди. Аммо, қонли муҳорабаларга чорлагувчи хитоблар ёддан чиқмаганди.

«Хуллала!..»

«Хуллала!..»

«Хуллала!..»

Ва шавкатли қўшин навбатдаги улуғ сафарга тадорик кўрди. Қўмондонликка сайланган Херра нигоҳини жанубга тикиб, Ўқуз қирғоқларидан юқорилаганча серунум ерлар илинжида олға интилди. Йўл-йўлакай айрим тарқоқ уруғларни бўйсундира борди. Ана шундай уринишлардан навбатдагиси поёнига етаёзган онларда тақдир эшигидан ҳатлаган йўловчининг бўлғуси ҳаётларида асосий ўрин тутишини ҳали ҳеч ким билмайди. Унинг ҳозирча камонини шайлаб, нишон қидиришининг сабаби ҳам жонини асраш йўлидаги уринишлардир.

...Ниҳоят, узоқ-узоқлардан минглаб чавандозлар кўрингач, у ўйланиб қолди, қуваётгани отса, лоақал ўз жонини асролмаган мағлуб банда унинг ҳаётини сақлаб қололмайди. Фолибга ён босишга ғурури йўл қўймайди. Нима қилмоқ керак?..

Туйқус, кутилмаган ҳодиса рўй берди. Рўпарадан жатан ўқталган паҳлавонни кўриб, олға елаётган издиҳом таққа тўхтади. Таъқибчилар ҳам, қочқинлар ҳам аллақандай ғойибона буйрукка сўзсиз итоат этишди. Кутилмаган воқеликлар моҳиятига тушунмаган камонбоз дастлаб иккиланди, сўнг куролини ташлаб, ўтган сафаргидек шартга ёқасини йиртди. Қаварган қуёш расмига кўзи тушган жизар жангчилари шу заҳоти отларидан гуппа ағдарилиб, тиз чўкишди. Илғор сафдагиларнинг ғайритабиий хатти-ҳаракатлари орқадагиларни ҳам бепарво қолдирмади. Чалғида ўрилгандек ялпи ағдарилаётганлар мавжи охирги қаторга етгач, қўмондон ҳам бўйсунди...

Қўшин ёппасига тиз чўккач, йигит издиҳом оралаганча, қимматбаҳо абзалли тулпор тизгинини тутамлаган девқомат кимса қошида тўхтади. Херра кўз қири билан йўловчига назар ташлаб, тарихий ҳақиқат амалга ошганини сезди, ушбу сафарни танлаган куни қабила бошлиқларини йиғиб маслаҳатлашганда, коҳин Термуч башорат қилганди.

«Сенга аждодларинг мададкор, мақсадинг сари бораверсанг, худо ёрлақанган одамга йўлиқасан. Ўша зот барча юришларинг мазмун-моҳиятидир».

Даъват

Уч кунлик ҳордикдан сўнг черик йўлга тушди. Бунга-ча эса оппоқ хонўтовда аввал Херра ва Бўзқурт алоҳида учрашишди, сўнгра уруғ оқсоқоллари билан умумий йиғин ўтказилди...

Дастлабки суҳбат қуйидагича кечди.

— Сен кимсен? — сўради Херра сирли зот қорнини тўйдириб, ўзига келгач.

— Кимлигимни ҳалича ўзим ҳам англаганим йўқ. Аммо, дафъатан қошингда пайдо бўлишимга қараганда, оламшумул ишлар учун яратилганман, — жавоб берди мерган.

— Оламшумул ишлар учун яратилганингни яна қандай исботлайсан?

— Оламшумул ишлар учун яратилганимни яна шундай исботлайманки, — давом этди мерган, — илкимдаги камон Ўғузхонга тегишли.

— Нечун сафсатарингга ишонишим керак, — синовчан тикилди Херра.

— Буюк Кир Ахоман кўксини поралаган қасос ўқи мана шу камондан отилган.

— Унда ўша ўкни кўрсат! — энди буйруқ оҳангида гапирди Херра.

— Ўша ўк қаршингда! — виқор ила қад ростлади йигит суҳбатга яқун ясаб.

Кейинги куни уруғ башғанлари, урағут йўлбошчилар, оқсоқолу шомонлар маслаҳатлашиб, йўловчини кенгашга чорлашди. Йўловчи туни бўйи эртанги сўзлайдиганларини ўйлаб олганди. Шу боис, ўз галида иккиланмай Херранинг йўли тўғрилигини, оталар шуҳратини тиклайдиган замон аллақачон келганини сўйлаб, ҳаммани рағбатлангирди. Ҳаёт-мамот жангида ҳарбий салоҳиятгина камлик қилишини айтганда эса, аҳли йиғин саросимага тушди.

— Сен нималар ҳақида гапираяпсан, илоҳий тамғали зот? — сўради Термуч.

— Жисмоний қудратга маънавий қувват даркор, — жавоб берди камонбоз, — англашимча, Херранинг чериги Ўқуз бўйлаб юқориламоқда, шундайми?

— Жему*!.. — бараварига ҳайқирди ўтирганлар.

— Фақат мол-дунё ва ҳосилдор ерларни кўзлаган уруш инқирозга маҳкум, уни тўлдирадиган ўзга нарсалар ҳам даркор. Масалан, маънавий мувозанат, — нотик фикрини давом эттиришдан олдин ҳамсухбатларига синовчан тикилди. — Бу кучли эътиқоддир. Тўғри, бизнинг яккаю ягона Тангримиз бор. Аммо, ички дунёмиз буткул нафс маконига айланмаслиги учун яна нималардир керак. Бинобарин, инсон ҳаёти фақатгина босқинлардан ё бола-чақа боқиш-у, қорин тўйдиришдан иборат эмас. Хоҳлардимки, бизнинг ворисларимиз ҳам дунё сирларини тушунсинлар, нега ой ботгач қуёш чиқишини, нега тунда кўринган лак-лак юлдузлар кундуз дийдорларини яширишини, башарият яратилишидан муддао нелигини англасинлар. Ана шунда биз шунчаки яшамаган бўламиз. Дунё таниб, онгли зотлар сингари умр кечирамиз. Тўй-томошаларда ораста кийиниб дам олишни, ҳазил-мутойибалар ила хафа кўнгиллارни чоғ этишни, узатаётган қизимизни пешонасидан ўпиб бахт тилашни; келинга фарзанд, хотинга зурриётимиз онаси сифатида қарашни, эшигимиздаги сочи супурги жориялар ҳам кимларнингдир нуридийдаси эканини тан олишга ўрганамиз...

— Жему, жему!..

— Бунинг учун узоқ замонлар учратганим — улуғ устоз сабоқларини ёдлашимиз даркор. Мен болаларимизга ўшаларни ўргатаман.

— Жему, жему!..

— Бас, рози экансиз, Алп Эр Тўнга каби мангу шаҳар*лар тиклайликки, булар набираларимизга олис бобокалонлари кимлигини эслатиб турсин, салтанатлар барпо этайликки, келажак авлодларнинг ғурурига айлансин!..

— Жему!.. — такрор гувуллади халойик.

— Ва ўз ёзувимизни тузайлик. Ўшаларни ўқиб, сабоқ чиқарайлик.

— Бизнинг шундай битикларимиз бор! — эътироз билдирди Термуч.

— Уларнинг сири йўқликка юз бурган, янги ёзув топмоғимиз лозим. Токи, уни бошқалар ҳам бемалол ўқий олсинлар. Ёхуд биз ҳам ўшалар орқали бегона миллатларни тушунайлик. Бу битикларда элнинг ясоқ ва тузуклар*ини,

турмуш тарзи ва анъаналарини, маросим ва урф-одатларини ёзиб қолдирайлик.

Нутқи ниҳоясида Бўзкурт қўлидаги тугунни ўртага ёйди. Сўнг улкан укпада битилган жимжимадор белгилар сабаб, қардошларининг юз-кўзида кўқарган таажжубга жавобан оҳиста давом этди.

— Бу битиклар сизга бегона. Уни бутун Туронда ўқий оладиган кас ёлғиз ўзимман. Минг йиллик тарихимиз шу сатрларда акс этган. Энди ўз хатимизни яратгач, буларни ўша ҳарфларга ағдариб, укпани тайин жойга бекитайликки, туркнинг шон-шуҳратини мангу эслаб юрсинлар!..

29-БОБ

Кушон империяси

Ростини айтсам, мактаб давримда Кушон салтанати ҳақида илмий-оммабоп журналларда анча-мунча ўқигандим. Ўшанда, нима учундир, Марказий Осиё ҳудудида барпо этилган жами қадимий давлатларни ўзбекнинг аждоди қурган, деб ўйлаганман. Бугунга келиб, фикрим озми-кўпми ўзгарди, «ўзбек» атамасини «туркий»га алмаштирдим. Нафақат юқоридаги ҳикоялар боис, балки илмий изланишларим ту-файли ҳам шу қарорда тўхтадим.

Аксар манбаларда Кушон империясини Шарқий Эрон лаҳжасида сўзлашувчи юэчжи қабиласига мансуб гўйшан уруғи барпо этган, деган тахминлар бор. Бизнингча, юэчжилар Эрон лаҳжасида гапирмаган. Ҳикоямиздаги замонлардан роппа-роса беш аср олға юрсак, бунинг исботига дуч келамиз. Эрамизнинг V асрида юэчжининг бир қисми Кидар исмли хон бошчилигида Ҳинд ерларига босиб киради. Кейинчалик уларни саркардаларига нисбат бериб «Кидарийлар», дейишган. VII асрда яшаган араб муаррихи Ат-Табарий эса бу халқни туркий бўлганини таъкидлайди. Қолаверса, Гўйшанга боғлиқ гаплар ҳам уйдирмага ўхшайди. Уни Кушонга уйқашлиги учун ўйлаб топишгандай, назаримда...

Кейинги эътирофимни эшитинг. Тарих билан шуғулланаётиб, яқинда яна бир нарсани сезиб қолдим, ўтмишдаги

тақдири мавҳум халқларга тавсиф берганда, олимлар тилини тусмоллаб белгилашаркан. Инчунин, «фалон қабила Шарқий ё Фарбий Эрон лаҳжасида гапирган», каби жумлаларга такрор-такрор йўликсам-да, лоақал, бирор марта ўша элатлар тилидаги ўхшашлик сўзларнинг аниқ таҳлили билан исботланганини учратмадим. Аксинча, доимо «Текширишларга қараганда...» каби ибора билан бошланадиган қуруқ сафсатага дуч келдим.

Энди тарихдаги айрим жумбоқлар хусусида. Эрамиздан аввалги IX – VIII асрларда Каспий бўйи ҳудудларида Киммерийлар яшаган. Шу давр Оссурия сопол ёдгорликларида бу қабиланинг икки дарё оралиғига бостириб киргани ҳақида узук-юлуқ маълумотлар бор. Орадан бор-йўғи юз йиллар ўтар-ўтмас, улар изсиз йўқолади-да, тарих майдонида скифлар пайдо бўлади. Яна 5–6 асрдан сўнг скифлар ҳам дом-дараксиз кетиб, ўрнини сармат, усун, қангли каби янги элатлар эгаллайди. Мозий йўлакларидан олға босаверсак, бу халқлар ҳам кейинчалик тўсатдан сувга чўккан тошга айланиб, йўқ жойдан санбий, тоба, теле, жўжан, турук келиб чиқади...

Бундан ташқари, олимларнинг айрим исботларигаям қойилмасман. Дейлик, бирор халқнинг дабдурустан ғойиб бўлишини ишонарлироқ тасвирлаш учун улар доимо қайсидир чўллардан ёпирилиб келган ярим ёввойи кўчманчиларни рўкач қилишади. Масалан, киммерийлар скифлар босқини натижасида ватанни ташлаб, жуфтакни ростлаганмиш. Аслида эса археологик қазишмалар мазкур қабилани урушлар оқибатида қирилиб битганини тасдиқлай олмагани сабаб, кимдир шундай зўрма-зўраки фаразини ўйлаб топган бўлса, ажабмас...

Скифларнинг йўқолишига ҳам шу гапни рўкач қилишади. Кейин ҳам, бири ўрнига келганини бошқаси қириб ташлайверади. Натижада тарих саҳифасидан изсиз ўчган халқлар сафига фақат Турон пасттекислиги, шарқий Туркистон, Қора ва Каспий денгизлари атрофи, Дон, Ўрол, Волга бўйи сарҳадлари, Олтой-Муғул ҳудудларида кун кечирган киммерий, сармат, савромат, скиф, масйоғут, тохар, хун, юэчжи, эфтал, хазар, савир, қангли, усун, теле, абар, кидар ва юзлаб бошқа миллатлар қўшилиб кетади. Уларнинг ўрнида эса

тўсатдан Турукнинг аввал йигирма тўрт қабилиси, бизнинг давримизга келиб эса тўксон икки элати пайдо бўлади.

Балки юқоридаги халқларни ана шулар ичидан кидир-моғимиз маъқулдир?..

30-БОБ

Сулқасд

Тўғри, камина ҳалича улур бобокалоним, қолаверса, халқим ўтмиши ҳақида шахсий фикрларимни баён этиш даражасига етмаганман. Бунинг учун киши ўта зукко ёхуд мақтанчоқ бўлиб туғилмоғи лозим. Мен эса, Оллоҳга шукурки, эътиқодли мўмин-мусулмон банда, алҳол буюк халқлар булоқбошисида турган зотга камтарона таъзим бажаришгагина арзийман, холос. Эмасам-чи, тушунган инсонга муносиб набира сифатида аждодлар қошида бош эгишнинг ўзи катта шараф. Бироқ, масалага бошқа томонлама ёндашсак, шугина билан чекланиш ҳам нафсониятимга тўғри келмайди. Чунки камина — шавкатли Ёфас ибн Нух авлоди, археология билан шуғулланаётиб, минг йиллик пучмоқлардан энг ноёб бисотини топиб олган бахтли аспирант аслида кимлигимиз, қайдан келиб қаён бораётганимиз ҳақида ўйларканман, кутилмаган хулосага келдим. Айни сабаб, масйоғут маликасига совчи бўлганимдан, ҳатто, онтимга қарши ўларок, буюк шоҳ кўкрагига санчилганимдан хижолат эмасман. Илло, ватанпарварлик жами инсоний қадриятлардан-да улурроқ турарканки, эвазига жондан кечган кимса зинҳор пушмон чекмаскан.

Шошманг, шошманг, алаҳсираяпманми?.. Наҳотки, жисми-жонимни умрбод исканжада сақлаган тилсимларга яқинлашдим, кимлигимни англадим? Демак, мушкул муаммолардан осонгина қутулиб кетаверишларим бекорга эмаскан-да. Агар шулар рост эса, Зармонинг учраши, нақ юрагимга урилган пичоқдан омон қолишим, элас-элас ўнгимдами, тушимдами гавдаланадиган мавҳум синоатлар, боз устига, сираям хаёлимга келмаган ҳодиса — кутилмаганда кўкрагимда қуёш шаклининг қавариши ҳам табиий ҳол. Бироқ, ушбу қарама-қарши воқеликлар гирдобида Илмий текшириш инс-

титутимиз директорининг ўрни кўринмаяпти. Дарвоқе, Аззо Кабирович... Қаранг, воқеаларга шу қадар шўнғибманки, ҳатто, ҳурматли устозим Махсим Азизийни ҳам, номзодлик диссертациясини ҳимоя қилгачгина, ўзи каби фан арбоби-га турмушга чиқишни режалаштирган Тамара Содиқовнани ҳам унутибман. Рости, энди сезишимча, манави китобимдан кўра ҳам кадрлироқ азизларим бор экан. Иккитаси хусусида ҳозиргина тўхтадим. Бошқаларига келсам, аввало, меҳрибон волидамни эътироф этишни истардим. Эҳтимол, ушбу сатрларни ёзишимга онам сабабчидир. Чунки боя мутолаам авжида хонам эшиги оҳиста ғийкиллаб, бирров кўриниш бергандилар. Мен диққатимни чалғитмаслик ниятида унчалик эътибор қилмасам-да, уларнинг кўзларида яна ўша хокисорликни кўргандай, бугдойранг чехраларида миямда ўқтин-ўқтин айланиб қоладиган «Гул вақтида очилади, болам!» деган жумлани укқандай бўлдим. Шу боис нигоҳимни Холчаёндан топилган укпадан олиб, турмуш қуриш ҳақида ўйлайвердим.

Тўғриси, икки-уч ҳафтаки, ўзимнинг «Ит ётиш, мирза туриш...» ҳаётимга чек қўйиш вақти етганини сезмоқдаман. Айни қарорга Аззо Кабирович ҳузуридан таъбим тиррик аҳволда чиққач, овқатланиш мақсадида «Мовий гумбаазлар» чойхонасига жўнаганимда учратган «тақдирим» ундагани аниқ. Аммо, ўзимни нечоғлиқ ботир тутмай, мушфиқ волидамни шодмон этадиган хабарни айтишга келганда, вужудимни ваҳима босади. Негаки, хат-саводли йигитнинг лўлига уйланиши ақлга сизмас ҳол. Бир гал шу ҳақда гап очувдим, домлам хотиржам боқиб, жа бўлмаса, келинни институтдан кузатамиз, бўтам, деб ҳазиллашдилар. Гапларида жон бор, тўйда ҳамкасбларим ҳам қатнашишади. Ўшалар вақтинча ота-она ролини бажаришлари мумкин. Аммо, Зармонинг тукқан онаси-чи?.. Тўсатдан тўрвасини орқалаб келиб қолса борми, қиёмат кўпади.

Гапнинг қисқаси, ушбу жумлаларни ёзишдан олдин эртанги куним ҳақидаги мубҳам фикрлар кучовида мутолаага машғул эканман, юқорида айтганимдай онам кирдилар-у, фикру хаёлим чалғиди. Даставвал Махсим Азизий, сўнг оила аъзоларим ҳақида ўйлайвердим. Ўйлай-ўйлай катта йўл бошида эканман, уйланиш ҳам қочмас, ҳозирча бошқа иш-

ларга уринганим маъқул, деган фикрга бордим. Дейлик, умрим занжирида Сулаймоновнинг ўрни масаласига... Олий мақсад шуни аниқлаш экан, хоҳлайманми-йўқми, институтга даримоғим керак. Илло, улуг юмушларни зиммага олган одам ён-атрофидан, рақибларидан огоҳ турмоғи лозим. Шу истак оғушида ёнарканман, баногоҳ, мозий саҳросидаги учрашув ёдимга тушди. Ўшанда устоз бугунги кунда бўйнимга осилган тошни кўрсатиб, ночор дамларда тикилсанг, мушкулинг енгиллашади, демаганмиди? Шундай экан, мен ҳам ўша сўнги имконимни қўлимга олиб, илк бор бош-адоқ шошилмай кузатиб чиқдим. Юқориси гумбаз шаклида. Япалоқ тубида, илгари айтганимдек, тирноқдай қизғиш доира — офтоб ва унинг лопиллаган тиллари мавжуд. Атайин чизилганми, аслида шундайми, текшираётгандимки, тўсатдан сурат кенгая бошлади. Бебошвоқ тасаввурларим натижаси бўлса керак, деган хаёлга бормасимдан шу даражада кенгайдики, беихтиёр ичига чўмиб кетдим. Чор тетраграм аввал сарғиш тусга кирди. Сўнг оқарди. Бир маҳал қарасам, мовий осмондаман. Аҳён-аҳёнда оппоқ булутлар учрайди. Демак, мақсадимга етдим, кўринмас жисмга айланиб сузаяпман. Энди ҳаё-хуй дея қадрдон масканимга учаман. Сафар олдидан Холчаёнга ташриф буюриб, домладан хабарлашсам ёмон бўлмайди. Бироқ ҳар дақиқа ғанимат, йўлни тиккага солдим...

Нафсиламри, тағин жиндак Тошкент тарафларга тортаётган баҳона — Тамара Содиқовнанинг омон қайтиши. Сал олдинроқ унинг қалтис ишларга аралашиб қолгани ҳақида ёзгандим. Институтимиз дарбонининг бевақт ўлимига боғлиқ фикрлари шўрлик қариқизнинг ўзиниям дорулбақога олиб кетиши мумкин эди. Шундай экан, бир ожизанинг муқаррар ўлимдан қандай қутулгани хусусидаги болаларча қизиқувчанлигим сафарга янада рағбатлантирмоқда.

Қаранг, гап билан бўлиб манзилимга ҳам яқинлашибман. Мана, ўша чойхона узра учяпман, мовий гумбазлари жилваланиб, бағрига чорлайди. Бу манзарага кўз ташлаб, бир нарсани сездим. Назаримда уларнинг сони... Ҳа, ишонаверинг, мен шу тобда тўққизта гумбаздан иборат иншоотни кўриб турардим. Ўнгимми, тушимми? Наҳотки, боз ўша тилсимларга йўлиқсам-у, ҳаммаси охир-оқибатда кўкрагимдаги қаварикқа тақалса?..

Қадрдон институтимизга яқинлашаётганимда юрагим соғинчдан алланечук гурс-гурс ура кетди. Эшик тирқишидан сиргаларканман, қўлларини жуфтлаб иягига тираган Аҳмад оға ўрнида бегона кимса ўтирганини, олдинги ҳамкасби не боис боқийга рихлат қилганидан беҳабар, яхши иш топганидан кўзлари чарақлаётганини кўрдим. Қабулхонага етгач, ярим очиқ эшикдан уч кишининг пайдар-пай гурунги чалинди. Алоқ-чалок жумлаларидан ҳеч вақо тушунмадим. Гап директор котибасини чорлаб, Деновга қуйидаги мазмунда телефонаграмма жўнатишни буюрганда аёнлашди. «Археология илмий текшириш институти профессори Азизийга. Эрта тонгда Холчаёнга чет эллик олимлар ташриф буюришади. Меҳмонларни кутиб олишни Содиқовнага топшириб, ўзингиз Тошкентга қайтинг. Сулаймонов.»

Тушунарли, чет эллик олимлар эски танишларимиз. Вазифалариям аниқ, яна бир бечорани нақ икки ярим минг йиллар аввалги даврларга элтиб, ҳалок этиш. Кечикмасдан Боймуҳаммадовни бундан огоҳ этмоғим даркор. Эҳтимол, йўл-йўлакай ўша алмисоқ устухон ҳақида ҳам батафсилроқ билиб оларман.

...Охирги пайтларда вақт-бевақт алжирай бошлаганимни сезгандирсиз. Мисол учун Карим Ниёзович билан илк учрашувимизда тасодифан оғзимдан чиққан аниқ рақамларни эшитган одам ижобий фикрга келмаслиги аниқ. Тўғриси, шундай дейман-у, кўнглимга таскин бераётган ўзга ўйлар қошида бош эгаман. Ахир, айрим рўёларим бора-бора ўнганган экан, ногаҳоний алжирашларим ҳам бир куни келиб, ҳақиқатга айланиши мумкин-да...

Телба-тескари фикрлар оғушида шаҳар милиция бўлимига етиб қолибман.

Энди бирор хилватда уст-бошимни тузатишим керак. Мана, бино ортидаги гулзорда пайдо бўлдим. Кийимларимни қоқиб, буталар орасидан чиқарканман, нарироқдан ўтаётган ёшгина посбон кесатди:

«— Ока, анетда ҳожатхона бор-ку...»

«Анетда ҳожатхона борлигини ўзим ҳам биламан, ўртоқ. Илло, гулзорингга ҳожат баҳонасида кирмадим. Буни сенга қандай тушунтирай?...»

Бамайлихотир бинога йўналдим. Дарбон ичкарига қўнғироқ қилгач, тисланиб йўл берди, юқорига кўтарилдим. Қидирган хонамни топиб, эшикни чертдим.

«Киринг!..»

Терговчи эски мижозини дархол таниди. Туриб саломлашгач, диванга ўтқазди. Олдинига қуюқ мулозаматларидан ҳайратландим. Сўнг буни одатдаги хушмуомалаликка йўйдим. Бироқ адашганга ўхшайман, мохир изкувар ўтган кунлар ичида бекор ўтирмаган кўринади. Йўкса, ҳолаҳволлашишимиз билан айёрона жилмайиб, «Хўш, қандай янгиликлар бор», дермиди? Иккиланувдим, фавқулудда ташрифим сабабини суриштирди. Ҳозир ҳақиқатни очсам, кўп сирлардан беҳабар қоламан, яхшиси, ташаббусни қўлга олай...

Саволга савол билан жавоб беришимдан дастлаб Боймуҳаммадовнинг жаҳли чиқди. Сўнг қаршисида бўлғуси олим, қолаверса, нотекис ҳаёт сўқмоқларидан юравериб, дийдаси анча-мунча қотган кимса ўтирганини эслаб, бажонидил тилга кирди. Айтишига қараганда, Бўрижардан топилган суяклар қайта-қайта текширилсаям, натижа ўзгармабди. Шох-шаббага илашган дағал жунлар эса олдин таъкидланганидек, улкан мушуксимонларга тегишли...

Энди мен ҳам қарзимни узишим, Бўрижардан топилган суяклар ҳақидаги маълумотларга жавобан Холчаёнга отланган ажнабийлардан дарак беришим мумкин. Фақат ҳозирча Аззо Кабирович хусусида лом-мим демайман.

...Айтиб балога қолдим, тажрибали терговчи бирдан тишларини ғижирлатди. Сўнг, қизикқон ҳолатидан хижолат торгди чоғи, узр сўраб, телефонга ёпишди, зудлик билан қўлга олиш гуруҳини тўплашни буюрди.

Бу — яхши режа. Бироқ у бошқа нарсани, Сулаймоновнинг имкониятларини билмайди. Дейлик, чор атрофимизни ўраган деворларнинг қулоғи карлигига ким кафолат беради?..

Билмадим, билмадим, ҳар ҳолда, яхшироқ ният қилганимиз маъқул. Инчунин, пойтахтдан жўнатилган махсус гуруҳ эртага Холчаёнга боради-ю, чет элликлар қиёфасида ташриф буюрган икки котилни қўлга олади. Қарабсизки, чап оёғига кўзmunчоқли қўнғироқчалар такқан лўли қизнинг из-

сиз йўқолишига оид тергов жараёни тугайди. Аммо, менинг масъулиятли умргузаронлигим холиқи азал белгилаган тарих бекатлари бўйлаб давом этаверади, этаверади...

31-БОБ

Тамара Содиқовна

Шу кунидек Холчаёнга қайтдим-да, тепаликни айланиб, омонат қапага етдим. Махсим Азизий икки-уч соат бурун олинган телефonaграмма бўйича пойтахтга жўнаган, шекилли, чодирда лаш-лушлари кўринмайди.

Энди тувилган хавфни бартараф этиш йўлини ўйлашим зарур. Домланинг оромкурсисига ўтирганча ўйга чўмдим. Қанча вақт ўтди билмадим-у, бир пайт одатдаги оёқ товушларидан ўзимга келдим. Бошимни кўтариб эса ҳайратдан ёқа ушладим. Не ажабки, Зармо ёлғиз келмаётганди. Орқасидан баҳайбат бўри эргашган. Ўрнимдан тургунимча жондор икки ҳатлаб олдимни тўсди-да, уст-бошимни ҳидлай кетди. Қоғиб, оқибатини кутарканман, тағинам қизиқ воқеа юз берди, йиртқич атрофимда бир айлангач, бамайлихотир оёқларим остига чўзилди. Панжаларига бош қўйиб, мудроқ кўзларини юмди. Ғалати синоатдан маҳбубам ҳам, мен ҳам ҳайрон қолсак-да, воқеликнинг туб моҳиятига тушуниб турардик, бўрининг иккимизгаям бегона эмаслигини сезгандиг-у, бунчалик тез фош бўлишимизни ўйламагандик. Энди ортиқ сичқон-мушук ўйнолмаймиз. Шу сабаб қаршимдаги курсига чўккан қизга савол назари билан тикилдим.

— Сизнинг қаерларга бориб келганингиздан хабардорман, аммо буни Тамара Содиқовнага қандай тушунтирамиз? — суҳбатни бошлади у ноилож.

— Билмадим, агар ҳозир улгурмасак кеч бўлади.

— Очиқчасига гаплашсак-чи?

— Очиқчасига?.. Изингизга тушганлар бундан икки ярим минг йил муқаддам яшаган одамлар, деймизми?..

— Билмадим, аммо воқеликларни аниқ тушунтиришимиз керак, акс ҳолда, мақсадимизга етолмаймиз.

— Майли, шундай бўлди ҳам дейлик, кейин уни қаерга яширамиз?

— Асли деновлик экансиз. Бир кун Тамара Содиқовна қанийди ҳовлим бўлса, маза қилиб яшардим, деганди...

Унинг нимага шама қилаётганини тўлиқ англамасам-да, бир нарсани сездим, ҳозирча бизнинг ҳовлимиз энг ишончли жой. Шундай экан, зудликда муддаога ўтиш лозим. Зармо чиқиб, беш-олти лаҳзада Тамара Содиқовнани олиб қайтди. Тамара Содиқовна эркакчасига саломлашаркан, меҳнатдан қаварган қўлини ушлаб, сесканиб кетдим ва бирдан нига унутилаёзган хотираларим тасаввуримга қуйилди, мен яна ўша дахшатли муҳорабалар майдонига қайтдим. Кўз ўнгимда пириллаган воқеликлар кинотасмаси айлана-айлана масйоғутнинг Улуғ Энаси йўллаган қасос ўкига эврилган дамларимда тўхтади. Буни қарангки, Дубчарок, волидам ва манави қариқизнинг қўлларида жисми жонимга кадрдон аллатовур уйғунлик бор экан...

Хотиралар таъсиридан амал-тақал қутулиб, кафтини бўшатдим. Сўнг ўзимга тикилган шахло кўзларида аллатовур сеҳрли шуурни илғаб, бу эркаксабзининг ҳам аёл эканини эсладим. Айниқса, бехос кизарган чехраси боис менда ушбу фикр уйғонган бўлса, ажабмас. Боз устига, боя дағалроқ туюлган қўллариям илиққина эдики, осонликча қўйворгим келмади. Зармонинг синовчан боқиши хаёлларимни тарқатиб юборгач, истар-истамас мақсадга ўтдим, Тошкентдаги хуфёна маслаҳатдан гап очдим. Тамара Содиқовна аввалига хотиржам эшитди. Сўнг беғараз қикирлади. Беихтиёр, бу жозибали кулгини Зармонинг шаддод қаҳқаҳасига қиёслаб, яна асосий масалага қайтишга уриндим. Аммо тобора назокатли тус олаётган ҳамкасбимнинг эрка ҳолати хоҳиш-иродамдан устун чиқиб, толқон ютдим. У эса ночор аҳволимга жавобан, «Тошкентга самолётда учдингизми, ракетадами?..» деб сўради. Ана шундагина кулгисининг сабабини тушундим, икки-уч соатда етти юз қақиримлик масофага бориб келганимга ким ҳам ишонарди, ахир?..

Навбат Зармога келди. У томоқ қириб, Аззо Кабировичнинг аслида бутунлай бошқа одамлигини, бизнинг ҳам шунчаки сандирақлаб юрмаганимизни айтди. Суҳбатдошимиз тушунмай, мен тарафга кўз ташлаб, бирдан башараси бўзарди. Сўнг қўлларини пайдар-пай силкиб, фулдиради. Назари пойимдаги йиртқичга тушганини сездим. Бўри

ўзини очик-ошкор кўрсатибдими, демак ниятимиз холис. Ҳар ҳолда, содда кўнглимни шундай овутидим. Чунки бу пайтда Тамара Содиқовна шалпайиб тушган, Зармо эса стол устидаги чойнақдан сув пуркаб, уни ҳушига келтиришга уринарди...

* * *

Қаватимдаги жинси шимли «рўдапо»ни кўриб, онам дастлаб эсанкиради. Сўнг айвонга бошлади. Дастурхон устида уларни бир-бирларига таништириб, ҳовлига чиқдим. Мақсад бегона аёлнинг ҳовлимизга кўчиб келишига арзирли важ топиш. Кўп ўтмай, бу юмушни ҳам уддалагач, мўъжазгина иморатимиздан меҳмонга алоҳида хона ажратдик. Тушки овқат маҳали эса ҳамкасбимни янада яхшироқ билиб олдим. Ҳайратланганим боиси ҳамма билан эркакча муомага ўрганган Тамара Содиқовна онамнинг ёнида мулоим ўзгарди. Айниқса, эски йўлтўрвасидан чиқарган одмироқ кийимларини кийгач, қадди-қоматини ўзгача тароват эгаллаб, суқсурдай нозанинга айланди-қолди. Ва қарабсизки, орзулари ушалиш арафасида турганини англаган волидам атрофида гиргитгон бўларкан, эртанги фан номзоди ҳам у ёқ-бу ёқдан бемалол гурунглаша кетди. Мен энди бу ерда ортиқча эканимни англаб, машинамни ўт олдирдим. Дарвозани очар чоғимда, ногоҳ янграган эркакшода ҳамкасбимнинг хандон кулгиси кўнглимни тамомила тинчлантирди. Ҳаш-паш дегунча она-боладай гурунглаша бошлаган аёлларни ташлаб, машинамга ўтирдим...

Холчаёнда одатдагидай Зармо кутиб олди.

— Тамара Содиқовнани уйингизга олиб бордингизми?..

Мен бош иррагач, «Яхши бўпти, жойини топибди» — деди. Олдинига илмоқли жумлага беътибор эртанги ишларга тўхталдим. Кейин масъулиятли дамларда ҳамкасбим қаватида туришим лозимлигини айтаётиб, бошқа нарсани сезиб қолдим, Тамара Содиқовна билан ўртамизда туфилаётган янгича муносабатдан Зармо норозимас.

Эртанги кун ҳақида боз гап очувдим, у хотиржам назар ташлади.

— Тамара Содиқовна ҳовлидан чиқмасин... Онангиз тўйга атаб боқаётган хўкизни бўшроқ боғланг...

Маҳбубамнинг сирли гапларига яна тушунмадим.

Кўнглимдан ўтганини англади, шекилли, у улур сирни ошкор этаётгандай, эҳтиёткорлик-ла пичирлади.

— Жалайир кампир...

Гуё калламга биров гурзи билан туширди, наҳотки, териси тошбақаникидай тиришган алмисоқ кампир ва менинг айни ҳолатим ўртасида узвийлик бўлса?..

— Очiqроқ гапир, Зармо, нимага шама қиялсан? Тама-ра Содиковна қайда-ю, Жалайир кампир қаерда?..

...Маҳбубамнинг юз-кўзидан ортиқ жавоб ололмаслигим-ни сезиб кўзгалдим. Ҳовлиқиб кўчага чиқарканман, ортим-дан Зармонинг деярли шивирлаб айтган сўзлари эшитилди. «Фақат тезроқ, тезроқ!...»

32-БОБ

Улуғ Эна

Жалайир момонинг ўлими кўпчиликни безовта қилиб қўйди. «Фоз кўтарилса, кўлни ўрдак босади», деб бежизга айтишмаскан, узоқ-яқиндан туркнинг турфа уруғлари ташриф буюра бошлади. Аввал ваҳтамғали, жилонтамғали жузлар, кўнғирот, жобу, кенагас, боймоқли, тўғиз, изидан увоқтамғали, ҳалач, уйчи, қавчин, калачи, қипчоқ, қурама, болғали, нурота, тугали, ойтамғали, арлот, баркут, сирғали, тубойи, ўтарчи, дўрмон, кўшчи, тоймас, қамчили, боғлон, минг вакиллари келиб, туркнинг Улуғ Энаси бошида қўл қовуштиришди. Улар қурултойда якдил овоз беришмоқчи.

Тўрт соатлар ўтиб, узоқлардаги бахрит, тунгут, уйғур, ийжон, жағалбайли, калтатой, мажор, қўштамғали, ойрот уруғлари кал баракахон бошчилигида; увоқтамғали, садирбек мажорлари, сарот, тума, узлар (гагауз), тухси, ших, уйшун каби ўнлаб уруғлар Қамчуғ бошчилигида етиб келишди. Ҳар қайсиси марҳум бошида ўзларича ҳурмат бажо этгач, эски тамгага даъвогарлик қилиб, баралла гапираверишди. Туркнинг тўқсон олти уруғи ўртасида ворислик учун очикдан-очик кураш бошланди.

Ховлининг нари четидаги хонада эса қишлоқ жувонлари Барчинга маросим либосини кийдиришмоқда. Қиз ҳозир ҳаётидаги энг қувончли, шу билан бирга, масъулиятли ҳодиса рўй беришини, ўзи халқининг Улуғ Энасига айланишини сезиб, беғубор ёшлиги ва эрка болалиги билан бараварига хайрлашмоқда.

Бироқ, у ҳозир кечадиган мунозарадан ҳам огоҳ. Хусусан, узоқлардан келган қариндошлар қариши чиқишларини сезса-да, қалб хилватларида аллатовур ишонч уйғонганки, ташвишли нигоҳларга сирли табассум ила жавоб бермоқда.

Қўнғирот бошчилигида бирлашган урувлар йиғинларини тугатгач, ташқарига чиқдилар. Вакилларнинг олдида келаётган Сори бобо оқсоқолни четга тортиб, нимадир шипшиди. У беш-олти ёш-ялангни чорлаб, тегишли кўрсатма берди. Бироз ўтиб, ҳамма сув сепиб супурилган қўшни ҳовлида йиғилди.

Дастлаб Қамчуғ, сўнг Баракахон сўз олди. Улар жалайирларга чуқур ҳурмат изҳор этиб, навбат ўзларига етганини, қадимий аждодлар келишувига биноан, навбат алмашиш лозимлигини эслатишди...

Кенгаш узоқ чўзилиб, кун пастга овди. Қариндош-урувларнинг сабри тугади. Ташқарига чиққан оқсоқол авзойи ўзгариб қайтгач, бошқалар жанг майдонида ўзлари қолганларини сезиб, навбатдаги олишувга тайёргарлик кўришди.

Мунозара олдин даҳанаки жангга, кейин муштлашувга айланиши аниқ. Энди мушкул вазиятдан қутулиш учун оқилона тадбир даркор. Бироқ, ҳамма шахсий манфаати йўлида ёнаётганлиги боис бундай орзу — хомхаёл. Ўлганнинг устига тепгандек, мусоҳаба майдонига ташриф буюрган қишлоқ имоми тезда жаноза ўқилмаса, қайтиб кетишини айтди.

Сори бобо тарафкашларини эргаштириб, машваратга чекинди. Улар қайси даъвогарни қўллаш мақсадга мувофиқлигини маслаҳатлашаётганда, дарвоза олдида аллақандай машина тўхтади. Ҳовлига Тошкентдаги Археология илмий-текшириш институти аспиранти кириб келди. У давра ўртасида қад ростлагач, кенгаш аҳлига бир-бир тикилиб, эсар-бесар гап бошлади.

«Кулоқ бер, аҳли туркут!.. Улуғ бобокалоним Турк номи билан гапираман. Мен — бугунги кунда юртим ўтмиши билан шуғулланиб юрган оддий муаррих изланишларимда давом этаётиб, кутилмаган тилсимларга йўлиқдим. Хусусан, халқимнинг олис кечмиши гувоҳига айландим. Йигирма беш аср бурун Кир Ахомандан малика Тўмарисга совчилик қилиб, тарихдаги энг қонли жангда қатнашдим. Мағлубият яқинлашганда қасос шибасига айланиб, масйоғутнинг Улуғ Энаси Дубчароқ тутган камондан шоҳ кўксини мўлжаллаб учдим. Аммо, умргузаронлигим шу билан тугамади. Мен бадар яшашга, доруломон кунларга етишга мажбурман. Ўша дамларда эса Эрлик хоқон омонатини жалайирлардан олади. Тамғани эгасига топширинг!..»

Бир неча сониялик сукунатдан сўнг бирдан шовқин кўтарилди.

— Гапларинг ёлғон!..

— Жўнаб қол бу ердан!..

— Ур, ёлғончини!..

Вақтида аралашмаса, жаноза муштлашувга айланишини пайқаган Сори бобо зудлик-ла аспирант ҳимоясига чорланди. Элбошининг ўртага чиққани кутурган жанжалкашларни бир он тўхтатди. Пайтдан фойдаланган Сори бобо қичқирди.

— Бу йигитни мен танийман, гапини охиригача эшитайлик!..

Сори бобо уни аслида юзаки таниса-да, ҳозир вақтни чўзиб, даврани совитиш учунгина гапиргани, тарихий иш қилганини кейин тушунди. Ҳамма тинчиши билан аспирант атрофига ўтли назар ташлаб, шартга ёқасини йиртди. Аввалига ҳеч ким воқеалар моҳиятини тўлалигича англамади, англагач эса кўзларидан ёш тирқиради. Уч-тўрт лаҳза ўтгач, бошига тўққиз лачагли кубба қўндирган Барчин кўринди. Олдинга чўзилган қўлларида нақшинкор тилла қутича...

Оломон гурра кўзғалиб, буюк халқнинг ўн тўққиз яшар Улуғ Энасига таъзим бажо келтирди. Охирида яқинлашган аспирант ҳорғин пичирлади.

— Қийин аҳволдаман, эна, ёрдамнинг керак?..

Кийган либослари туфайли бекиёс улуғворлик касб этган Барчин кўзларини олис нуқталарга қадаб, жавоб қайтарди.

— Эрлик хоқон тирик. Эрлик хоқонга юкин!..

Қасам

Эрталабдан буён кечирганларимни бир жойга жамласам катта китоб бўлади. Бироқ мени ажаблантираётган нарса бошқа, кўрганларим ўнгимми, тушимми? Жалайир кампинг жанозасига машинада борганим рост. Аммо, олдинги воқеалар, яъни Тошкент сафарим-чи? Санокли лаҳзаларда етти юз чақиримлик масофага етишимни қандай изоҳлаш мумкин?..

Бариси ўйноқи тасаввурларим меваси бўлмасин тагин?..

Бунга эртага аниқлик киритамиз. Агар Сулаймоновнинг гумашталари чиндан ташриф буюрса, камтарин кулингиз учун янги бошқотирма тувилади — истаган вақтда бутунлай ўзга манзилларда пайдо бўла олиш тилсимоти...

Тўғри, бундай ҳол аввал ҳам учровди. Бироқ, ўшанда руҳим (ёки арвоҳим) саёхатга чиққан. Лошим ётган жойида кўкариб қолаверган. Энди эса... Йўқса, Сулаймонов ҳузуридаги тафсилотлар-ку, майли, Карим Боймуҳаммадов билан саломлашмаган, юзма-юз ўтириб гаплашмаган бўлардим.

Алқисса, кейинги масалага келсак, Жарқўрғонга борганимдан тонмайман. Аммо, беҳос талатўп оломонга қарата сўзлаган нутқимга нима дейсиз? Худо ҳаққи, даврада ўз ихтиёримдан ташқари, кимдир тилимдан тортаётгандек ҳуш-беҳуш алжирадим. Шуларни инobatга олсак, Ёфас авлоди тўғрисидаги афсона ҳақиқат экан-да. Қолаверса, Термиздаги касалхонани тарк этиб, Жалайир момо билан учрашганимда калламга ўрнашган жумбоқнинг жавобини — жалайирлар зиммасидаги вазифани билиб-билмай ошкор этганим-чи?... Энди айтинг-чи, бу «сафсата»га ким ишонади?..

Нафсиламри, гапларимга кўпчиликнинг ишониши ҳам шарт эмас. Асосийси, Зармо, Барчин, Махсим Азизий ва Тамара Содиқовна... Ҳозирги олий вазифам эса халоскорлик. Аммо, бу савдода тўсатдан Эрлик хоқоннинг пайдо бўлиши бироз ажабланарли туюляпти. Бу ерда бошқа сир йўқмикан?.. Зармо Тамара Содиқовнани уйимга олиб боришни маслаҳат берди. Барчин минотаврсимон махлуққа ишора

қилмоқда. Шуларга қараганда, шўрлик ҳамкасбимнинг омон қолиши худди бизнинг хонадонга бовлиқдай, яъни чоғроққина ҳовлимизда мақсадимга етакловчи алланима бордай!..

Ва бирдан сесканиб кетдим, наҳотки?.. Жарқўрғонга ёлғиз шуни англаш учун борибман-да? Астойдил ўйласам, ҳаммаси тушунарли эди-ку. Зармога ҳам ҳайронман, гапини ваҳимага айлантирмасдан шартга сўйламайдими?..

Шундай дейман-у, яна тан бераман, ахир, у ҳамма гапни дангал айтганда, мен Жарқўрғонга бормасдим, Барчин Улуғ Энага айланмасди.

Камина ушбу жумбоқни англаш жараёнида Эрлик хоқон тўғрисидаги айрим саволларимга ям жавоб топдим, фикримча, унинг ҳўкизбошга айланиши атайин уюштирилган. Мақсад ўша — ўз раҳнамолари орқали рақибни маҳв этиш. Бу ҳақда кейинроқ батафсил тўхталарман. Ҳозирча юқоридаги маслаҳат бенаф кетса, нима қилишни ўйлай. Тўғри, энди мен дахлсизман. Бироқ бу — Тамара Содиқовна ҳам тирик қолади, дегани эмас-да...

Алоқ-чалок хаёллардан бошим ғувиллаб, машинани газларканман, аста-секин аниқ фикрга келдим, учрашганимиздан бери Зармо бирор марта ҳам адашмади. Шундай экан, ҳозир уйга боргач, ҳамма гапдан онамни огоҳ этаман. Аммо болаларини тарбияли фарзанд сифатида алқаб келган муштипар аёл тўсатдан бемаъни савдоларга аралашиб юргангани эшитса, қандай аҳволга тушади, қутилмаган янгиликдан эси оғиб қолмайдими?..

Остонадан ҳатлаганимда, тандир бошида гангир-гунгурлашиб нон ёпаётган азизларим хаёлларимни баттар чувалаштирди.

— Болам, биз нон ёпгунча, сен усти-бошингни алмаштириб, молингга қара, эрталабдан бери на емиш еди, на сув ичди. Ҳализамон тўйни бошлаб қоламиз...

Онамнинг маъноли жумлаларига безътибор, ҳўкизни офилхонадан чиқардим. Томорқага ўтказиб, қозигини қоқдим. Олдига пақирда сув қўйдим. Жонивор ютоқиб-ютоқиб ичди. Иккинчисини яримлатгач, чанқоғи қониб бошини бирикки силкиди-да, бўғиқ пишқирди. Айтмоқчики, «Раҳмат, ҳўжайин, энди озроқ емиш ҳам берсангиз, нур устига аъло нур бўларди...»

Ўрокни олиб, ариқ бўйидан ўт ўриб ташладим. Қайтиб тандир бошига келсам, бўрсилдоқ нонлар узилган, ҳиди димоғни қитиқлайди. Оловдан юзи қизариб, ял-ял товланаётган Тамара Содиковна нозли иршайиб, яримта кулча узатди. Олаётиб тасодифан қўли қўлимга тегди-ю, кеча саломлашганимизда уйғонган инжа хиссиётларим қайта гуркураб, кутилмаган ҳодиса юз берди. Бехосдан эс-хушимдан айрилдим. Ҳовли манзаралари юқоридан пастга, пастдан юқорига мавжлана-мавжлана қайларгадир йўқолиб, кўз олдимда ўша таниш жанггоҳлар пайдо бўлди. Мен беихтиёр яна ўтмишга, аниқроғи, масйоғутнинг Улуғ Энаси Дубчароқ йўллаган қасос пайконига айланган дамларимга қайтдим...

«...Вужудим юмшоқ маъво ичра сузиб, димоғим аллақандай шўртаъм ҳиддан бўрилай деганда, бирдан атрофим ёришиб, озодликка чиқдим. Нима бўлганига қизиксам-да, ортга қайрилишга вақтим йўқлигидан учишда давом этарканман, йўлимда учраган тафсилотлардан ҳам нигоҳ узолмасдим. Негаки, ўзлимга қайтганимдан кейин кечирганларимни қайтадан тасаввур этишим лозим. Бас шундай экан, манави, нақ рўпарамда пайдо бўлиб, зудликда ўзини четга отган таниш қиёфани ёдда сақлашим керак. Одатда, мураккаброқ юмушлар ҳам унга чўт эмасди, мени тутишга эса уринмади. Демак, ўзини ожиз сизди. Модомики, Гауматдек маг аралашмадим, Кирнинг ҳалокати мукаррар.

Ниҳоят, охирги тўсиқлар -- худди скиф жангчиларидек қизил кийинган икки нафар ёвқурнинг ўртасидан ўтарканман, улар қоқ белимдан бўлиб ташлаш ниятида қилич сермаб қолаверишди.

Энди бошқа ғов йўқ, бемалол қурбонимга қовушишим мумкин.

Мен санчилишдан бурун сўнг бор шаҳаншоҳга назар ташлашга жазм этдим. Аммо бекор қилибман, шугина хатоим жами саъй-ҳаракатларимни чиппакка чиқаришига сал колди. Негаки, айни дамда, у ҳам нигоҳимни қидираётган экан, кўзларимиз тўқнашганда охирги марта Тўмарис ҳузурига жўнашидан олдин элчини бағрига босганда нима деганини эсладим. «Отмасликка!..» эмас, «Отилмасликка!..» онт ич, деган экан ўшанда шоҳ. Мана, энди қасамини бузган но-

мардга тик боқиб ўлимини қарши оляпти, назаридан ёғилган аччиқ таънаю дашномларга қараганда, Бўзқурт ва мен аслида бир одаммиз...

Беихтиёр, қаттол сафарим ибтидосида гавдаланган бир воқеа ёдимга тушди. Эсласангиз, шаҳаншоҳ тансоқчилари сафига яқинлашганимда ногоҳ қаршимда пайдо бўлган Жалайир кампирнинг сўқир кўзлари маънили тикилиб, лаблари «Тўққизинчи хоқон!.. Туркнинг сўнгги саркардаси!..» дея пичирлаган, мен эса унинг мақсадини тушунолмагандим. Энди билсам, ўшандаги хавотирлари ҳозирги ҳолатимга ишора экан. Барибир саросимага тушишимни билган момо олдиндан огоҳлантирганига қараганда, мушкул аҳволдаман. Қасамдан қайтиш оғир гуноҳ эканлигини халқ онаси билмай, ким ҳам билсин, ахир...

Ҳа, бундай бўлишини кутмовдим, ўз-ўзимдан нафратланиб, вужудим титрай бошлади. Сўнг бўшашиб, аслимга қайтаётганимни сездим. Тезлигим сусайиб, ҳатто қулайдиган жойимни ҳам чамаладим. Яна икки лаҳзадан сўнг ҳозиргина ҳукмдор кўксини мўлжаллаган пайкон шалвираган жуссага айланиб, итдай қутурган сарбозлар ўртасига тушади. Зум ўтмай аъзойи бадани бурда-бурда чопилади-да, рақибнинг зафар бурғулари чалинади. Натижада жангчиларидан айрилиб ох урган Тўмарис шаҳаншоҳ хирсини қондиришдан ўлимни маъқул билиб, кўксига тиф санчади. Ўқи нишонга етолмаган Дубчароқ эса улуг элнинг фожиали қисматига ўзини айбдор сезиб, умрини тавқи лаънатда ўтказди. Энг даҳшатлиси, мен замонамга қайтолмай, ёт манзилларда кўз юмаман, турклар тарихи ёзилмайди. Аззо Кабирович эса тантанали қаҳқаҳа уради, ҳалигина ўзи кўрқиб, ўтказиб юборган тир шоҳнинг бир нигоҳи-ла маҳв этилганидан ғалаба нашидасини суради...

Шошманг, нималар деяпман?.. Ахир, бу — ўша, ҳозиргина қасос пайконини ушлаб қололмаслигини сезиб, четга сакраган Гаумат ва Сулаймонов аслида бир одам! Кўзию сочлари, сипо жилмайиб, вазмин гапириши — ҳамма-ҳаммаси икки томчи сувдек ўхшаб турибди. Мана, ўзаро адоватимиз бошланган нуқта!..

«Аззо Кабирович ғалаба қозонди!..»

Энди шу фикрдан оёқ-қўлларим қалтирайверди. Бирок, бу боя вужудимни бўшаштирган титроқ эмас. Аксинча, мен яна пайконга айланмоқдаман...

«Онт ич!» эмиш?.. Ўртада халқинг ҳаёт-мамоти турганда, онтга бало борми? Гаровга Ватан тақдири тикилганда, ўткинчи мардлигинг кимга керак?..

«Эшит, Кир Ахоман, мен қасамни буздим! Ўртамизда ўнлаб қабилаларнинг, Дубчароқдек оналар, Гўйлихондек оталар, Сипархандек ўғлонлар, Тўмарисдек аёлларнинг орномуси турганда, ожиз бир каснинг қасами нимага ҳам арзирди? Ажалингни қалбинг билан кутиб ол!..»

Беихтиёр беш-олти сония бурунгидай юшоқ бир маъвони, изидан яна ўша ачимсиқ ҳидни сездим. Қон хиди... Санчганим эса ҳукмдор юраги... Тамом, ҳаммаси тугади. Назарим қоронғилашиб, ҳушимни йўқотдим...

34-БОБ

Тўқнашув

Ушбу ҳалокатли аҳволдан ўзимга қайтишимга баногоҳ кўз ўнгимдан ўтган шарпалар сабабчи бўлди. Нигоҳим элас-элас ниманидир илғаганда, хаёлимда Тамара Содиқовна гавдаланди, кимгадир ёлбораётгандай...

Бехос курақларим ўртасида таниш оврикни сездим. Додлаб ўрнимдан турсам, атрофда зоғ йўқ. Сўнг кўлим куйди. Бояги кулчанинг тафти... Тандирдан узилган нон совимай, шунча воқеалар гувоҳига айландимми?..

Дарвозахонадан онамнинг қаттиқ-қаттиқ бақиргани эшитилди. Ўша ёққа югурдим. Худди шу пайт кириб келган икки кас ёнимдан бепарво ўтиб, олға интилди. Миям фавқулудда тез ишлай кетди, мен негадир, уч-тўрт сония бурун ўтмишдаги буюк муҳорабага қайтганим-у, қасос пайконига айланиб нишоним томон елганимда қоқ белимдан бўлиб юбориш ниятида қилич силтаб қолган жангчиларни эслаб, томорқага отилдим. Аммо ёрдамга ҳожат қолмаганди, кўкқис қозигини судраб пайдо бўлган ҳўкизим хунук пишқириб, чақирилмаган меҳмонларнинг олдиндагисини шохига илиб отди. Иккинчиси бурила солиб, жуфтакни ростлади. Шун-

дагина қадам ташлашларига эътибор бердим, ростдан ҳам уларнинг оёғи ерга тегмасди. Боз устига, дарвоза олдига етганда, силкина-силкина осмону фалакка кўтарилишди.

...Тамара Содиқовна ранги бўздай оқариб уйдан чиққанда, қисқагина давом этган олишув тугаб, атрофда яна эски сукунат ҳукм сураётганди. Онам охириги антиқа воқеаларни илғамай қолдилар, шекилли, патнисдаги нонларни ошхонага алтаётиб, йўл-йўлакай гап қотдилар.

«Ким эди бу шўртумшуклар?..»

Елка қисдим. Тамара Содиқовна ҳам ёпиғлик қозон ёпирлигича қолсин, деди, шекилли, шоша-пиша сочларини тўғрилаб, аввалги ҳолига қайтди.

Апил-тапил машинамни ўт олдирдим. Томошанинг зўри Холчаёнда кечади. Ўн-ўн беш дақиқа ўтиб, манзилга етдим. Уловимши ёнбағирликда қолдириб, йўлни тиккасига тортдим. Тепаликнинг ярмига етмасимдан, илкис ердан чиқдим, кўкдан тушдим, бош-адоқ қора кийинган уч-тўрт йигит кўлларимни орқага қайириб, нариги томонга чоптириб кетишди.

Мўъжазгина чайламиз ичида, одатда Махсим Азизий бош қийшайтириб, дам оладиган орма креслода ялпайган одамни кўрганда ҳаммасига тушундим.

— Кўлларини ечинг!..

Дағал чилвир қизартириб юборган билагимни силарканман, Карим Ниёзович энди менга мурожаат қилди.

— Узр, ўртоқ! Англашилмовчилик...

— Зарари йўк, — хўжакўрсинга минғирладим мен.

— Бирор янгилик борми?..

— Улар аллақачон келиб кетишди.

— Бўлмағур гап, йигитларимнинг назаридан зоғ ҳам яширинолмайдди, — эътироз билдирди Боймуҳаммадов.

Ҳалигина бўлиб ўтган воқеани оқизмай-томизмай сўйлаб бердим. Аввалига Карим Ниёзович ишонмагандай, менга маъноли назар ташлади. Сўнг бошини чангаллаб, ўйга чўмди. Аҳволини тушундим, бекордан-бекор етти юз чақирим наридан келиб-кетиш осонмас, ахир?..

Биз ноқулай ҳолатда сукут сақлаётганимизда ташқарида кутилмаган шовкин кўтарилди, беҳос чор теваракни дахшатга солган хунук увуллашдан юрагим увушиб, ташқари отилдим.

Изимдан Карим Ниёзович эргашди. Тўппончасини кинидан чиқарганини кўриб, йўл-йўлакай бақирдим.

— Бўрини отманг!..

Билмадим, гапларимни эшитдими, ёхуд одатий ҳолларда тўғри қарорга келиб ўрганиб кетганми, беҳос нақ эшакдек махлукқа йўлиққанда қуролини кўтариб, изоҳ кутгандек, менга назар ташлади. Мен унинг диққатини йиртқичдан элик қадам нарироқда сузаётган оловранг қушларга қаратдим. У анграйганча, улкан паррандаларга тикилиб қолди. Бўри ҳамон олға интилар, бот-бот ириллаб, рақибларини таъқиб этарди. Чор атрофдан чиққан йигирматача қора кийимли йигитлар ҳам валати манзарадан лолу ҳайрон туришарди.

Оловранг қушлар кўтарила-кўтарила митти нуқталарга айлангач, бўри изига қайтди-да, ҳарсиллаб ёнимиздан ўтганча узун сакраб, тубсиз бўшлиққа сингиб кетди. Йиртқичнинг беҳос йўқолиши-ю, осмондаги бояги шарпалардан боши қотган терговчига сирни қисман очишим лозимлигини тушундим.

Ортга қайтдик. Чайланинг орқа бурчагига бамайлихотир суянган Зармони кўриб, у тўппончани кинига солди. Сўнг бизга синчиков назар ташлаб, кескин оҳангда гап қотди.

— Эшитаман!..

Энди карталарни очиб ташлашдан қўрқмаймиз. Гапни нимадан бошлашни билмаётганимиз туфайли сукутдамиз. Шу ҳолда чамаси, беш-олти сония ўтди. Карим Ниёзович гоҳ Зармога, гоҳ менга тикилиб, жавоб кутмоқда. Айни пайти, ташаббусни қўлга олишим керак.

— Авваламбор, барча гапларимизга ишонишга ваъда берасиз...

— Шартни сизлар эмас, мен қўяман!

Унинг кескин эътирозига бўйсунушга мажбурман. Аммо, бекордан-бекорга лақиллашнинг хохламайман. Фикримни Зармо ҳам тушунди чоғи, маъноли кўз уриштириб, ортига тисланди. Боймуҳаммадов шошиб йўлини тўсди. Мен норози минғирладим.

— Ишонмайдиган бўлсангиз, беҳуда сафсатага не ҳожат?..

— Нимага ишонишим керак?

— Бизнинг гапларимизга.

— Агар ҳақиқатни сўйласангиз, ишонмай қайга ҳам борардим?.. Бошланг!..

— Ҳақиқат шундаки, барча ҳаракатларингиз беҳуда. Сиз арвоҳларни таъқиб этмоқдасиз.

— Қанақа арвоҳларни?..

Рости, унинг ўзи ҳам ҳаракатлари абаслигини аллақачон сезган, бироқ аниқ исботи йўқлиги боис йўлидан қайтмаётганди. Энди тахминлари тасдиқлангач, андак ўйланиб, бизни эсанкиратган навбатдаги саволини берди.

— Яхши, қизил кийимли шотирлар сиз айтгандек арвоҳ экан, уларни бошқариб турган кас ҳақида нима дейсиз?..

Карим Ниёзович жон жойимиздан тутди. Ўша кас — Аззо Кабирович, нуфузли Илмий текшириш институти директори, таниқли академик. Аммо, буни айтсак, оқибати қандай тугаши номаълум. Толқон ютганимизнинг сабаби шунда.

Бу масалада ортиқ гап ололмаслигини англагач, у Зармога ишора қилди.

— Бу қиз ким?..

— Махсим Азизийнинг котибаси...

— Аниқроқ гапиринг!

Мен кўларимни унинг тийрак назаридан яширолмагач, пойтахтлик изкувар бу сирни ҳам билишга ҳақли, деган қарорга келдим.

— Зармо... лўли... бояги бўрининг эгаси...

Карим Ниёзович ўрнидан туриб кетди. Ҳа, у айни лаҳзада барча тилсимларга тушуниб етган, олти ҳафта бурун Бўрижарга улоқтирилиб, алмисоқ устухонга айланган бегуноҳ қизгина ўрнида аслида мана шу котиба бўлиши кераклигини ниҳоят англаган, алалхусус, энди вужудини ўзга савол кемираётганди: «Нега?..»

Жавоб ўз-ўзидан Аззо Кабировичга тақалишини ўйлаб, яна мум тишладик. У ўрнидан туриб чайладан чиқаркан, ортига қайрилди.

— Эртага соат ўнда туман милиция бўлимида кутаман. Иккалангизни ҳам...

Биз милиция бўлимига боришдан қўрқмаймиз. Ўйлантираётгани, терговда берадиган жавоблар масаласи. Ҳозир жами воқеа-ҳодисаларни унутиб, айтар гапларимизни батафсил келишиб олишимиз зарур.

Икки соатлик қизгин мунозарадан сўнг, ниҳоят аниқ қарорга келдик. Шунга мувофиқ, арвоҳларнинг мақсади аввалига Зармо бўлганини, кейинроқ, иложи топилмагач (қиз бўрининг ҳимоясида), Тамара Содиковнани ўлдиришга жазм этишганини, бунга аслида бевақт жон берган Аҳмад оға эмас (бу барибир Аззо Кабировичга боғланади), ўзга сабаб борлигини гапиришга келишдик. Бироқ Зармонинг сирли воқеликлардаги ўрни тўғрисида маъқулроқ баҳона ўйламаган эканмиз, хаёлларимиз пучга чикди. Ноилож, лўли қиз тарихини, унинг бот-бот алмойи-алжойи алаҳсирашини, ўша алжирашларга мувофиқ топилган ғаройиб ҳайкалчаю хўкиз терисидаги битиклар боис пичоқ ейишимни, хуллас, учинчи марта илмий ишим мавзуси тасдиқлангандан бери нимаики ўтибди, ҳаммасини шошилмай гапирдим. Ана шундан кейингина Карим Ниёзович ҳам ғайриоддий сирларга ишониб, вазиятдан кутулиш тўғрисида чинакамига бош қотираверди.

Энди биз бир-биримизга суянишимиз, ўрни келса, бир-биримиз учун жон олиб, жон беришимиз лозимлигини тушунсак-да, терговчидан асосий сирни яшираётгандим. Сулаймоновнинг мақсади диссертациямнигина эмас, балки туркий халқлар тўғрисидаги ҳар қандай янгича фикрларни рад этиш. Кўзлаган муддаоси қоронғилиги туфайли ҳозирча бу масала хусусида «мум тишлаш»га мажбурман.

Карим Ниёзович гўё кўнглимдагилардан воқифдай, диссертациямни ўқиш нияти борлигини изҳор этди. Мен чала ишни ҳеч кимга кўрсатолмаслигимни таъкидладим. Шунда у кескин тарзда буқа терисини сўради. Ноилож, бир даста фотонусхани столга қўйдим. Боймуҳаммадов санскритча ёзувга узоқ тикилди. Сўнг кўкрагимга ишора қилди. Тугмаларимни ечдим. У гоҳ юрагим устидаги митти куёшга, гоҳ хат бошидаги штурвалсимон шаклга термилиб, ўйланиб қолди. Менимча, улар ўртасидаги узвий алоқани кидирмоқда. Чамамда, ҳатто, куёшнинг тиллари-ю, айлана қовурғаларини ҳам санаб чикди. Охири, тайинли фикрга келолмай, ашёларимни қайтарди. Мен кейинроқ бу суратлар тўғрисида сўйлаб беришни дилимга тугиб, хонани тарк этдим. Ўрнимга кирган Зармони кутиб, коридорда у ёқдан-бу ёққа юра бошладим.

Коридордаги безовталигимга сабаб маҳбубамнинг бирор гапни беҳуда айтиб юборишимас, Зармо етти ўлчаб

бир кесадиган ўйловли қиз... Сулаймоновнинг гумашталари яна қайтишлари мумкинлигидан кўнглимда хижиллик кўкарган. Шундай экан, зийракликни йўқотмаслигим, бугунги тўқнашувдан зарур хулоса чиқармоғим даркор. Ишга ҳовлидан қатнаш маъқул, назаримда. Холчаёнда эса ишончли халоскоримиз — бўзбўримиз бор, очиқ ҳужумдан кўркмайман. Аммо, Аззо Кабирович қўл қовуштириб кутадиغانларданмас. Унинг эндиги қадамини аниқлаш учун орамиздаги адоват тарихини батафсил ўрганишим лозим. Демак, истаيمانми-йўқми, зарғалдоқ тусли биёбондаги дарахт соясида қўним топган файласуфга суянишга мажбурман. Илло, мозийга элтувчи энг қисқа йўл унинг сирли жумлаларида яширин...

35-БОБ

Қарға

...Мен қарғага айланиб қолдим. Ажабланманг, айти дамдаги чорасизлигим боис шундай қилдим. Тўғри, бунақаси аввал ҳам учровди. Бироқ, ўшанда ажиб ҳолатим вақтинчалик бўлиб, ҳар сонияда ўзимга қайтишим мумкин эди. Энди хоҳлаганимча учавераман, чунки жудаям узоқларни кўзлаганман. Кўзлаганим, ҳатто, инсониятнинг илк паллаларига бориб тақалиши мумкин. Аззо Кабирович билан ўртаамиздаги адоват илдизини топмагунча, ортга қайтмайман. Шу ниятда ҳозир аллатовур кўринмас ўк атрофида қайта-қайта доира ясарканман, назарим олис мозий воқеликларини элас-элас илғагандек бўлар, ўшалар таъсирида уйимдан, замонамдан тобора узоқлашиб борардим.

Тўғриси, вужудимдаги хунук эврилишни бирданига сезмадим. Аввалига боя таъкидлаганимдек, силкина-силкина кўкка кўтарилаётиб, буни аллақачонлар ўрганган ботиний ҳолатларимга йўйдим. Тушунарсиз мавҳумлик давом этавергач, атрофни яхшироқ кузатмоқчи бўлдим-у, баногоҳ икки ёнбошимдаги қандайдир шарпаларга кўзим тушди. Қизиқсиниб яқинроқ келтирсам, қанотлар экан. Амаллаб башарамга назар ташловдим, бесўнақай тумшукдан ўзга нарса кўринмади. Шунда калламга олти ҳафта бурун кечирганларим келди. Ўшанда ҳам қорақушга айлангандим. Бироқ номини эслол-

магандим, ортиқча бош қотиришга вақтни қизғанганим учун бошқа хаёлларга машғул бўлгандим.

Ҳозир руҳимни безовта қилган нарса — парвозим. Олдинлари кузатганимда қарғалар бошқача учишарди, тез-тез қанот қоқишарди. Мен эса эврилганимдан бери кенг қулоқ ёзиб, катта-кичик доиралар яшашга машғулман. Шу боис бўлса керак, балки қарға эмасдирман, деган фикргаям бордим. Кейин аниқ тўхтамга келолмай, тақдирга тан бердим. Пешонамда қушга айланиш бор экан, начора?..

Иккинчидан, бу ўзимнинг хоҳишим, яхшиси, кўрган-билганларимдан сўйлай.

Мана, беш-олти доирадан кейин тиш-тирноғигача қуролланган суворийларга дуч келдим. Улар ҳорғин отларини кичаб, олис манзилларга кўз тутишган. Саф ўртасида кенг елкали, мош-гуруч соқол-мўйловли, эгарда роз ўтиришидан узун бўйли саркарда бормоқда. Унинг гўштдор манглайи, чўзинчоқ афт-ангоридаги чуқур чандиқлар умри ўтган нотинч сафарлардан нишона. Чимирилган бароқ қошлари тагидан тикилган ўткир нигоҳига унча-мунча киши дош беролмайди.

Соҳибқирон ҳазратлари...

Мен беихтиёр таъзимга бош эгмоқни истайман. Аммо, шаклу шамойилим бунга халақит беради.

Тўсатдан қулоғимга ажиб қироат чалиниб, бир лаҳзага диққатимни йиғаман. Ана шу онийгина муддат жисми жоним-ла мунгли садалар қаърига шўнғишим, қолаверса, бебош хаёлларимни асосий фикримдан узиб, ўзга нарсалар ҳақида ўйлашга мажбур қилиш учун етиб ортади. Сўнг мукаддас Қуръон оятлари не мақсадда янграётганини билишни ўйламай, яна қанот қоқаман. Чунки ногаҳон сафарим сабаби ёдимга тушади, айна дамда, малика ва шаҳаншоҳ ўртасидаги муҳораба натижаси муҳимроқ. Шу боис бетўхтов айланавериб, бошқа черикка йўлиқаман. Бу — донгдор аж-додлари каби мислсиз чўққиларни кўзлаган, илк бор турк номи билан жаҳон саҳнасига чиқиб, улкан хоқонлик барпо этган Истамихон, шуҳрати авлодларига тўлиғича етиб бормаган зот...

Мен қасос пайконига айланиб, Дубчароқ тутган жатандан Кир Ахоманнинг кўкрагини кўзлаб отилган майдонларимга етгунча, яна талай саргузашталарни бошдан кечи-

ришимни сезиб, бадар кетаман. Йўл-йўлакай, жуда олис юртларни мўлжаллаган олтинчи хоқон — Атуллини айланиб ўтаётганимда, диссертациям мавзуси тасдиқлангандан бери аҳён-аҳён тасаввуримда пайдо бўлиб қоладиган эски танишим ёдимга тушади. Балки, келажакда буюк кўчиш номини оладиган сафар туфайли туғилгандир бу хаёл.

...Шон-шухрат илинжида ҳаллослаган халқлар орасида турк биринчи ўринда туради. Хатти-ҳаракатлари кейинги авлодларига ё мохирона жанг усуллари ё яшашга яроқли янги ҳудудларни очган кашшофлик сафарлари ёхуд ёт халқлар ичида миллат мавқеини мустаҳкамлаган фойдали босқинлар сифатида етса-да, уларнинг ўзлари бу ҳақда ўйлаб ҳам кўрмаганлари аниқ.

Менимча, аниқ мақсади борми-йўқми, қатъи назар, буюкликка интилган зот, барибир, хурматга ноил. Шундай экан, ғаройиб саргузаштларим бошлангандан бери ҳар замон-ҳар замонда кўз ўнгимда пайдо бўлиб қоладиган ўша ибратли манзаранинг охирига етмоғим даркор. Илло, абадият қадар машаққат чекиб, сон-саноксиз чордеворлар ўрнида ўз тимсолини яратиш ҳар кимга ҳам насиб этавермайди. Баски, қиёмат майдонларида улкан иморат тиклаётган чолнинг улардан нимаси кам?.. Қолаверса, бу телбанамо саъй-ҳаракатларнинг ўзимга ўхшаш жиҳатлари ҳам йўқ эмас.

Аввал айтганимдек, қарға қиёфасида ҳам хоҳишларимга эришиш тилсимини йўқотмабман, кейинги айланишим баробарида мўлжаллаган манзилимда пайдо бўлдим. Қарасам, шахристондаги манзара анчагина ўзгарган, бир вақтлар чор теграга сочилган фиштар алоҳида уюмга йиғилган. Аниқроғи, ўшалардан улуғвор иншоот кўтарилган. Уст-бошидаги зарбоф либослар аллақачон жулдурга айланган, юз-кўзини бекитган пахмоқ соч-соқоли кўкрагига тушган қоқшоқ қария ҳамон ўз ишига машғул, қаршисидаги қоратошга нималарнидир ўйиб ёзмоқда. Ниҳоят, битикни тугатди чоғи, ҳорғин тин олиб, ортига қайрилди. Кўзларимиз тўқнашди. Бу нигоҳга илк бор йўлиққан онимни эслаш ниятида қаттиқроқ тикилувдим, у сескангандай бўлди. Йўқ, қаршисида қакқайган қарғанинг хунук қиёфасидан эмас, оддий қушга бу қадар аламзада тикилмайдилар, нафрат ва армон йилтираган хира нигоҳ ўзга нарсадан далолат бермоқда. Ҳа, мен балки аслимни

таниб қолгандир, деган ташвишли тахминга бориб улгурмай, чолнинг башараси қорайиб, кесак тусини олди-да, уқалана уқалана тўкилиб кетди. Дуппа-дуруст одамни тупрокқа айланиб қолганидан аввалига капалагим учди. Сўнг эсимни йиғиб, пойимдаги шамол тўзғитган ўша бир сиким хок-у, тарвақайлаган бинога назар ташлаб, ҳайратим баттар ошди.

На эшиги, на дарчаси бор, нималиги номаълум иморат...

Кўзим рўпарамдаги икки газлик харсангтошга тушди. Ажи-бужи ҳарфларни синчиклаб ўқидим. «Мен — шох, Кир Ахоман...»*

Бошимга биров гурзи билан ургандай бўлди, кўз олдим қоронғилашди. Ахир, «Мовий гумбазлар» чойхонаси олдида Зармони учратганимдан бери узлуксиз давом этаётган сирли воқелиқдан шу фалсафани қидирганмидим?.. Тўсатдан бемисл иштиёқлар тўлиб-тошган қалбим хувиллаган бўшлиққа, ҳаёт деганлари кераксиз даҳмазага айланди. Наҳотки, бу оламда фақат кун кечириш учунгина яшаган митти одамлар ҳам, тарихни ўзгартирган буюк шахслар ҳам охиروқибатда бир қисматга маҳқум?.. Йўк, мен қахрамонимнинг тақдиридан эмас, бевафо дунёнинг телба-тескари ишларидан ҳайратдаман. Искандардек буюк зот эхтиромини қозонган шахснинг сон-саноксиз шахристонлар қолдигидан тиклаган иморати шугина ғариб мақбара бўлдими?..

Шалпайганча ортимга бурилаётиб, фавқулудда жавобгарлик ҳиссидан баттар ташвишландим. Ахир, у менга бекордан-бекорга нафрат ила тикилмади. Шох ўлими учун масъул эмасман, деган ўтрик фикр билан ўзимни овутишга қанча уринмай, кўнглим таскин топмаяпти. Чунки қасос пайконига айланганимдан кейин йўлимни тўсган соқчилар қуршовини ёриб ўтиб, кўкрагига қовушганим аниқ эса-да, ёлғиз шу сабабли ўзимни қотилликда айбололмайман. Зеро, унинг айнан ўша ўқдан ер тишлаганини ҳеч ким кўргани йўк...

Яхшиси, яна қанот қоқай, шунда ҳаммаси ойдинлашади.

Айлана-айлана таниш манзилларимда кўз очдим... Ҳар замон-ҳар замонда яккам-дуккам жаранглаб қоладиган қилич садоларини демаса, жанг тўхтаган. Атрофда ғалаба бурғулари янграмоқда. Сакнинг зафар қучгани аниқ.

Шоҳона ўтовда Моден Гул, Дубчарок, Тамиртош, Тўмарис кенгашга машғул. Яқинроқ бордим. Малика бот-

бот кўзларидан ёши тирқираб, масйоғутнинг Улуғ Энасини кучоқлайди.

— Раҳмат, эна!.. Халқинг сендан ўла-ўлгунича қарздор.

— Агар шибга бўлмаганда, мен нима қила олардим, Тўмарис?..

— Биладан, эна, биладан. Аммо, уни йўқотиб қўйдим...

— Ғалабамиз аввалдан маълум эди, — гапга қўшилади Тамиртош.

— Барибир ҳам, усиз эплотмасдик.

— Келинлар, яхшиси Қурушни нима қилиш ҳақида ўйлайлик. Сал кечиксак, мурдасини бурдалаб ташлашади.

Ҳаммани ҳушёрликка чорлаган жумла хунлар йўлбошчисига тегишли...

Тўмарис апил-тапил кўз ёшларини артди. Қаддини ростлаб, ҳорғин тин олди-да, ўтовдан чиқди. Изидан бошқалар эргашди. Ташқарида уларни гувуллаган оломон кутарди. Малика ўртага қўйилган тумса*га чиқиб, кўриниш бериши билан халойиқ тинчланди. У баланд овозда хитоб қилди.

— Масйоғутнинг мард ўғлонлари!..

— Ҳуллала!.. — қичқирди оломон.

— Сакнинг ёвқур чавандозлари!..

— Ҳуллала!.. — яна жўр бўлишди улар.

— Хунинг моҳир жатанчилари!..

— Ҳуллала!..

— Дахнинг енгилмас учарлари!..

— Ҳуллала!..

— Жузжоннинг қайтмас ботирлари!..

— Ҳуллала!..

— Масйоғутнинг Улуғ Энаси, Дубчароқ!..

— Ҳуллала!..

Шу пайт жангчилар орасидан кимдир бор овозида қичқирди.

— Малика Тўмарис!..

— Ҳуллала, ҳуллала!..

...Тўмарис Тамиртошнинг қулоғига нимадир шипшиди. Тамиртош ёнидаги шеригига эгилди. Ўртага чўккан оғир сукутдан сўнг соч-соқолига қон аралаш хас-хашақлар ёпишган, кўзлари нурсиз чақчайган хунук каллани келтиришди. Тўмарис унинг узун сочларидан жирканиб тутамлаганча, баланд кўтарди.

— Эшит, қўшон черик! Мана, дунё ҳукмдори Қуруш Ахоман! Тириклигида ё ҳирсимни қондирасан, ёки чанқоғимни, деганди. Мен чанқоғини қондиришга онг ичгандим. Энди ана шу азиз эндкач*ни бажараман, қон тўлдирилган урсук* келтиринг!..

Уч-тўрт лаҳза ўтиб, беш қабиланинг беш вакили қонли меш оғзидан тутди. Тўмарис айни ҳолатига эриш армон билан аста шивирлади. «Ташна эдинг, тўйгунигча ич, Қуруш!..»

Шалоплаб тушган калла чор атрофга бадбўй томчиларни сачратиб, қирмизи денгизда ғойиб бўлди...

Олис-олислардан Дониёл пайғамбарнинг каромати янгради.

*Менинг сўнги манзилим йироқ,
Ўша томон юрма сен бироқ,
Йўқса, қонли мешда бирор кун
Танасиз бош сузмоғи мумкин...*

36-БОБ

Қўнуқтоз

Эртаси тонгдан улкан маросим бошланди. Дастлаб оддий навкарлар, изидан кичик қўмондонлар мавқеларига яраша иззат-икром билан дафн этилди. Сўнг Шемок, Гўйлихон, Хулуг, Могур каби саркардалар қулу оқсочлари кузатувида алоҳида-алоҳида қўрғонларга қўйилди. Охирида тенгсиз дабдабаю тантаналар ила Қўнуқтозни сўнги манзилига кузатишди. Кир Ахоман устидан қозонилган ғалабанинг иккинчи уни уч минг нафар қорабош пасттекисликнинг энг катта қабрини қуришга киришди. Бунинг учун Қизил майдоннинг қоқ ўртасида бўйи олтмиш олти, эни ўттиз қадамдан иборат, ичма-ич жойлашган беш хоналик қўрғонга пойдевор ташланди. Унинг деворлари харсангтошлардан тикланиб, баландлиги йигирма қарига етгач, тўрт бурчакли гумбаз шаклида тугаштириб юборилди. Олдидан тўрт, орқадан икки от сиварли тўйнуқ қолдиришди.

Тўққизинчи уни эҳромга ўхшаш улкан иншоот қурилиши тугаллангач, ҳар бири икки жангчи етовидаги тўп-тўп от-

лар пайдо бўлди. Тулпорлар устидаги тиш-тирноғича куролланган жонсиз форс сарбозлари узоқларга тикилиб, тош қотишган. Улар кириш туйнугининг икки ёнбоши бўйлаб сафга тизилишганча ўликлар салтанатига элтувчи узундан-узоқ йўлакча ҳосил қилишгач, ноғоралар чалиниб, аҳли маросим сукутга чўкди. Қизил майдоннинг олис бурчида сочини ёйган азадор аёллар пайдо бўлиши билан, бир томондан мидёний қорабошлар, иккинчи томондан жориялар ҳайдаб келинди. Устидаги мурдалар боис безовта депсинаётган тулпорлар орасидан ўтиб, қисматлари сари юраётган кулларнинг оху нолалари авжига чиқди. Бегуноҳ қурбонларни ичкари ҳайдаган жангчилар ярим соатларда орқа туйнукдан ёлғиз чиқишгач, яна мотам садолари янгради. Энди қўлида қизил мато ёпилган тилло товоқ кўтариб Тамиртош, изидан икки жиловдор етовиди жанговар либосдаги ажиб суворий ташриф буюрди. Қордай оппоқ тулпорининг жиловидан маҳкам тутиб, ҳиссиз нигоҳини олис-олисларга қадаган Қўнуқтоз гўё тирикдек. Ҳа, буюк жангчи улуғ маъбуд Ойтўсар ёнига равона бўлиш олдидан вақтинчалик ухламоқда.

Тилло товоқ ёнидан ўтаётганда, Тўмарис бор овозида ўкириб юборди...

Қўнуқтоз боқий маконига киргач, жангчилар ўлик суворийларни ичкарига етаклашди. Жониворларнинг пишқириши, кишнаши, хириллаши; одамларнинг норози тўнғиллаб сўкинишлари тўрт соатлар давом этди. Таниқли зотга нариги дунёда ҳамроҳлик қиладиган шерикларининг қиёфаси бузилмаслиги керак. Шу сабаб маросимда бир томчи ҳам қон тўкилмади. Олти юз одам, икки юз тулпор пишиқ чилвирлар воситасида бўғиб ўлдирилгач, туйнуқлар бекитилди. Сўнгги тош қолганда, Тўмарис дарчага яқинлашиб, фарёд чекди.

«Мана, хоқоним! Улуғ Ойтўсарга етишинг учун ҳамма нарса муҳайё. Икки юз форс жангчиси манзилингга кузатиб боради. Икки юз мидёний кул абадулабад хизматингда бўлади. Яна икки юз сулув жория токи мен етгунча, бўшуфингни қондиради. Энди ёнингда фақат садоқатли маликанг йўк, холос. Аммо, кут! Тез орада бораман. Ўшангача ботир боламини эҳтиёт қил, хоқоним!..»

Сўнгги жумлаларни айтаётганда, у хўнграб юборди...

Кўз кўриб, кулоқ эшитмаган воқеликлари сабаб ушбу маросимдан сўнг анча вақт ўзимга келолмадим. Йўқ, олти юз одамни бешафқат бўғиб ўлдирилишини айтмаяпман, ёлғиз отларнигина қурбон қилишганининг ҳам дахшати етарди айни маросимнинг. Ҳозир маликанинг ночор аҳволидан эзиляпман. Тўмарис, айни дамда, урф-одатларига нақадар ишонмасин, на фарзандини, на ёстикдошини қайта кўролмаслигини ҳис этар, боз устига, бегуноҳ қурбонларнинг аянчли қисматлари учун ўзини айбдор ҳам сезарди.

Энди бу ерда қололмайман, улкан мотамда очикчасига оҳ уролмаётганимдан хижолатдаман. Бор иродамни йиғиб, бадар кетаман. Олдимда бунданам овир кўргиликлар, машаққатлироқ манзиллар кутмоқда.

Лопиллаб кўкка кўтариларканман, қарғага айланиб қолганимдан минг-минг пушаймон чекдим. Қайтанга тинчгина юрсам, бу уқубатларни кўрмасмидим?.. Аммо, хоҳласам-хоҳламасам, Сулаймоновнинг элимга қарши адоватлари қайси нуқтадан бошланганини англамоғим керак.

Қудратли қанотларимни уч-тўрт силкиб улкан доира ясадим-да, шаҳаншоҳ ва малика ўртасида шафқатсиз муҳораба кечган машъум замонадан узоқлашдим...

Олдимда фаоллиги билан ҳозирги дафн маросимидан қолишмайдиган ўзга синоат турибди. Бу ҳам бўлса, азалий рақибим Аззо Кабировичнинг, аниқроғи, Гауматнинг тақдири...

37-БОБ

Гаумат

На ўзининг, на барҳаёт жангчиларнинг сидқидил ҳаракати жаҳонгирни қасос пайконида асраб қололмагач, Гаумат бир неча муддат узлатга чекинди. Шу аснода келгуси режаларини тузди. Гарчи, Кир Ахомандан кейинги ҳукмдорни йўриғига юргизиш унчалик муаммо туғдирмаса-да, айни ис-таги Камбис ёхуд Бардийга тақалганда унинг қалбида тушунарсиз хижиллик кўқарарди. Негаки, иккала ўғлон ҳам бузрукворини фожиали йўлдан қайтаришга уринган, устига-устига, ҳаммаси маккор магнинг иши эканини сезишганди.

Шу боис у йўлни чаппасига олди, ҳашаматли шоҳ саройини четлаб, нисбатан одмироқ кошонага етгач, ўзга бир хушқомат йигит билан мулоқотга берилди, ўзини ота қадрдони, сайёҳ донишманд сифатида таништирди.

Доровуш — Ахоманийлар кенжа сулоласига мансуб аслзода, марҳум падарининг кўпдан-кўп ошна-оғайниларига ўрганиб қолгани боис, ўртасидан икки тарафга силлиқ таралган сочлари елкасига ёйилган нуроний чолни бепарво кутиб олди. Бироқ унинг маънили қарашлари ва чехрасидаги алламтовур сирли ифода ўз таъсирини ўтказмай қолмади, тез орада сохта донишманд эъзозли меҳмонига айланди. Боз устига, ҳар галги ташрифи орқали ёш аслзоданинг илтифотига мушарраф бўлаверди.

Кунлардан бир куни у сирли шивирлаб, тайёрланаётган аллатовур суиқасд ҳақида сўйлади. Йигит дастлаб ишонмади. Орадан ўн беш кун ўтиб, пойтахтга Камбиснинг сирли вафоти тўғрисидаги овоза етгач, қарияни хузурига чорлади.

Бу орада Камбисни ўз иниси ўлдиргани тўғрисидаги овозалар тарқалди. Мамлакатда саросима бошланди. Оғага тиф кўтарган кас тахтдан абадулабад мосуво этилишини билганлар ҳайрон, наҳотки салтанат тузукларидан воқиф бўла туриб, Бардий суиқасдга қўл урди?..

Ана шундай таҳликали кунларда ташриф буюрган мажмаи чалкашликларга аниқлик киритди, фитналарнинг асл сабабчиси номини шивирлади.

— Гаумат!..

Шу биргина сўз Доровушнинг баданида саноксиз чумолилар ўрмалашини учун етарли, мўлжалга бехато урганини сезган мажма келгуси минг йиллар давомида кўплаб олимларни чалкаш йўлларга етаклаган афсонани бошлади...

Ёш аслзода энди олиймақом қариндошлари учун уятли эмасди. Устозининг айтишича, барча фитналар орқасида Гаумат турибди. Оға-ини шаҳзодаларни сирли равишда ўлдирган ҳам, Бардий қиёфасида давлатни эгаллашга асосий даъвогар ҳам ўша. Мамлакатни ёвуз сеҳргардан қутқаришни кимдир бўйнига олиши керак...

Тезда барча Ахоманийлар Доровуш саройида тўпланишди. Тундан-тонггача чўзилган махфий машваратда исён кўтаришга

келишилди. Кейинги куни ярим кечаси ғайратли шаҳзода бошчилигидаги йигирма жангчи саройга яширинча кириб, Гаумат (Бардий)ни асир олди...

Шу ўринда Доронинг асл мақсади магни ўлдиришдан кўра салтанатни қўлга киритиш бўлганини сезиш мумкин. Негаки, Гауматдек жодугар оёқ-қўлидаги кишандан ҳам, ҳар қанақанги мустаҳкам зиндондан ҳам бемалол қутулиб кета оларди. Нахотки, буни на сардор, на ўзга биров ўйлаб кўрмади?.. Ваҳоланки, масалага жиддийроқ ёндашишганда, асир шаҳзоданинг ўзи, «донишманд» эса аслида Гаумат экани очилган бўларди.

Буниси майли, ҳақиқатни англаш учун исёнчиларга ўзга имкон ҳам туғилди, навбатдаги сўроқ маҳали Бардий Доровушнинг ёнида ишшайиб ўтирган касга қўл ниқтаб, «Гаумат, Гаумат!..» деганини ҳамма эшитди. Аммо, маг уларнинг овзига қулф солиб қўйганмидики, асл фитначи омонда қолиб, ўрнига бегуноҳ шаҳзода қатл этилди?

Гаумат олдинам бундай қалтис ўйинлардан фойдаланган, аммо бирортаси ҳозиргидек самара бермаганди. Охиروқибатда танадан жудо этилган каллалар қийматини айтмай-сизми?..

Аслида-чи?.. Ота ўлиmidан сўнг тахтга ўтирган Камбис Пасарғадада укасини қолдириб, Миср истилосига киришди. Саноксиз қўшин бошида фиръавнлар юртига отлангандаёқ, ёвкур саркарда тўғрисидаги гап-сўзлар қўшни қитъага етган, бироқ йигирма олтинчи сулола кенжа вакили Псамметих ҳарбу зарб фириби отамерос шаҳзодага қарши курашиш йўсинлари тўғрисида ўйлаб ҳам кўрмаганди. Қарабсизки, замин деб аталмиш сайёранинг энг сирли худудида йигирма еттинчи сулола тўнғичи Камбис иккинчи Ахоманий ўз туғини тикди. Бундай валаба эса кўпчиликнинг ҳасадини уйғотиши табиий.

Шаҳаншоҳнинг сафарда узоқ қолиши Эронда турли мишмишларни уйғотди. Жумладан, исён дебочасига айланган «Камбис ҳали сафарга жўнамай, инисини ўлдирганди, ҳозирги Бардий эса аслида Гауматдир» деган шубҳалар шулар жумласидан.

Бевақт овозалар, табиийки, Бардийнинг ҳам қулоғига етган ва у айна гап-сўзлар ўзининг аянчли тақдирини ҳал

этаётганини ҳис этиб улгурганди. Шу боис зудликда салтанатдаги сирли ишлар хусусида Камбисга нома ёзилди. Элчиларни Арабистон чўли этагида қизил кийимли икки барзанги тўхтатди. Бу пайтда Гауматнинг енгилмас жангчилари ҳақида эшитмаган одам қолмагани боис кичик карвон бежанг таслим бўлди. Орадан уч-тўрт соат ўтиб, сахро шамоли Эрондан Мисрга отланганлар жасадини қумтепага айлантирди. Камбисга эса Бардийнинг кўзғолон кўтаргани ҳақидаги ёлғон хабар етиб, оға инисини жазолаш мақсадида ортига қайтди.

Деярли тўрт кун мобайнида тинимсиз от сурган қўшин дам олиш учун сўлим увада тўхтаганда, аллақандай кўчманчи араб Камбис ҳузурига ташриф буюрди.

Соқчилар орасидан бемалол ўтолган бадавийни кўриб, ёш фиръавн беихтиёр узоқ йиллар муқаддам отаси саройида тўсатдан пайдо бўлган магни эслади ва «Жаллод!..» дея хайкирди.

Фитнакор ҳийла-найранглар эса энди бошланмаётганди. Жаллод ўрнида роз қотганлар — магнинг ўша машҳур гу-машталари иккиланмай, шоҳ бўғзига тиф тортишди. Орадан ярим соатлар ўтиб, мудҳиш сукунатдан хавотирланган соқчибоши чодирга кирганда Камбис оёқ остида бўғизланиб ётар, қўлидаги ханжарнинг қонига қараганда, «худкушлик» беш-олти дақиқа муқаддам содир этилганди...

Бу сирни ошкора биладиган ягона одам — маг (Гаумат) арзимаган хато содир бўлганини айтганда руҳан абгор Доро тамомила бўйсунди. Ва... ёпиглик қозон ёпиглигича қолди. Бардий маккор Гаумат сифатида қатл этилди.

Доровуш эса тарих олдида ўзини оқлаш учун Ҳамадондан Бобилга элтувчи карвон йўли ёқасида, ер сатҳидан юз метрлар баландликдаги тик қояга бугунда Беҳистун битиклари деб аталадиган форс, элам ва бобил тилидаги бир матни ёзишга буюрди:

«Мен Доро — буюк шоҳ, шаҳаншоҳ, форс шоҳи ва бошқа мамлакатлар шоҳи, Хуштасп ўғли, Аршаманинг невараси, Ахоманий.

Дорошоҳ айтади: «Менинг отам Хуштасп, Хуштаспнинг отаси Аршама, Аршаманинг отаси Ариарам, Ариарамнинг отаси Чишпиш, Чишпишнинг отаси Ахоман. Биз шу боис

Ахоманийлар аталамиз. Қадим-қадим замонлардан бу хурматга ноилмиз. Қадим-қадим замонлардан бизнинг авлод шоҳлар авлоди ҳисобланган...

Дорошоҳ айтади: Бизнинг сулоламиздан Кирнинг ўғли Камбис деган зот шоҳ бўлди. Камбиснинг бир ота, бир онадан Бардий исмли иниси бор эди. Камбис Бардийни ўлдирди. Буни ҳеч ким сезмади. Шундан сўнг Мисрга кетди. Камбис Мисрга кетган вақтда Форсда, Мидияда, бошқа мамлакатларда бу асрор ошкор бўлди. Халқ орасида норозилик уйғонди.

Аркадриш тоғи бағридаги Пишявад деган жойда Гаумат исмли маг яшарди. Виякна ойининг 1-санасида (эр. авв. 522 й. 11 март) у исён кўтарди ва халққа деди: «Мен — Кирнинг ўғли, Камбиснинг иниси Бардийман...» Халойиқ унга ён босди. Форс ҳам, Мидия ҳам, бошқа мамлакатлар ҳам унга бош эгди. Гармапад ойининг 9-санаси (эр. авв. 522 й. 22 апрель)да у мамлакатни эгаллади. Буни эшитган Камбис ўзини ўлдирди.

Маг Гаумат Камбисдан тортиб олган салтанат бизнинг авлодники эди...

Шундан сўнг Гаумат Камбисдан Форс, Мидия ва ўзга мамлакатларни тортиб олиб, ўзини шоҳ деб эълон қилди. Форсда ҳам, Мидияда ҳам, бошқа юртларда ҳам Гауматдан салтанатни қайтариб оладиган киши топилмади. Ҳамма ундан қўрқарди. Чунки у Бардийни таниган барча одамларни ўлдириши мумкин эди. Шу сабабли токи мен келгунимча, унга қарши бирор киши бош кўтаролмади.

Мен Ахурамаздага ибодат қилиб ёрдам сўрадим ва Ахурамазда ёрдам берди. Багаядиш ойининг 10-санаси (эр. авв. 522 йил, 29 сентябрь)да озгина одамим ила Гаумат ва аъёнларини ўлдирдим. Мидиянинг Нисайа вилоятида Сикаявуш қалъаси бор, уни ўша ерда қатл этдим ва Ахурамазда иродаси-ла шоҳ бўлдим. Сулоламиздан тортиб олинган давлатни қайтардим. Бузилган ибодатхоналарни қайта қурдим. Форс, Мидия каби мамлакатлар халқларининг аввалги мавқеини тикладим. Бу ишда менга Ахурамазда мададкор бўлди...»

Гаумат мақсадига етганди. Қачонлардир оталарини нотўғри йўлга бошлаган магга ишончсизлик билдирган шаҳзодалардан

ўчини олган, айни вақтда, Эрон тахтига бошқа шахсни ўтказиб, минг йиллар мобайнида ўртада давом этаётган зиддиятларга янгича рух бағишлаганди. Энди қолганини ғайратли Доро давом эттираверади. Негаки, ёш шохнинг ҳокимиятга ташналиги Кир фарзандларига нисбатан кучлироқ, янги ҳудудларни истило этиш илинжи кўзини батамом кўр қилган.

* * *

Дунёдаги энг буюк салтанатга оид машъум сирни тўлатқис ўргангач, йўлга тушдим, кейинги манзилим зарғалдоқ тусли сахро.

Сал олдинроқ Бўзқурт ҳам ўз тақдирини тузукроқ билиш мақсадида шу азим сахроларга жўнаганди. Менинг ниятим бошқа, дарахт соясидаги донишманд шахсини аниқлашим лозим.

Йўл-йўлакай қорним очқаганини сездим, аммо қандай овқатланишни ўйлаб...

Одатда қарға гўнг титиб кун кечиради. Ҳозир шуни эслаб, вижинмоқдаман. Бироқ вужуди зорга айланган кас зордек яшашини, бунга унинг митти миясида кечаётган ғалаёнларнинг алоқаси йўқлигини ҳалича билмайман. Шу сабабли тозароқ егулик излаб, оёқ остимда ястанган курраи заминга назар ташладим. Яққолроқ кўриш ниятида қанотларимни йиғиб, тубанликка тошдай шўнғидим ҳам. Дарахтларнинг ярим белигача тушувдимки, ўт-ўланлар ичидан аллатовур ёнғоқсимон мева кўринди...

Яна кўкка интилдим, пойимда тутаб ётган макон ёйилди. Юрагим соғинчдан ҳаприкиб, уч-тўрт сониядан сўнг ўша сахро намоён бўлади. Бироқ бу гал бир ҳовуч нурга айланиб, қандайдир тирик мурдага сингимайман. Учаётган кўйим давом этавераман...

Ниҳоят, одамларнинг қўпол сўқинишлари, отларнинг асов пишқиришию туяларнинг бўғиқ бўқиришлари янграган, минглаб аравалар ночор вижирлаб ҳаракатланган издиҳомга етдим. Бу — Ҳинд сари отланган қарвон, истасам-истамасам, унга қўшилишга мажбурман!.. Чунки келгусида диссертациямни давом эттирмоқчиман. Ўшанда эндиги эшитадиган афсоналарим ҳам асқатиб қолса, не ажаб?..

Хўкиз ва фил

Меҳтарбодулари шимолдан келаётган ёввойилар Ҳимолайдан опганидан хабар бергач, Непал ҳукмдори Мердунинг пайтавасига қурт тушди. Боиси у Маҳабҳорат*ни, Рамайна*ни мукамал ўрганган. Бугунги хавф ўша жангномаларда ваҳший эл сифатида таъкидланган скифнинг айнан ўзи..

Тўғри, Мердунинг лашкари бисёр, душманга қутку соладиган филлари ҳам етарли. Аммо босқинчи қабила қўрқув деган туйғудан батамом мустасно эса, қўлидан нима келсин? Наридан борса, ярмини қириб ташлар. Вале, шон-шухрат учунгина сафарга чиққан элатни бу билан енгиш мушкул...

Мерду эртага тонгдан машварат белгилаб, хобгоҳга кирди, лекин таҳликали кўнглида пар тўшакка кўмилган канизакка иштиёқ уйғонавермагач, оқсочни чорлаб, кийик қоматли сулувни олиб кетишни буюрди. Улар чиқибок, табуғчи нознеъматлар тўла олтин лаган келтирди. Булар ҳам бадига ургач, алаҳсирай-алаҳсирай ухлаб қолди. Уйқуси эса тинч кечмади, аллатовур тушлар оғушида бақриб уйғониб кетгач, амаллаб тонг оттирди. Машваратга киришдан олдин устоз Вақунсани чорлаб, тушини сўйлади:

«Хўкиз ва филнинг тўқнашуви юртингга босаётган хавфхатардан нишона. Уларнинг ўрнида пайдо бўлган ёрқин шаҳар сенинг ва... (Вақунса қисқа сукут сақлади. Кейин фавқулудда бепарволик-ла давом этди) ...уларнинг ўрнида пайдо бўлган ёрқин шаҳар сенинг келгусида туғилажак буюк авлодингга ишора»

Тушунарли, энди бу ерда қилар ишим қолмади, устознинг кимлигини англаб етдим. Майли, китобларда улур донишманд тўғрисида билганча ёзаверсинлар. Менинг ўз ҳақиқатим бор. Бу ҳақиқатни қачонлардир ошкор этаман. Ҳозирча маъзур тутинг, йўлга чиқишим керак. Ахир, зор қиёфасида яшашнинг ҳам чеку чегараси бор. Мен эса имкон қадар кўпроқ синоатларни ўрганмоғим, жумладан, туркий халқларнинг беш ярим минг йиллик тарихини ёритишга аризулик манбалар тўпламоғим даркор.

Хайр, Ишпагай!..

Калаванинг учи

Карим Ниёзович лўли қизнинг ўлимига доир хужжатлар солинган папкани титкилаб, воқеаларнинг мантикий боғланишини излаётганда, калласига янгича фикр келди. Ҳамма бало Илмий текшириш институти фаолиятида эмасмикан? Агар ғайритабиий ҳодисаларга ишонса, барча воқеликлар ягона ўқ атрофида айланмоқда: Зулпин Ғарипова «емаган сомсага пул тўлади». Дугонаси Зармо ғойибона ришталар билан институт аспирантига боғланган. Юрак хуружи боис ҳаётдан бевақт кўз юмган Аҳмад оға эса шу даргоҳнинг дарбони. Холчаёндаги қазишма ишлари аъзоси Тамара Содиковна шипшитган гумондор шахс раҳбар.

Энди бу воқеликлар тартиб бўйича тизилса, нима ҳосил бўлади?

Даставвал аспирант илмий ишига мавзу олди. Кейин археологлар гуруҳида янги ходим — маълумотсиз лўли пайдо бўлди. Котиба керак бўлса, институтда каммиди? Нега айнан шуни танлашди. Ёнидаги баҳайбат «соқчи»си-чи? Тўғри, у аввалроқ ҳам шундай ҳодисага дуч келувди. Қайсидир вилоятга борганда, икки йигит етаклаган бўрини кўрган, тўхтаб томоша қилаётганда, улар озгина пул эвазига ҳосиятли ҳайвонни машина атрофида айлантиришган, қорин ости юнгидан бир тутам юлиб, ҳайдовчига тутқазишганди.

Аммо бу сафаргиси бутунлай бошқача, кўзлари даҳшатли боқувчи ростакам йиртқич. Бунинг устига, бўйнида боғичи ҳам йўқ. Дафъатан ғойиб бўлиши яна бир жумбоқ. Шулардан келиб чиқсак, Зармо Зирғомова масаласига ойдинлик киритмоқ даркор.

Давом этамиз... Аспирантнинг пичоқланиши, гумондорларнинг кишандан осонгина қутулиб, бемалол жуфтакни ростлаши. Сўнгра Тамара Содиковнани ўлдириш ниятида қайтиб келишлари?..

Тамара Содиковнанинг исм-шарифи тўғрисига ҳам сўроқ қўйилди.

Навбатдаги жумбоқ бевосита аспирантнинг ўзига боғлиқ. Аниқроғи, унинг пичоқланиши ва врачларнинг гапича, ярим

соатлар ўтиб тўсатдан тирилиши... Боймухаммадов шу масалани ойдинлаштириш учун иккита медицина фанлари доктори ва учта машҳур реаниматолог билан суҳбатлашди. Бешаласи ҳам эшитганларини сафсатага йўйишди. Чунки киши ўлгач, уч-тўрт дақиқада қони қуюқлашаркан. Қони қуюқлашдими, умидингизни узаверинг. Демак, аспирант даволанган касалхона ходимлари ёлгон сўзлашган. Қизиғи, буларни маслаҳат солганда, Термиздаги ҳамкасби Хуршид Низомович касаллик варақасида ҳам медикларнинг гаплари ёзилганини таъкидлади.

Энди Аззо Кабировичга келсак, ҳалича юзма-юз учрашмасан-да, орқаворатдан суриштируви ва телефондаги қисқагина мулоқотидан институт раҳбари кўпам шафқатсиз касга ўхшамайди, аспирантнинг бошлиғи тўғрисидаги салбий фикрлари замирида шахсий манфаати ётган бўлиши ҳам мумкин...

Карим Ниёзович калаванинг учини бутунлай йўқотди, нимани ўйламасин, сирли топишмоққа айланмоқда, аниқ ҳужжатлар йўқ. Устига-устак, жиноятни амалга ошириш учун баҳонаи сабаб — мотив даркор. Ўша мотивни тополмай, баттар гарангсимоқда. Мабодо аллабалолар ёзилган ҳўкиз терисига келсак, минг йиллар олдин бекитилган асотирнинг бутунлай бошқа замон одамлари ҳаётидаги машъум роли фақат олди-қочди фильмлардагина учрайди.

Терговчи яна бир бор қўрган-билганлари ҳақида муфассал ўйлаб, навбатдаги таҳминда тўхтади, ҳамма бало аспирантда бўлса-чи?.. Дейлик, илмий ишида у кимнингдир пайтавасига қурт туширадиган сирни ошкор этмаяптими?

Ҳар ҳолда, Сулаймонов билан учрашса, ёмон бўлмайди...

Терговчининг хаёлига лўли қизнинг беиз йўқолиши баҳонасида сўроқ қилган гувоҳлари тушди. Уларни бирма-бир хаёлдан ўтказатиб, ҳар куни ўғли билан хиёбон айланадиган Розияхоннинг дабдурустдан «палон», «писмадон», деган кесатиғини эслаганда, калласига кутилмаган фикр келди. Хиёбондаги кашанда Аззо Кабировичнинг ўзи эмасмикан?.. Буни қандай аниқлаш мумкин? Обрўли олимни ҳе йўқ, бе йўқ, терговга чақирса, кимнидир ҳуркитиб юбормайдими?.. Яхшиси, Розияхонни бирор юмуш баҳонасида институтга жўнатса-чи?..

Узил-кесил қарорга келган Боймуҳаммадов аввал Хуршид Низомович билан боғланиб, Махсим Азизий қаердалигини аниқлашни буюрди. Сўнг навбатчини Розияхоннинг изидан жўнатди. Икки соат ўтгач, телефон жиринглади. Хуршид Низомович домла шу кунларда Тошкентда эканини айтиб, телефон рақамини берди. Боймуҳаммадов телефон қилиб, ундан ҳузурига изн сўради.

Чорак соат ўтиб, эшик тақиллади. Хавотирлангани юз кўзидан аниқ сезилиб турган Розияхон эндиги вазифасини эшитиб, баттар ҳовлиқди. Терговчи ёнида бўлишини айтгачгина ўпқасини босди.

Улар ташқарига чиқиб, сариқ машинага ўтиришди. Ҳашамдор бинога етгач, шопилмай ичкари киришди. Айланма зинадан юқорига кўтарилишиб, дарбон кўрсатган эшикни қоқишди. Махсим Азизий аввалига сукут сақлади. Терговчи гап Аҳмад ованинг бевақт ўлимига алоқадорлигини айтгандан сўнг жавоб беришга ҳозирланди.

Боймуҳаммадов муддаога ўтди. Домла рози бўлди. Директор қабулига кириш учун дурустроқ баҳона ҳам дарров топилди.

Уйдирмалари устида оз-моз машқ қилиб олгач, домла ва Розияхон директор ҳузурига кириб кетишди. Карим Ниёзович уларни кабинетда кутиб қолди.

40-БОБ

Розияхон

Аззо Кабирович неча кунлардан бери тинчлик бермаётган кўнгили хижиллиги сабабини тополмай, гарансиб ўтирган пайтда эшик тақиллади-ю, юраги бир санчиб олди. Ноилож уст-бошини тўғрилаб, янги нохушликларга тайёрланди. Ўзи шундай, фалокатни олдиндан сезади. Ҳозир ҳам ҳузурига кирган Махсим Азизий ва кўзларини яширолмай титраётган аёлни кўргандаёқ гаплари мутлақо уйдирмалигини, мақсадлари бутунлай бошқалигини, ўзининг разолат дунёси ошкорликка тобора яқинлашаётганини англади. Аммо, ғазабини ичига ютди...

— Машинкада яхши ёзасизми?

— Ҳа, — кўзлари жавдираб мингиллади Розияхон.

— Котибанинг хонасига чиқиб, бирор нима ёзиб келинг!..

Аёл чикқач, Махсим Азизийга ўтирилди.

— Ростдан ҳам бу аёлни танийсизми?..

— Албатта, — бироз сукут сақлаб дудукланди Азизий...

Орадан яна икки лаҳза ўтгач, Розияхон қайтиб кириб кўлидаги қоғозни узатди. Сулаймонов унга эътибор бермай, столга ташлади.

— Бирор ҳафтадан сўнг хабар олинг...

Хонадан чиқишаётганда директор томоқ қириб, домлани тўхтатди.

— Саволимга аниқ жавоб бермадингиз?..

— Қайси саволингизга?

— Анави аёл тўғрисидаги...

У стол устидаги варақни кўрсатиши билан Махсим Азизий ваҳимага тушди. Тиззалари шақиллаб, диванга беҳол ўтириб қолди. Аззо Кабирович тугмачани босди. Эшикдан котиба кўринди.

— Домланинг мазаси қочди, сув беринг.

Котиба узатган сувдан ичиб, ҳушига келган Азизий қийнала-қийнала пастга тушганда, сариқ «Жигули» анчамунча олислаб улгурганди.

...Ранги-рўйи бўздай оқарган аёл директор кабинетидан чиқиши билан, Карим Ниёзович тахминлари бекорга эмаслигини англади. Шу боис уни хиёбоннинг чап тарафидаги кўп қаватли бино ёнида қолдиргач, шошилинч хонасига қайтиб, Термизга сим қоқди. Ҳамкасбига зудликда аспирантнинг диссертациясидан нусха кўчиришни топширгач, ўйга толди. Энди барча жинойтлар тепасида нуфузли академик тургани аниқ. Бироқ, исбот йўқ. Қизил кийимли касларни ушлашгандаям, майли эди...

Шуларни ўйлаётганда, калласига ажойиб фикр келди. Аззо Кабирович одатда қийинроқ муаммо туғилганда шотирларига мурожаат қиларкан, айни ҳолатни сунъий равишда яратса-чи?.. У гўшакни кўтариб, Деновга боғлашларини сўради.

Орадан ярим соат ўтиб, телефон жиринглади. Карим Ниёзович таниш овозни эшитгач, илтимосини баён қилди. Икки кундан сўнг Тошкентда учрашишга келишишди.

Вельзувел*

Карим Ниёзовичнинг таклифига рози бўлганимнинг сабаби шундаки, у ҳозир кўп масалаларнинг тагига етган. Энди арзимас ёрдамга муҳтож, агар рад этсам, ўзбошимчалик қилиб, ишнинг пачавасини чиқаради. Чунки Сулаймоновнинг нимага қодирлигини ҳали тўлиқ англагани йўқ. Бунинг устига, кеча тугаллаган диссертациямни Азийга топшириш, ҳимоя кунини тезлаштириш учун ҳам, барибир, бутун-эрта пойтахтга боришим керак. Фақат бир муаммо туғилмоқда, Тамара Содиковна кўнармикан? Қолаверса, илмий ишимни институтда қандай кутиб олишлариям номаълум, ҳаммаси директорга боғлиқ. Тўғри, Сулаймонов иккаламиз бот-бот ғойибона учрашиб турганимиздан тонмайман. Аммо, охиروқибатда на мен, на у буни очикчасига тан олмаслигимиз аниқ. Шундай экан, ҳеч нарса бўлмагандай ҳузурига кириб, қўлтиғига қўл солиб кўрсам-чи?..

Шубҳасиз, у ҳам мени кутмоқда, ҳатто, курашнинг янги усуларини-да ўйлаб кўйгандир. Бирок, энди жонимга қасд қилолмайди. Боз устига, мен вужудимда йиғилган зоҳирий ва ботиний қудратниям ҳис этмоқдаманки, бундан бу ёғи ҳар қандай Сулаймоновлар билан теппа-тенг беллаша олишимга ишончим комил. Демак, ортиқча иккиланмай, узоқ аждодларим айтгандек қайтиш учун йўлга отланмоғим шарт.

Ёнимдаги зукко йўлдошим боис эса муаммоларим янада осонлашади, Аззо Кабирович билан кечадиган савол-жавобларимни пишириб оламиз. Илло, ҳаёт-мамот мусоҳабасига отланганда, кишининг шахсий қарашлари камлик қилади. Унга, албатта, чет кишининг аралашуви ҳам даркор.

Рости, бундай фикрга келишимнинг сабаби бор. Мен диссертациям мавзуси тасдиқлангандан бери доимо эҳушимда юрдим, деёлмайман. Вақти келганда, ўзимни билмай алаҳсирадим, вақтида ақлимни йиғиб, жиддий қиёфага кирдим. Лекин нима бўлсаям, бутун диққат-эйтиборим халқимнинг атайин унутилган тарихини тиклашга қаратилди. Бас, шундай экан, ниҳоят, «Мовий гумбазлар» хиёбонидаги ўша тарихий учрашувдан бошланган воқеа-ҳодисаларни бир

ерга жамлаб, ким биландир муҳокама қилишим мумкин-ку. Бунинг учун ҳозирча эркакшода ҳамкасбимдан маъқулроғи йўк. Қолаверса, охирги кунларда рўй берган ажойиб ва гаройиб синоатлардан қисман татиб кўрган ягона ёт киши ҳам шу қариқиз. Хуллас, мен унга ишонишим, у менга тушуниши мумкин. Кейин биргаликда кўп жумбоқларни ечамиз. Дейлик, менинг кимлигим-у, зиммамдаги вазифаларим масаласини. Дарвоқе, ростданам, кимман? Кафт чизиқларимнинг маъноси нима?..

Аввало, шунинг англомағим зарур. Бу йўлда, эҳтимол бурунги сафарларимга бутунлай тескари замонларни ошарман. Ўшанда ўйноқи хаёлотимга сиғмаган таассуротларни хотиржам ҳазм этишга мадорим етармикан?.. Шошманг, мен айни дамда, ўзим сезмаган ҳолда ўша синоатга яқинлашмадимми? Яъни, ягона нуқтада туташган чизиқлар мозий, келажак ва бугунни билдирса-чи?.. Истаган оним хаёл етмас замонларда кўз очишим шунга ишора эмасми, ахир?..

Вужудимни таҳлика босмоқда. Чунки ўйлаганларим рост чиқиб, ўн-ўн беш йиллик довлардан ўтолсам, келгуси тақдиримдан воқиф бўламан. Ана унда ҳаётга иштиёқим йўқолиб, жумлаи жаҳондан кўнглим совиши, тушга кирмаган воқеликлар гирдобиди эс-ҳушимдан айрилиб, тўнғичига муносиб умр йўлдоши излаётган волидамнинг бемаврид дарду ҳасратлари сабабчисига айланиб қолишим мумкин... Яхшиси, бир қарорга келай. Бунинг учун ҳозиргидан қулай пайт топилмайди. Қолаверса, диссертациямни тугатганимдан кейинги асосий ишим ҳам Зармонинг қўлини сўраш эди.

Таништираман, ишончим комил, оиламизда Тамара Содиқовнага нисбатан шу лўли қиз кўпроқ олқиш олади. Фақат насл-насабидан сўйлашга шошмайман, вақти-соатини кутаман. Оналарнинг бардоши эса ҳаммага аён, йиғлаб-сиқтаб, барибир, кўникишади. Ахир, жигарбанди инжиқликларини кечирмаган волида ҳам бормикан оламда?..

Машинамга ўтирдим, баҳонада Тамара Содиқовна билан келишиб қайтаман.

Дарвоза олдида нега Холчаёнга бораётганимни қайта бошдан ўйлаб олдим. Ҳақлигимга шубҳа қолмагач, газни босдим. Бундоқ қарасам, барчаси тўғридек. Агар бир-биримизни

синашимиз лозим бўлса, икки ой етарли муддат, севгимиз сўнмаслигига тўлиқ ишондик. Устига-устак, доимий йўлдош танлаш вақти келганими, ортга чўзишдан фойда йўқ. Муҳаббат — ёш танламас, дейдилар. Мен бошқачасига ҳайқирмоқчиман. Муҳаббат — миллат танламас!..

Уйдаги гап кўчага тўғри келавермаскан. Холчаёнга етиб биринчи учратганим, одатдагидай Зармо бўлди. Бироқ у доимгидай виқор ила пешвоз юрганча ёнимдан ўтиб, нари кетди. Изидан эргашган бўриси ҳам қиё боқмади.

Шунда вужудимга аллатовур армонли эпкин ёғилди. Ҳа, ишонаверинг, айна ҳолатга беш-олти ҳафта илгари кўксимда қуёш шаклининг қаваришига олиб келган воқеа боис, кўкарган лошим устида видолашаётганда йўлиққандим. Не ажабки, ўша ҳиссиётга ҳадемай, боз учрадим. Ростини, уларни армонга менгзаб адашгандайман, шикаста кўнглимда тушунарсиз қониқувчанлик ҳам бордай. Йўқса, ошиғи беқарори ёнимдан бепарво ўтиб, маънос нигоҳини олис-олисларга қадаган маъшуканинг эриш ҳолатидан шундай таассурот олармидим?..

Даҳшатлиси, маҳбубам садоқатли соқчиси кузатувида олға интиларкан, уч-тўрт қадам юриб, дабдурустан тутунгами, тумангами эврилди. Ўша губорлар эса икки лаҳза ўтмай, ҳавога сингиди, олдинига Зармо, сўнг қадди-қомати нақ эшакдек махлуқ бепоён бўшлиқ ичра ғойиб бўлди.

Эсингиздадир, беш-олти кун илгари Аззо Кабирикович жўнатган қотилларни пойлаганимизда йўлиққандик бундай ҳолатга. Ўшанда бўри алвон варрақларни ерга яқинлаштирмай, узоқларга ҳайдагач, кўққисдан кўз илғамас зарраларга айланганди. Энди эса сўнгги армонимни ҳам ўзи билан олиб кетди...

Алам қилгани, ёнимдан ўтаётганда Зармо маъноли жилмайиб, худди «Мовий гумбазлар» хиёбонида учрашганимиздаги каби қўлларини ёйди. Атай эътибор бермадим, бевафониинг қафти энди қизиқмас менга, кетса, садқай сар...

Шундай дейман-у, жонимдан ўтганини ўзим биламан. Ахир, зўрға топганда, бунинг устига, оламшумул воқеа-ҳодисаларга аралашиб, кимлигини англай бошлаганингда панд берган дўстни кечириш мумкинми?.. Энди илмий ишим нима бўлади?.. Туркийлар ҳақидаги ҳақиқатларимни қандай

рўёбга чиқараман? Тахминларимни исботлашга имкон тополаманми?..

Қолаверса, гап ҳаёт-мамот курашига жонини тиккан зотлар ҳақида бормоқда. Рақибимнинг соқчилари бисёр. Менинг эса суюйдиган нажоткорим қолмади...

Хаёлларим шу ерга етганда, бехос калламга таёқ теккандай бўлди. Бирданига Зармодан-да қудратлироқ таянчим борлигини ҳис этдим. Бу — ўша, кўксига қуёш шакли қаварган биринчи турк. Ҳа, ҳозир айнан Эрлик хоқон сабаб кўнглимга ҳаётбахш тасалли инди. Сўнг бу зот ҳақидаги излинишларни давом эттиришим зарурлигини англадим. Обдан ўйласангиз, мушкул муаммоларни фақат асл сарчашмаларгина осонлаштираркан. Алалхусус, ҳўкизбош қисматини янада тузукроқ англамоқ учун қарғага айланган дамларимга қайтаман.

Шу фикр миямга келгач, шууримга ёруғ бир осудалик дўнди. Бу кишининг ночор вазиятларда кўқарадиган омонат овунчимас, излай-излай ҳақ йўлни топганда туйадиган туйғуларига ўхшарди.

Ёдингизда бўлса, бир сафар Эрлик хоқон тўғрисида гапирганда, унга атайин ҳўкиз калласи ўрнатилган, дегандим. Энди шу мавзунини давом эттириш учун беш минг йиллар бурунги алмисоқ давру давронларни излаб жўнадим.

Бу — замин аталмиш сайёрада кўз кўриб, қулоқ эшитмаган воқеалар юз берган, ногоҳ ер куррасининг қоқ марказига қўнган улкан учоқлар маҳаллий халқлар қалбига қудратли маъбудлар ва ожиз бандалар тўғрисидаги илк тушунчаларни солган дамлар эди...

— Камина мазкур сафардан не мақсадни кўзлаганимни ошкор этмоғим учун, аввало, бир ҳақиқатни айтмоғим лозим, — гап бошлади йўлбошчи эканлиги юз-кўзидаги қатъият ва жиддий чизгиларидан яққол сезилиб турган Вельзувел машваратларнинг бирида, — розилингиз ила ана шу ҳақиқатни баён айлай.

— Ниятинг саъй-ҳаракатларимиз қай мақсадга йўлланганини изохлаш бўлса, — қўшилди Армаддон* исмли веллар, — сўзларингни эшитишга тайёрмиз.

— Мен эса ерликлар тўғрисида ҳам кўпроқ билишни истардим, — шеригининг гапини давом эттирди иккинчиси.

— Майли, Апполион*, эшит... Биз коинотдаги яккаю ягона умрбоқийлармиз. Зиммамизга катта вазифа юкланган, дунёдаги кечмиш-кечирмишларни назорат этмоғимиз даркор. — Вельзувел фикрини исботлагандай, назарини нарироқ ағдарди. Ўгирилиб, яккам-дуккам қаққайган ғаройиб иншоотларга кўзим тушди. Не ажабки, изланишлар баҳона, пирамидалар қуриладиган замонларга келиб қолгандим. Нотиқ давом этди. — Ерликларнинг эса ишонганлари бор. Бу қаҳрда мислсиз, меҳрда бекиёс Парвардигори оламдир. Шу этиқодни сўндиролсак, мақсадимизга етамиз.

— Оре, оре!.. — тасдиқлади оломон.

— Бунинг учун уларда янги худога ишонч уйғотишимиз даркор...

Шу гапни айтиб, у хаёлга чўмди. Велиарлар йўлбошчи фикрини бўлмаслик учун сукут сақлашди. Чуқур мушоҳададан сўнг Вельзувел маъюс шивирлади:

«Ернинг бирор халқи писандмас менга. Илло, одам зотининг ўн мингтаси ёлғиз Армаддон ёхуд Апполионга тенг келолмайди. Бироқ, ораларида шундай тоифа борки, шоншухрат йўлида ўлган-тирилганига қарамай уришишади. Боз устига, уларга Яратган мададкор. Мен ўшалардан, яъни Парвардигор кўшинларидан кўрқамен!..»

У бошқа ҳеч нима демай, кумушранг чодир сари кетди. Қолганлар сардорни қайғуга солган кўшинни муносиб кутиб олиш тадоригини кўра бошлашди.

* * *

Менга ҳалича на Вельзувелнинг, на велиарларнинг ҳақиқий қиёфаси маълум эмас. Ўзлимизга қайтгач, биринчи ишим уларнинг кимлигини англаш бўлади. Ҳозирча эшитганларимдан хулосам шуки, келгиндиларнинг ерга юришдан оламшумул мақсадлари бор. Сирли иншоотлари ҳам бекорга қурилмаяпти. Алҳол яқинроқдан кузатиш фойдадан холи бўлмас.

Мен эҳромларга яқинлашиб, шовқин-суронлари заводларимизни эслатувчи майдонни кўрдим, қатораси жойлашган улкан цехлар ҳаракатланувчи ленталар орқали боғланган. Улар ўртасида баҳайбат кўтарма кранлар қад ростлаган...

Даставвал ақлим шошиб, эсанкирадим. Сўнг қилинаётган ишларни ипидан-игнасиғача ўрганишга жазм этдим. Қарасам, ҳайхотдек кувурга жўнатишга уйдек-уйдек харсанглар нариги томондан тўртбурчак плиталарга айланиб чиқмоқда. Силлиқланишдан ортган майда-чуйда бўлақлар эса кейинги эҳром қурилажак жойга ташилади. Обдан ермойиға қорилиб, хандақларга тўкилади ва мустаҳкам пойдеворга айланади...

Назаримни нарироқ олиб, янаям ҳайратланарли синоатга йўлиқдим, фириллаб айланаётган лента орқали навбатдаги цехга етгач, қудратли бурғулар тайёр плиталар ичини қовлашга тушарди. Аввалиға бу амал уларни енгиллаштириш мақсадида бажарилмоқда, деган фикрга бордим. Вужудимга патларимни куйдиргудек аланга тафти урилгач, бехос шамол эсан томонга ўгрилиб, донг қотдим. У ерда ичи ғовак харсангларга улкан чўян қошиқларда эритилган олтин куйишарди.

Демак, ҳамма бало эҳромлар деворига терилган харсангларда. Қачонлардир уларнинг бузилиши аниқ, ажнабийлар ердан қазилган қимматли маъданни қайгадир жўнатишади. Олтиннинг ноёб хусусиятлари ҳақида кўп ўқиганмиз. Унинг ёлғиз она сайёраимизда учраши эса кутилмаган ташрифлар сирини янада ойдинлаштиради.

Иккинчи масала эса жиддий бош қотиришга ундамоқда. Ўлжаларини қандай ташиб кетишади?.. Пухта беркитишларига қараганда, бу иш ҳали-вери амалга ошадиганга ўхшамайди, қулай пайтни кутишадими?..

Шу ҳақда ўйлаётиб, ноҳос сесканиб кетдим, боя келгиндиларнинг «Нибар, Нибар!..» дея қичқиришганини эшитгандим. Узуқ-юлуқ хитоблари сабабини эслолмасам-да, воқеалар хотирамни жонлантирган шу сўзга боғланадигандек...

Гумонларимни ойдинлаштириш учун Вельзувел чодирига учушим керак.

Битаёзган иншоот узра айланаётганимда, пойимдаги кумушсимон жисмни илғаб, ҳайратим янада кучайди. Фавқулудда қизиқувчанлигим туфайли куйига шўнғиб кўрганларим эса кўплаб сирларни ойдинлаштиради, айрим гумонларни орттирди. Негаки, ичкаридаги ялтироқ қурилма айнан пирамида шаклидаги учоқ эди. Баҳайбатлиғига қараганда юк ташишга

мўлжалланган. Бундан ҳар қайси бинода риштларидаги олтинларни кўтаришга қодир коинот кемалари мавжуд, деган хулоса чиқардим. Атрофдаги лабиринтсимон хоналар эса кўзни алдаш ниятида қурилган, қандайдир тобут кўйилса, эҳром мақбарага айланади.

Биз — хом сут эмган бандалар бу Тутанхамоннинг қабри, буни си — Рамзесники, бу — Тутмосники, дея алданиб юра-вера миз...

Энди шубҳа-гумонларим тўғрисида икки оғиз. Модомики, келгиндиларнинг ҳаракат воситалари ҳам пухта бекитилган экан, сирли воқеликларга ойдинлик кирадиган кунларни қайси замонлардан излашим даркор? Яъни, ажнабийлар ўлжаларини ташиб кетишни қачонга режалаштиришган? Уч-тўрт минг йиллар ичидамас, ҳар ҳолда. Йўқса, менинг замондошим Дунёнинг етти мўъжизасидан энг машхурини тушида ҳам кўрмасди...

Камина Вельзувел бошпанасида янаям ғаройиб синоатларга йўлиқишимни билмовдим. Ичкарига кирдим-у, дастлаб човроққина туюлган чодирнинг кўз илғамас даражадалигидан анграйдим-қолдим. Ростдан, хона ногаҳон сон-саноксиз хужралардан иборат улкан худудга айландики, беихтиёр, мактабдаги физика ўқитувчимизнинг бешинчи ўлчам тўғрисидаги сабоғи ҳақиқатлигига имон келтирдим.

...Бир неча шаффоф хоналарни ортда қолдиргач, ним қоронғи бўлмага етдим. Қидирганим шу ердалигига ишончим комил. Негаки, чор атрофни ғира-шира ёритган чироқлар осмондаги юлдузларга ўхшайди. Ўртада оловли шар — Куёш. Теграсидаги митти зарралар Нептун, Уран, Сатурн, Юпитер, Марс, Ер... Қизик, бу нимаси?.. Кўзим бехосдан Марс ва Юпитер ўртасидаги номаълум чизикқа тушди ва мен узунасига чўзилган эллипс шаклидаги орбитанинг олис бурчагида зўр-базур ялтираётган учқун бизга номаълум сайёра эканини англаб қолдим.

Бирдан, шумерларга бағишланган илмий рисолаларда шундай сайёра ҳақида ёзилганини эсладим. Хотирамнинг бир четида унинг ғалати номи кўринди. «Нибиру...» Илгарирок ажнабийлар машваратида эшитганим «Нибар»га уйқаш. Демак, ўшанда велиарлар она маконларини эслаб, ҳайқиришган. Олтинларни харсангларга жойлаб, пирамида тиклаганлари,

парвозга шай уочқларини узоқ-узоқ муддатга бекитганлари сири ниҳоят маълум бўлди. Зотан, Нибиру мазкур нуқтадан ерга яқин масофа — Марс ва Юпитер ўртасига етгунча, минг-минг йиллар ўтади. Велиарлар ўша дамларни кутишга мажбур. Бизнинг замон ҳақидаги тушунчамиз эса нисбий, келгиндиларга таққослаганда, одамзод оний лаҳзалик умр кечираркан!..

Энди башариятнинг айни воқеликлардаги ўрнини топмоғим лозим. Шунда Эрлик хоқоннинг ер қаърига қамалиш сири очилади, сизу бизга қоронғи талай тафсилотлар ойдинлашади. Масалан, туркнинг дунё тараққиётидаги вазифаси нимадан иборат?..

Шулар ҳақида ўйлаётиб, баногоҳ Еремейнинг йўлдан оғишганларни жазолаш учун Парвардигор йўллайдиган, тилию талаффузи тушунарсиз ваҳший халқлар тўғрисидаги каломини эсладим.

Тўғри, бу кейинги авлодлар тўқиган афсонаям бўлиши мумкин. Аммо, бунга пайғамбаримиз ҳадисларини кўшсак, фикримиз жиддийлашади.

«Менинг Турк отлиғ бир кўшиним бор...»

Бепоён худудга айланган чодирда ташвишли қиёфада кезган Вельзувелнинг тушкун газарруси ҳам шунга ишора.

«Парвардигор кўшинларидан кўрқамен мен!»

Энди милоддан аввалги VIII асрда япаган Еремейнинг айтганларини, жаноби расулуллоҳ ҳадислари ва велиарлар йўлбошчиси икрорини ягона мантиққа жамласак, қандай хулоса чиқади?.. Ҳа, мен қарғага айланиб, хаёл етмас манзилларга парвоз қилганимда, халқимга юқланган масъулиятни англаб қолдим...

Алқисса, туркнинг азалий вазифаси аёнлашибдими, олдимда ягона мақсад қолади, Аззо Кабирович шахсини аниқлаш. Қарабсизки, нафақат номзодлик, балки докторлик ишим учун ҳам муносиб хулосаларга келаман.

Сулаймонов аввалига Илмий-текшириш институтимизнинг раҳбари эди. Сўнг ғойибона хатти-ҳаракати билан оддий инсон онгидан ташқаридаги қора ниятли шахсга, янаям кейин хўкиз терисидаги битиклар ва гоҳи-гоҳи Зармода уйғониб қоладиган алаҳсирашларга мувофиқ қадимги Ҳиндистон рожаси ишратпараст Марага айланди. Туркнинг эрка фарзан-

ди Тўмарис сиймосини тиклаётганимда эса Ахоманийларнинг икки шаҳаншоҳини чув туширган Гаумат қиёфасида бўй кўрсатди...

Ва ниҳоят, бугун аспирант ва машҳур академик ўртасидаги зиддиятнинг илк нуқтасига етдим, ўртамиздаги кураш Эрлик хоқон замонидан бошланибди, боя ним таниш кўринган Вельзувел аслида Аззо Кабировичнинг айнан ўзи эди...

42-БОБ

Эрлик хоқон

Велиарлар сайёралари учун сув билан ҳаводек зарур бўлган қазिशмаларига андармон юрганда, заминнинг Турон аталмиш улкан текислигининг энг баланд майдонида маҳаллий халқларнинг қўшон қурултойи ўтказилди. Ўнлаб қабила ябғулари айна кенгашга Эрликнинг даъвати бўйича тўпланишди.

Эрликни бунга дафъатан кўксига қуёш шаклининг қавариши ва ўнгидами — рўёсидами янграган ғалати хитоблар мажбурлади. У ғайритабиий белгининг сирига тушунмай, бош қотирган онда қулоғига аллатовур узук-юлуқ товушлар чалиниб, сафарга ундади:

«Қайтиш учун йўлга отланинг!..»

Олдинига эшитганларини алаҳсирашга йўйиб, эътибор бермади. Жумла қайта-қайта такрорланавергач, ҳузурига улуғларни чорлаб изоҳ сўради. Башғанлар дастлаб сукут сақлашди, ғайриоддий башоратлари-ла ном қозонган кекса шомон Геру сирли жумла янги юришларга чорлов эканини таъкидлагач, илк бор хоқон сайлашди, оқ кигизга Эрликни ўтказиб, бош узра кўтарганча кун беткай томонда тўққиз марта айлантиришди. Сўнг атрофига қиличларини қадаб, тантанали онт ичишди. Эртаси куни сафар йўналиши чизилди...

Уч ҳафтадан сўнг ўн туман черик Яксартдан кечиб, Танаис тарафга жўнади. Йўл-йўлакай қардош қабилалар ҳисоби-га сафни тўлдириб, Понт денгизидан айланганча осмонўпар тоғлар пойидан чиқди. Икки ҳафта ўтгач, Қофқаз оша сўлим воҳага энди. Ерлик халқлар узоқ муддат от устида яшаб



вахшийлашган кўчманчиларга қарши курашиб ўтиришмади, четлашиб, қўл қовуштиришди...

Рости, саркарда аввалига бойлик орттириб ортга қайтишни мўлжаллаганди. Қофқазни ошибок, онгида янгича тасаввур уйғонди. Хаёлида бот-бот бегона қиёфали кимсалар гавдаланавергач, эшитганлари шунчаки шон-шуҳрат илинжидаги даъватлар эмаслигини англади.

* * *

...Янги сайёра қўшилган коинот харитаси қаршисида халқимнинг тарихий вазифасини англагач, бошқа исботу далиллар илинжида навбатдаги хоналарга учдим. Бироқ энди кўрганларим, айримларини истисно этганда, қорақушнинг ожиз тасаввурига етти ёт бегона хилқатлар эди. Фақат бир хужрадаги шамшир-монанд қуроллар диққатимни тортди. Уларнинг оддий қиличга ўхшамайдиган жиҳатларини ўрганаётганимда енгил одимлаб, Вельзувел кириб келди. Ўзимни четга олдим. У жиддий ўйларига бандлигидан парда орқасига яширинган зоғни сезмади. Ҳатто, эҳтиётсизлигим туфайли ерга қулаган темир дастали сурнайга парво қилмади. Мен унинг башарасига кўпчиган фавқулодда ташвиш сабабини аниқлаштириш учун велиарлар ва инсонлар ўртасидаги тенгсиз муҳорабалар гирдобига кўчмоғим даркорлигини англадим, беркинган жойимни тарк этиб, олға интилдим. Уринишим сезиларсиз қолмади. Қанотларим эпкинни сочларини қилпиратганидан сесканган Вельзувел боя эҳтиётсизлигим туфайли қулаган темир дастали сурнайни олиб ўқталди. Сурнай деганим тўппонча экан, оғзидан аллатовур кўкиш чизиклар отилди. Апил-тапил чап бердим. Шунга қарамай, патларимдан бир тутами чайқала-чайқала пастлайверди. Яна уч-тўрт сония ўтиб, чодир қапуғи ортида мислсиз муҳорабалар кетаётган замонларда пайдо бўлдим. Жангтоҳ ўртасида икки илкида баб-баравар қилич сермаётган азаматга назарим тушиб, вужудимга буюк бир ғурур инди.

Майдонда ҳаммадан кўра омадлиси — шу азамат эди. Унинг қиличи рақиблар бағрини тилка-пора этарди-ю, ўзига интилган қуроллар кўз илғамас қалқонга тегиб, чил-чил синарди. Буни кўриб, мўъжиза деганининг борлигига батамом



ишондим. Кейин бу нафақат мўжиза, илоҳий саноатлар эканини-да англадим. Назаримда, пахлавонни энг қудратли зот қўриқламоқда.

Сўнг ҳаётбахш фикрларимдан кўнглим чоғ, егулик илинжида бамайлихотир четга кўниб тупроқ титаётганимда, кечирилмас шаккокликка гувоҳ бўлдим. Эрлик хоқон рўпарасидан чиққан икки рақиб бўйнига бирваракайига қилич соларкан, бехос даҳшатли ҳайқирди.

«Эй ёвуз Жэк*, сендан зўрининг ҳам кучи етмайди менга!..»

Тамом, ҳаммаси тугади. Энди умидимни узаман...

Тумшугимга илашган чувалчангни туфлаб, диққатимни жанггоҳга бурдим. Худди кутганимдек, мувозанат душманлар томонига ўзгара бошлади. Дастлаб, паҳлавон Жэк, деб атаган кимса(Вельзувел)нинг ишораси билан Апполион ва Армаддон ҳозиргина йиқилган рақибларининг либосини ечди. Муддаоларига дарҳол тушунсам-да, ваколатимдаги юмушлардан бошқасига иложсизман, томошадан нари ўтолмадим. Зеро, ҳозир ҳам, Кир Ахоман ва малика Тўмарис ўртасидаги жангда ҳам азал ҳукми асосий роль ўйнагани ҳаммага маълум.

...Мана, оловранг либосли велиарлар ўз биродарлари каби ёвқур паҳлавонга яқинлашишди. Эрлик уларга ортик эътибор бермади. Зотан, ношуқур бандага чиқарилган ҳукм аллақачон кучга кирганди. Рақиблар қилич сермашди. Қайчи мисол икки томонидан қарсиллаган тиглар қаршисида хоқон ноилож қолди...

Бошдан ажралган алп қомати гумбурлаб, ерга қулагандан сўнг ҳам у хушини йўқотмади, тетапоя гўдақдек алпанг-талпанглаб туришга уринаверди. Аммо, Яратганнинг иродаси олдида бандасининг хоҳиши нимага ҳам арзирди, охири ер кучди. Ўшандаям илондек биланглаётган жуссасида жўш урган беқиёс шижоат яққол сезилар, жон талвасасида чўзилган қўллари эса тимирскиланиб ниманидир қидирарди. Бечоранинг истаги уч-тўрт қадам нари юмалаган каллани топиш. Топса, юксиз елкасига кўндириб, олишувни давом эттиради. Чўлтоқ тана кўқарган панжалари билан ер тирнаётганда, рўпарасида қон томчилаётган улкан ҳўкиз бошини шохидан тутамлаб олган Вельзувел пайдо бўлди. Амаллаб тиззалаган Эрлик шаккоклигидан минг пушаймон, сўнг бор тавалло этаётганда, чўзилган қўллари дафъатан ниманидир пайпаслади...

Мен азал ҳукмига қасдма-қасд қичқирдим.

«Керакмас!..»

Ожиз қағиллашимни ўзимдан бўлак ҳеч ким эшитмади. Начора, тақдирга тан бериб воқеалар давомини кузатарканман, хоқон тарвақайлаган мўғизларидан тутиб, каллани елкасига жойлаштирди. Сўнг бўғзига бирлашган янги аъзосини салмоқлагандек, бир-икки силкиди. Яна озроқ ўтиб эса инсон танаси ва ҳайвон бошини туташтирган қонли из битиб, ўрнида сезилар-сезилмас чизик қолди.

Бутун издиҳом кўз ўнгида барпо бўлган даҳшатли махлуқ оғир кўзгаларкан, баданимни совуқ тер босди, ҳозир қиёмат кўпади. Туркнинг ардоқли либоси илк бор панд беради. Борлиққа махлуқ кўзи-ла боқаётган хоқон қизил рангдан қутуриб, дўстларини қиргинбарот қилади...

Мана, у хунук пишқирди. Бегона товуш баробарида оғзидан оққан сўлаклари қора чармсимон тумшуридан сизиб пастга осиларкан, кўзларига қон қуйилди. Шундагина алвон кийимли жангчилар фалокатни узил-кесил англашди. Аммо, бирортаси қилич кўтаришга жазм этолмади. Ваҳоланки, қутурган махлуқни тўла кучга инмасдан маҳв этишнинг айни вақти эди ҳозир.

Хоқон бор бўйича қад ростлагач, иккинчи марта алвон издиҳомга тикилиб, пойидаги қиличларига энгашди. Унинг нафрати ва ғазаби қаён қаратилишини тўлиғича ҳис этаётганлар ҳозирча икки кишимиз. Шу фикрлар хаёлимдан ўтар-ўтмас, Вельзувелнинг мен томон бурилганини сезиб қолдим. Бирдан калламда ўринли савол уйғонди. У айни дамда кимга тикилмоқда? Азалий рақибгами, ёхуд чодирига берухсат кирган сурбет қаррагами? Кўзидаги тантанали шуурга қараганда, ҳар иккала тахминим ҳам тасдиғини топадиганга ўхшайди. Демак, ҳозирги ҳолатим чинданам айни замон ва маконга хос, келажакдан ташриф буюрган саёҳатчига бундай қарамайдилар. Боя чодирда сурнайсимон қуролдан отилган кўкиш чизиклар теккач, патларимнинг тўзиб кетгани бунинг яққол исботидир.

Бирдан калламга ажойиб фикр келди. Модомики, айни замонларда яшаётган эканман, Эрлик хоқоннинг тақдирига аралашим мумкинми?.. Фавқулудда туғилган қарордан

апил-тапил кўзғалиб, ҳаллослаганча кўтарила бошладим. Ниятимни тушунди чоғи, Вельзувел шотирларига имо қилди. Улар зудликда ортларига ўгрилиб, кўйинларидан сурнай-симон тўппонча чиқаришди. Қаттол қуролларга чап бериб, боз олға интилдим. Бироқ кечиккандим, батамом ўзига келган хўкизбош иккинчи бор даҳшатли пишқириб, илқидаги қиличларни бир-бирига ўрди. Бу — туркнинг жанговар чорлови, изидан қизил кийимли издиҳом жўр бўлди. Чор атрофни минглаб қуролларнинг жаранги тутди-ю, мен тасалли топиб улгурмай, тарози паллалари яна ўзгарди. Тушунарли, ҳозир инсон қалби ва ҳайвон онги ўртасида мурасасиз кураш бормоқда. Ҳалича тарафларга ана шу кураш натижаси қоронғи.

Ушбу воқеа интиҳосини ҳис этолмай қийналаётганимда, кўзим яна бир бор рақибимга тушиб, бамайлихотир афтангоридан, барибир, махлуқ феъли ғолиб келишини сездим. Ютқазинини билса, Вельзувел таваккалчиликка уринмасди, бинобарин, мазкур режа анча аввал пишиб етилган.

Издиҳомда бегона «қий-чув» кўтарилди. Мен пастга тикилиб, жангчиларнинг тўрт томонга пароканда қочаётганларини, икки илқида қилич тутган хўкизбош эса биродарларини олдига солиб қуваётганини кўрдим. Бир маҳал олислардан аламли увуллаш эшитилди. Назарим қуёш шафағида қаққайган дўнглик устида тумшуғини кўкка чўзиб дод солаётган бўрининг кўланкасига тушиши ҳамон баданим жимирлаб кетди. Кўзимга ишонмадим, чунки бу махлуқда Зармонинг кўриқчисини, Бўзқуртни йиллаб асраган халоскорини таниб қолгандим. Боз устига, унинг бекордан-бекор пайдо бўлмаганиниям сездим. Илло, аллақайси замонларда Кир Ахоманий қароргоҳида кечган мусоҳаба мобайнида Бўзқурт ҳимоя қилган ҳайвоннинг сир-асрори афсонадан ҳақиқатга айланган, Туронда қуёш, бўри, қиличдан азиз жисм йўқлиги сабаби қисман ойдинлашгани ҳозир.

Вельзувелнинг ҳийласи амалга ошиб, велиарлар ғолиб кела бошлашди.

Дарвоқе, хоқон олдинроқ уни бошқача атагани. Жэк!.. Қизиқ, бу нимани англатаркан?.. Ўзлигимга қайтсам, обдан луғат титкилашимга тўғри келади...

Қиёмат кўпайтган майдон узра айланаётиб, не-не алпларни ер кучганларига гувоҳ бўлдим. Сўнг, томирларимда турк қони жўшаётса-да, мислсиз кирғинга дийдам чидамай, мудҳиш замондан узоқлашарканман аблаҳ ва ғаддор, манфур ва олчоқ кимсалар макон тутган кўҳна дунёларга бошқа қайтмаслигимни ҳис этдим. Зотан, аввал таъкидлаганимдек, илмий ишим деярли битган. Энди бамайлихотир яшашим мумкин. Нохуш хотираларимни эса бемаҳал тушга йўяман. Қарабсизки, беташвиш кунларим бошланади...

Тўғри, мен Жэкка зафарёр замонлардан узоқлашиб, ўзга синоатдан — Эрлик хоқоннинг ер қаърига яшириниш тафсилотидан бенасиб қолмоқдаман. Майли, шу сир очилмасин. Жилла курса, буни рисоламда халқини бешафқат қириш оқибатида пайдо бўлган номус кўргилиги сифатида эътироф этарман. Шундай экан, келинг, қонли саҳифага яқун ясайлик.

«...Велиарлар зафар тантаналарини бошлаганда, ўзи учун жами эзгуликлар тугаганини англаган ҳўкизбош илқидаги оғир қиличларини судраганча, пойида қалашган мурдаларни ораларди. У энди ёруғ дунёда яшолмаслигини сезар, боз устига, елкасидаги зил-замбил юқдан осонликча қутулолмаслигини ҳам тушуниб етганди.

Эҳтимол, тиз чўкиб тавалло қилса, Тангри мушкулларини осонлаштирар?..

Қонталаш шафақ оғушидан янграган ғарибона садо боис ўзига келган Эрлик ниҳоят ўрнидан турди. Мудҳиш фожиага чидолмай, фарёд солаётган бўрисига армонли назар ташлаб тараддудланди. Сўнг тўсатдан гулдурос наъра тортиб, қуролларини оёқ остига сермади. Ўртасидан ёрилган замин чоки кўз илғамас сарҳадларгача сўкила кетди. Қайлардадир янграган бўғиқ фулғула кучая-кучая оламни зир титратган қасирғаларга айланди. Изидан куюқ чанг-тўзон бўралаб, чортегра зулмат ичида қолди. Орадан сал ўтиб, атроф ёришганда, эҳром учун тош йўнувчи цехлар ўрнида пайдо бўлган тубсиз ўпқон тепасида қотган хоқон велиарларнинг саросимали югуришларига тантанали назар ташлаб, охирги қарорини қабул қилаётганди...

Мажруҳ тана ўнгир ичида йўқолиб, қопқа ёпилди. Аммо, ҳўкизбошнинг мунгли пишқириғи узоқ-узоқ замонлар ер қаъридан эшитилиб турди...»

Шундай сатрлар билан Эрлик хоқон фожиасига яқун ясамоқчиман...

Ҳақат бир нарсага ажабланипман. Жалайир кампирнинг айтгани рост бўлса, ҳўкизбош нега тўққизинчи хоқонни кутмоқда? Янаям қизири, тўққиз рақамида қандай синоат бор. Аввалроқ бу ҳақда ўйлаб кўрмагандим, энди жиддий бош қотиришга тўғри келади...

* * *

Замонамга қайтганимда тепаликнинг ҳозиргина Зармо ва бўзбўриси сийрак тутунга айланиб, ғойиб бўлган бурчагидан атиги икки қадам узоқлашгандим. Қарама-қарши тарафдан Тамара Содиковна келмоқда. Зудликда ўзимни кўлга олишим даркор. Аҳволим ошкор бўлса, ҳаммасини қайтадан бошлашимга, лўли қизнинг туйқус йўқликка сингиши сабабини ҳам изоҳлашимга тўғри келади.

Йўқ, ночор ҳолатим Тамара Содиковнанинг зийрак назаридан четда қолмади. У доимгидай кўл узатиб қисқа саломлашгач, афт-ангоримга ишора қилди.

— Тинчликми?..

— Тинчлик... — ўнғайсизланиб жавоб бердим мен.

— Унда нега сувга тушган товуққа ўхшайсиз?.. — совуққина давом этди у.

— Бироз чарчаган бўлсам керак...

— Сори бобо келганди, сизни сўраб...

Қазишма участкаси томон юридик. Яқинлашганимизда маҳаллий ишчилар билан гурунглашиб турган Сори бобо мени кўриб, сезилар-сезилмас эгилди. Бу таъзим оддий археологга эмас, кўксида муқаддас тамға қаварган зотга аталган.

Тамара Содиковна ўртамиздаги муносабатга эътибор бермай, суҳбатимизга қулоқ тутди.

— Кеча Жаркўрғон бергандим. Йўл-йўлакай Барчиндан хабар олдим. Келаси ҳафта турмушга чиқаётган экан. Тўйга таклиф қилди...

Унинг нега Жалайир момо демаганининг боисини дарҳол сездим ва сир бой бермай, таклифномага бепарво кўз югуртириб сўрадим.

— Барчинни ўзингиз келин қилмоқчи эдингиз?..

— Ниятимиз бор эди, тақдири қўшилмаса, начора!..



Сабабини тушундим, туркнинг қадим анъаналарига мувофиқ ўз элида қолган аёлгина улур эналикка муносиб. Бунинг яққол мисоли Кир Ахоманий кўксига қасос пайконини йўллаган Дубчароқ тарихидир.

...Асосий мавзуга қайтдим.

— Тўйга балки бирга борармиз, Сори бобо?..

— Яхши бўларди. Тамара Содиқовнани ҳам олиб кетардик.

— О, қанийди!.. Жарқўрғонликларнинг урф-одатига кизиқиб юрганимга анча бўлди, — жонланди Тамара Содиқовна.

— Айтгандай, ўзингиз ҳам турмуш тўғрисида ўйлаётгандирсиз? — кўкқисдан сўради Сори бобо қишлоқчилиги тутиб.

— Албатта, — жавоб берди Тамара Содиқовна пинагини бузмай. — Бир-икки ойда диссертациям ҳимояси. Ана кейин тўй-да...

Негадир унинг тортинмай гапирганидан гашим келди. Шу боис бўлса керак, Сори бободанам ўтказиб ўнғайсиз савол бердим, тўррироғи, кесатдим.

— Сизга уйланадиган фан номзоди ҳам топилгандир?

— Аллақачон, қолаверса, уч-тўрт кун ичида Тошкентга бориб келишим керак. Баҳонада ҳам ҳимоя кунини аниқлайман, ҳам уйдагилар билан тўй масаласини келишиб оламан.

Бошқасини билмадим-у, шу ҳамкасбимни ўта жиддий инсон, деб ўйлардим. Сурбетлигини қарангки, куёви аллақачон тайёр эмиш. Қиз бола дегани, нозик масалалар ҳақида сўзлаётганда салгина истиҳола қилмайдими? Аммо гаплари нақадар эриш туюлмасин, ичида мени кувонтирган жиҳатлари ҳам бор...

Сори бобо қишлоғига эниб улгурмай, биз Тошкент масаласини ҳал қилдик. Тамара Содиқовна иккиланмай машинада кетишга рози бўлди. Эрта тонгдан йўлга тушамиз.

43-БОБ

Маҳфуз шаҳар*

Даставвал, уч соатлар чамаси суҳбатимиз қовушмади. Темир дарвозага етиб-етмай, беихтиёр икки ярим минг йиллар бурунги воқеаларни эслаб, шаҳаншоҳ элчисининг Турон

маликаси макон тутган дашти биёбонларга жўнагани, измаиз бораётган Кир Ахоманнинг Чак-чак довонидан ошгач, Нахшаб воҳасидаги илк хатоси, яъни Гауматнинг макрига учиб, маҳаллий аёлларни ишратпараст саркардаларига совға қилгани ва охир-оқибатдаги қонли қасос ҳақида сўзлай кетдим. Тамара Содиқовна мозий тафсилотларимни индамай эшитди. Кўзим йўлдалиги сабабли ҳикоям унга қандай таъсир этганини кузатолмасам-да, Чак-чакдан ўтгач, бирор жойда тўхтаб, андаккина тин олиш ҳақидаги илтимосидан бекордан-бекорга лақилламаганимни англадим.

Бошдан-адоқ яшилга бурканган каттакон адир бағрида тўхтадик. Машинадан тушгач, иккимиз ҳам беихтиёр юқорига ўрладик. Қир тепасига етиб эса янада фараҳбахш манзарадан қалбимда кутилмаган эҳтирос жўш урди. Шеригим ҳам айни кайфиятдан холи эмасди чоғи, бир-икки антикиб, қулайроқ жойга ўтирди.

Тизза бўйи майсалар қоплаган адир олис бурчакларигача қўй-қўзиларга тўла. Мен она табиат қўйнида ризқ-насибасини териб юрган жониворларга тикилиб, ўлкамиздаги ўзгача ободликни туйдим. Бу ҳиссиётларим шеригимга ҳам эриш эмас, дам-бадам роҳатланиб, ҳаприкиб қўймоқда. Шундай кайфият боис тўйиб-тўйиб нафас олиб ўтирганимизда, қўй-қўзилар безовталаниб қолишди. Сал ўтмай, бир-бирига қасдма-қасд ўйноқилаб югураётган икки той кўринди. Аввалига бепарво кузатиб турдик. Уларнинг бири қасрақ, бири айғир эканини англагач, беихтиёр Маранинг аёлларни ийдириш йўлидаги найранглари ёдимга тушди. Шу пайт қўлимни маҳкам тутамлаган Тамара Содиқовнанинг оташин ҳансираши хаёлларимни бўлди. Олдинига унчалик эътибор бермадим. Кейин бармоқларим орқали дастлаб билагимга, сўнг бутун аъзойи баданимга югурган инжа ҳарорат сабабли юрагим гупирлаб ёнбошга ўгрилганимда, ҳамкасбим эс-ҳушидан оғиб, елкамга бошини қўйган, кўзлари хумор сузилиб, чехраси беқиёс тароват қасб этганди.

Нима бўляпти, наҳот сиртдан жиддий кўринган қариқиз баногоҳ шунчалар «назокат»ли аёлга айланса?..

Бироз ўтиб у ҳушини йиғди ва ўшандаям қўлимни қўйвормай, сокин овозда шивирлади:

«Қизик, кишиларнинг кафт чизиклари ҳам ўхшаш бўларкан-да?..»

Аввал нима деяётганига эътибор бермадим. Сўнг беҳос тоқ ургандек, сакраб кетдим. Кутилмаган қилигимдан Тамара Содиқовна чўчиб тушди. Уни баттар кўрқитиб юбормаслик учун зўр-базўр ўзимни ушладим. Кафтини ўгириб, назар ташлагач эса... Ҳайҳот, ҳаммаси ҳақиқат экан. Мен икки ой муқаддам «Мовий гумбазлар» хиёбонида лўли қиз кўрсатган тилсимга боз учрагандим. Қалбимни ногаҳоний ваҳима эгаллаб, жисми жонимни қора тер босди. Наҳотки, барча кўргиликларим қайтадан бошланса?..

Аянчли аҳволим шеригимни ҳам бефарқ қолдирмади чоғи, бошимни кўллари орасига олиб, пичирлади.

— Бўлди, ўзингизга келинг, ҳаммаси ўтиб кетди...

Бу жумла қандай мақсадда айтилгани қоронғи, аммо ундан ўзимга керакли таскинни топдим. Ҳаммаси ўтиб кетди... Демак, қисмат тақрорланмайди.

Барибир ҳам ўйлаб олишим лозим. Негаки, Зармонинг сирли равишда ғойиб бўлиши ва Тамара Содиқовнанинг мазкур ҳолати ўртасида мантиқий узвийлик бор. Қолаверса, бояги жониворларнинг сармаст қувлашмачовини кўриб, севги ҳиссиётлари уйғонган унда. Демак, ёвуз Маранинг найрангу афсунларидан ҳам бохабар. Бундан келиб чиқадики, тақдирим аслида шу ҳамкасбимга борланган! Унда Зармо ким? Хоҳлай-хоҳламай, бу масалага ойдинлик киритишим керак.

— Кеча Холчаёнда Зармони кўрмадим?.. — ўсмоқчиладим сал ўзимга келгач.

— Қайтиб кетди, чамамда, қайси куни сафарим қариганга ўхшайди, деётганди.

Тарвузим қўлтигимдан тушиб, ўрнимдан турдим. Изимдан Тамара Содиқовна эргашиди. Мен энди унга аввалгидай эркакшода ҳамкасбим сифатида эмас, қалбимни ожизгина жизиллатган нозанин сифатида қараётгандим. Аммо Зармонинг фикри хаёлидан батамом қутулмагунча, бу учқун алангаламайди.

...Ургут довонидан ошиб, Самарқанд этагига тушгунимизча иккимиз ҳам миқ этмадик. Фақат катта йўлдан бурилиб, шаҳар ичига йўл олганимни сезгандан кейингина Тамара Содиқовна гап қотди.

— Мабодо, Самарқанднинг ичига ҳайдамаяпсизми?..

— Ҳа. Ҳозир бир жойга кириб ўтамыз.

Бу қарорга йўлга чиқмасимиздан олдин келганман. Чунки Тошкентда, аввало, Аззо Кабирович билан яккама-якка суҳбат кутмоқда. Сўнг диссертациямнинг ҳимоясига боғлиқ масалалар... Хуллас, масъулиятли ишлар олдидан муқаддас қадамжоларни зиёрат қилсак, зарар қилмайди.

Фикрим шеригимга маъқул келса-да, рулни Гўри Амир эмас, бошқа тараф бурганимдан салгина сергакланди. Машинани четроқда тўхтатиб, юқори ўрмалаган зиналарга оёқ босганимиздан кейин ҳаммасини тушунтирдим. У ҳайрон, нахотки қадим дунёнинг учта салтанатига, бешта ҳукмдори*га хизмат қилган буюк зот шу ерда ётган бўлса?..

Биз зинадан чиқиб, Дониёл пайғамбарнинг мақбарасига кирдик...

Узунлиги ўн саккиз метрлик улкан қабр бошида ўтирган сийрак соқолли чол тиловатга киришганда, баданимга чуқмоли ўрмалагандек бўлди. Чунки мазкур кироатни бир неча муддат бурун қарғага эврилиб, буюк Соҳибқирон замонига етганимда эшитгандим. Боз ўша дамларга қайтдим. Қайтдим-у, эгарга мағрур қўнган манглайи гўштдор зотнинг қайларгадир отланганинимас, қайлардандир келаётганининг гувоҳи бўлдим.

...Соҳибқирон етти йиллик урушдан қайтмоқда. Бу сафарги ўлжалари салмоғи билан диққатни торгади. Узоқларга чўзилган турнақатор қарвон мамнунияти беқиёс. Дараларга урилиб акс садо бераётган ёқимли овоз эса хаёлларни кўз илғамас сарҳадларга эргаштиради.

Аузибиллаҳи миннашайтонар рожим...

Мен бир лаҳза Соҳибқирон узра муаллақ қотгач, бадар кетаман. Торгина тоғ сўқмоғида уфқларга чўзилган ўттиз туман черик устидан учиб ўтиш учун анча қувват керак бўларкан. Буни ўз танимда синаб кўрмоқдаман. Қанча вақт қанот қоқдим, билмайман. Қуролланган жангчилар қатори тугаб, ўлжалар юкланган уловларга етганимда кун пешиндан оғанди. Мунгли садо буларданам олисда янграмоқда. Йўлда давом этиб, кўрганларим ҳеч қандай тасаввурга сифмайди. Турнақатор тизилган соябонли араваларда тўрт-бештадан оқ либосли нуроний уламолар ўтиришибди. Сўнгги улов ор-

тидан эса оёқлари ерга тегмай, уч нафар ғалати кимса сузмокда. Ўртадагисининг сумбати институтимиз директорига ўхшаса, ёнидагилари юрагимга ханжар санчиш учун дабдурустдан тўртинчи қаватдаги хонадонимга ташриф буюрган шотирларнинг худди ўзи. Қиёфалари ташвишли!.. Наҳот велиарларни шунча олисларга отланишга мажбур қилган воқеа юз берди?..

Синчиклаб қарайман, Вельзувелда унчалик қатъият сезилмайди. Сабаб? Мен ана шу сабабни топиш илинжида изимга қайтиб, карвон ўртаровида соябони ҳарир, ғилдираги олтин аравага дуч келдим. Устига алвон бахмалга буркалган тобут юкланган. Яқинлашганимда, муллалардан бирининг ўрнини бошқаси эгаллади, манзилга етгунча тиловат тинмаслиги керак, илло, уч-тўрт сониялик сукунат орқадан эргашган велиарлар учун кифоя, Оллоҳнинг каломидангина кўрқишади улар...

Пайғамбар хокини ўлжа дейиш мумкинми, йўқми билмадим-у, ҳар ҳолда, уни бағрига олган тупроқ қиёмат қадар қут-баракали, осойишта заминга айланиши аниқ. Алқисса, мен Кир Ахоманни ҳалокатли сафардан огоҳлантирган зотнинг муборак хоки сўнгги манзилига йўл олган дамларда пайдо бўлибман.

Тўғриси, аҳён-аҳёнда кундалик ташвишлардан воз кечиб, қизикроқ нарсалар тўғрисида ўй сурган онларим, етти ухлаб тушимга кирмаган мўъжизаларни эслаб қоламан. Дейлик, Дониёл пайғамбар нақ икки минг йил нарида туриб, ўзининг охирги манзилини қандай билди? Кейин карвон ортидан эргашган кимсаларни ҳам эндиликда ҳақиқий исмлари билан атасак. Масалан, шайтон дея. Дарвоқе, инсоният ва велиарлар ўртасидаги шафқатсиз жанг тафсилотини ёзиб тугатгач, луғат титкилаб, бу фикримнинг асосий исботига дуч келганимни айтмабман. Ўшанда Эрликнинг ёғийга нима деб қичқиргани ёдингиздами? «Жэк!..» Бунинг маъноси шайтон, иблис демақдир. Қарангки, биринчи турк хоқони рақибининг аслида ким эканлигини аниқ сезган экан. Эндиям унинг Парвардигор жангчиси бўлмаганини исботлаб кўринг-чи?..

Хуллас, Жэкнинг ялавоч хокини сўнгги манзилгоҳига элтаётган ғолиб карвон ортидан эргашганига келсак, менимча,

бу ерда ноаниқ нарса йўқ, Сохибқирон мақсадини чиппака чиқармоқчи. Негаки, Самарқанд азал-азалдан Туроннинг дурдона шахристони бўлган. Вельзувел келажагини олдиндан кўра билгани боис, пайғамбар хокини маҳфуз шаҳарда макон топишини истамаган. Аммо иблис нақадар маккор бўлмасин, Оллоҳ ҳукми ҳамиша барқарордир...

— Субҳона роббика роббил иззати аъмма ясифун...

Англаган навбатдаги ҳақиқатимни миямга қуйиб, кўлимни фотиҳага очдим...

Кейинги зиёратгоҳимиз Гўри Амир...

44-БОБ

Зармо

Тошкентга етгач, Тамара Содиковна билан хайрлашдим. У уйига кетди. Мен меҳмонхонада тунайдиган бўлдим. Эртага тўққизда институтда учрашамиз.

Меҳмонхонага жойлашиб, бироз дам олиш истагида чўзилсам-да, ҳадеганда уйқум келавермади. Боз устига, оқшом салгина пинак қилсам, тун бўйи бедор юришимни эслаб ўрнимдан турдим-да, наридан-бери ювиниб, кўчага чикдим. Мақсадим — овқатланиш. Шу сабаб «Мовий гумбазлар» чойхонасига отландим. Йўқ, аллақачон Зармодан кўнгил узганман. Уни аслида мавжуд бўлмаганини англаганимдан ҳам хабарингиз бор. Ҳозир овқатланишга бошқа қулайроқ жой топмаганимдан ўша томонни кўзлаяпман.

Меҳмонхонадан чиқиб, ўнг тарафга юзланганимда шундай фикрлар оғушида эдим. Катта кўчани кесиб ўтгач, бирдан юрагим ҳаприкиб кетди. Гумбазлари элас-элас кўринган чойхонага яқинлашарканман, ҳаприкишим тобора кучайди. Четдаги ўриндиқларга ялпайган лўлиларни кўриб, аҳволим боз оғирлашди. Фавқулудда ҳаяжонимни ўзича тушунган лўлилар ўринларидан туриб, кечки «ов»лари томон интилишди. Сўнг бадар кетаётганимдан ҳафсаласиз ғудраниб, жойларига қайтишди. Мен ўша кадрдон ўриндиққа етгач, негадир бепарво ўтиб кетолмадим, тўхтаб бирпас дам олишни истаб қолдим. Ўтириб кўзимни юганимда эса унут кўргиликларимни қайтадан яшай бошладим, ихтиёримдан

ташқари ҳолатларга эгалик қилолмай, алоқ-чалок ўйларга берилдим. Оддий турмушдан бошланиб, туппа-тузук афсоналарга уланган гаройиб ҳаётимга ишониш-ишонмасликни билмай қийналаётганимда, кимдир қўлимдан тутди. Ҳушим аллақачон олис-олисларда бебошвоқ кезаётгани туфайли дастлаб бунга парво қилмадим. Гўё мозий пучмоқларида юрибман-у, таним ўтмишдошлар тафтини сезмоқда. Оний муддатдан сўнг вужудимга ҳарорат бағишлаган кимсага қизикишим ортди. Кўзларимни очганимда... рўпарамда Зармо турарди. Ҳа, худди ўзи. Фақат эғнидаги оқ-қора кофта-юбкаси ўрнига алмисоқмерос этаги кенг кўйлак кийган. Боқишлариям бежо.

Ҳечдан кўра кеч, ҳозир бирор нима демасам, кейин афсус чекишим мумкин. Амал-тақал ҳушимни йиғдим-да, титрай-титрай ғудрандим.

— Мени нега ташлаб кетдинг, Зармо?..

У энсаси қотиб тасқарасига бошдан оёқ разм солгач, дафъатан худди илгари пайтлардагидай шарақлаб кулди. Фавқулодда қаҳқаҳасидан сал-пал таскин топсам-да, гапларидан баданим музлади.

— Эс-хушингиз жойидами, ако?.. Намунча айғирга йўлиққан байталга ўхшаб қийшанглайсиз?..

Рости, совуқ муомаласи майли, беҳаё гапидан тепа сочим тиккайди. Чунки қаршимда ўзим билган маҳбубам эмас, тўрт-беш сўм топиш илинжида овга чиққан сурбет лўли турарди. Беихтиёр, илк учрашувимизни эсладим.

«Эшитганларинг менинг гапларим эмас...»

Энди билсам, унинг бу сўзлари билан Бўрижардан топилган икки ярим минг йиллик устухон ўртасида ғайриоддий уйғунлик бор. Дейлик, олдинги Зармони булбулдай сайратган хилқат оёғига қўнғироқли кўзмунчоқлар боғлаган Зулпин Ғарипова бориб, ўлим топган замонлардан келмаганига ким кафолат беради?.. Модомики гоҳ арвоҳга, гоҳ қарғага айланиб қилган сирли парвозларим-у, Аззо Кабировичнинг аслида ўзга сайёрадан келган велиарлигига ёхуд Бўзқуртнинг ким-кимларга эврилиб, мудом яшаётганига ҳеч ким шубҳа қилмаскан, бу икки лўли қизга боғлиқ тилсимлар ҳам айни ҳақиқат.

Бироқ умид узиш, барибир, қийин кечаркан. Ногаҳон уйғонган сўнгги илинж истагида қўрқа-писа қўлини ўгирдим.

Қадоқли бўлиқ кафтида ўзимниқига тамомила бегона чизикларни кўргач эса, ниҳоят юрагим яхлади.

Ҳафсаламни пир қилган кейинги нарса куббалар эди. Ёдингиздами, уч-тўрт ҳафта бурун ботиний ҳаракатларим натижаси ўлароқ, оний лаҳзада Тошкентга келиб, «Мовий гумбазлар» чойхонаси узра айланганимда куббалар тўққизта эканини айтувдим. Қарангки, ўшанда адашган эканман. Ҳозир нечоғлиқ диққат билан санамай, улар тўққизтадан кўп чиқмоқда.

Тарвузим қўлтигимдан тушиб, аста изимга бурилдим. Энди овқатланиш нари турсин, қайтанга, бўғзимга тикилган шўр таъм тугундан кутулиш учун тезроқ ётоғимга қайтишим зарурлигини англадим. Демак, йўл бўйи миямни кемирган фикрлар-у, Тамара Содиқовнанинг гаплари айни ҳақиқат. Мен аслида мавжуд бўлмаган кимсани севиб қолганман. Хаёлий муҳаббат... Аммо, шу муҳаббатни манави лўлига қандай боғлашни билолмай қийналмоқдаман. Қолаверса, унинг ҳаётимда нақадар катта ўрин тутганидан хабарингиз бор. Шундай экан, энди нима қилай? Тинчгина кетаверайми ёки ҳаммасини қайтадан бошлайми?.. Ҳар ҳолда, Зармонинг бурунги ҳолига қайтишига ишончим йўқ. Негаки, бу қисман ўзимга боғлиқ. Мен эса зиммамдаги вазифаларни аллақачон уддалаб бўлдим. Қолган майда-чуйда юмушларга бегонанинг кўмаги шартмас. Энди у ўзлигига қайтиб, эски турмуш тарзини давом эттираверади. Дарвоқе, бир гал кишлоқ оқсоқоли ўғлига сўратгани хусусида гапирувди. Ўша орзулари ушалса, беш-олти йилда жўжабирдай жонга айланади...

Мен эса... Бекорга «Севгининг кўзи кўр...», дейишмаскан. Йўқса, бўлғуси фан арбоби оёқ-қўлини кир босган лўлига ошиқ бўлармиди? Қаранг-а, шунчаликка борганимни сезмабман. Дунёдаги энг гўзал қизга учрадим, деб юраверибман. Аммо Зармо бўлмаганда, бугунги ишларимни ўндан бирини ҳам эпполмасдим. Ахир, ҳаммасига онда-сонда ҳуш-беҳуш алаҳсирашлари туфайли эришдим-ку. Қолаверса, кафтимиздаги эгизак чизиклар... Қизик, олдинги сафар кўрганимда, йўллар бир-бирига ўхшарди... Буни иллюзия ҳам дейишади. Эҳтимол, ўшанда кўзларим алдагандир?..

Майли, ҳаммаси ўтди-кетди, бориб бамайлихотир дам оламан...

Ҳануз томоғимда қотган тугундан қутулиш мақсадида, бехуда ютина-ютина қадамимни тезлаштирдим.

45-БОБ

«Мен — ўшаман!..»

Келишилганидек институт остонасида Тамара Содиқовна, Карим Ниёзович, аспирант ва Хуршид Низомович учрашишди. Улар кеча телефон орқали барча режаларни пишитиб олишган, сўнг Боймуҳаммадов тергов ишларига бевосита аралшиб келаётган термизлик ҳамкасбини ҳам Тошкентга чорлаганди. Қисқа маслаҳатдан сўнг директор ҳузурига аспирант ва терговчи кирадиган бўлишди.

Сўроқ-истоксиз пайдо бўлган кимсаларни кўрганда, ёғоч тувакдаги лимонлар баргига сув пурқаётган Аззо Кабирович дастлаб ажабланди. Кейин кутилмаган меҳмонлардан бирини танигач, зўрма-зўраки илжайиб тавозе қилди.

Аммо профессор нақадар уринмасин, аввалги сипо қиёфаси кескин ўзгарган, думалоқ кўзлари атрофидаги ажинлари йўғонлашиб, шунақа хунуклашгандики, уни дабдурустан аспирант ҳам таний олмади.

Меҳмонлар ўтиргач, Сулаймонов ҳол-аҳволлашган бўлдида, тортмадан бир пачка сигарета чиқариб, муроҳат қилди. Улар рад этишгач, ўзи тутатди. Сўнг ғалати воқеалар рўй бера бошлади. Гарчанд терговчи ҳам, аспирант ҳам эндиги ҳодиса ўз фойдаларига эмаслигини яққол англаб туришсада, сеҳрлангандек тош қотишди. Аззо Кабирович сигаретани чуқур тортиб, бурнидан бурқситгач, ҳавога ёйилган оқ тутун ўз-ўзидан қуюқлашаверди. Карим Ниёзович бирдан Зулпин Фариповани дом-дараксиз йўқолишига доир тергов жараёнини эслади. Оқшомлари беш яшар ўғлини эргаштириб хиёбон айланадиган Розияхоннинг айтганлари боз амалга ошаётганга ўхшайди. Чунки ўшандаги мудҳиш воқеалар ораста шахснинг сигарета чекишига боғланувди. Шунга қараганда, қари туллак яна гумашталарини ёрдамга чорламоқда.

«Апполион, Армаддон!..»

Шипдан енгил эпкин пайдо бўлиб, тутун сал-пал тарқалди. Қизил шарпалар...

Гарчи ҳаёти дахлсизлигини билса-да, аспирант сакраб ўрнидан турди. Карим Ниёзович ҳам ниманидир эслади. Ҳа, ўшанда Сулаймонов Розияхон айтгандай, «Палон, писмаддон» эмас, «Апполион, Армаддон», деган экан. Шулар хаёлдан ўтгач, у кашанданинг кўлига ёпишди. Сўнг воқеалар давоми янада тушунарсиз кечди, Боймуҳаммадов сигаретни кулдонга босиши билан ҳалиги шарпалар шалошлаб столга тушди. Қарашса, қизил либослар ичида эски танишлари йўқ. Аззо Кабировичнинг эса қават-қават ажинлари баттар тарвақайлаб, сочлари пешонасига осилди. Ўзи хириллаганча, ўхчий кетди. Йўтали тингач, томоғини қириб бўғзида қотган бир ҳовуч балғамни оёғи остидаги чиқинди пақирига туфлади-да, меҳмонларга юзланди.

— Эшитаман?..

— Сизнинг изингиздан келдик, — гап бошлади Боймуҳаммадов унинг ҳеч нима бўлмагандай ўзини тутишига ажабланиб.

— Яхши. Мана мен, қаршингиздаман, — бамайлихотир гудранди директор.

Карим Ниёзович чўнтагидан кишан чиқариб, унинг кўлига тақди.

— Зулпин Фариповани нима учун ўлдирганингизни айтиб берсангиз?

— Каминангиз бирор ишни шахсан бажармайди, фақат буюради. Бинобарин, Зулпин Фарипова деганингизни ўлдиришга фармон берганимни эслолмайман. Қолаверса, домдараксиз йўқолган одамни токи жасади топилмагунча, ўлдига чиқаришмайди, — совуқ ишшайди у.

— Қонунларимиздан хабардор экансиз.

— Бундай қонунлар доим бор бўлган...

— Демак, Эрлик хоқонни ҳам ўлди, деб айтолмайсиз-да?.. — суҳбатга қўшилди аспирант. — Иложи бўлса, шу ҳақда гапирсангиз.

— Бажонидил... — истехзоли жилмайди Сулаймонов, — Эрлик хоқон туркнинг биринчи ҳукмдори. Буни китобларда ўқиганман. Ўшаларга мувофиқ, у жангда бошидан ажралгач,

ўрнига ҳўкизининг калласини қўндириб олади. Уни ўликлар салтанатининг қоровули сифатида ҳам тасвирлашади.

Сулаймоновнинг муддаоси тушунарли, ўзининг кимлигини тан олмоқчимас. Айтган тақдирдаям, биров ишонмайди. Бироқ, уни гапга солиш даркор. Чунки айнан ўзининг иқроридан нега туркка қаршилигини англаш мумкин бўлади. Бу ерда барча воқеаларни бош-адоқ биладиганлар икки киши. Очиқ ўйинга ўтиш лозимлигини сезаётса-да, ҳозирча на униси, на буниси юрак довламайди, бунга сабаб керак. Шундай экан, бири қўнгил бисотини афдариб, рақиби қулф-калитини очиб юборадиган сеҳрли каломни қидирса, иккинчиси истеҳзоли жилмайиб турарди.

Аспирант Эрлик хоқон билан кечган олишувни эслаб, керакли сўзни топди.

— Менимча, у беҳисоб олтинларни қўриқламоқда. Жэкининг олтинларини...

Бу гап Карим Ниёзовичда тушунарсиэ таассурот уйғотди, Сулаймоновни эса ҳовлиқтириб қўйди, шекилли, шоша-пиша терговчига гудранди.

— Рухсат берсангиз, бўлғуси фан номзоди билан очикчасига гаплашиб олсам.

Карим Ниёзович уларга шубҳали боқиб, ташқарига йўналди. Аззо Кабинович давом этди.

— Марҳамат, сўранг, нималарни билмоқчисиз?

Аспирант бундай имкон ортиқ турилмаслигини сезиб, такаллуф қилди.

— Авваламбор ҳозирги қўполлигимиз учун узр сўрайман.

— Зарари йўқ, бошлай қолинг, вақтимиз зиқ.

— Эрлик хоқон қандай ҳалок бўлганди?..

— Эрлик хоқон ҳалок бўлган эмас, тўққизинчи хоқонни кутмоқда, — хотиржам жавоб берди Аззо Кабинович.

— Тўққизинчи хоқон ким?..

— Шу сирни очолмайман. Кўпроқ китоб ўқисангиз, жавоби топилади.

— Мен китоблардагини эмас, асл ҳақиқатни билмоқчиман.

— Ростдан асл ҳақиқатни билишни хоҳласангиз, олиэ замонларга яна бир бор қайтишга тўғри келади. Ўшанда Эрлик қиличини ерга урганда, нафақат эҳром учун тош йўнувчи цехлар, балки Вельзувел, Апполион, Армаддон-

дан бошқа жами велиарлар ҳам улкан ўнгирга қулаганини кўрган бўлардингиз, азизим... — ҳикоясини бошлади Аззо Кабирович, маънос тортиб.

Аспирант таваккал ёзганлари қисман тўғри чиққанига қойил қолди.

— Шундан кейин мен тоабад туркий билан олишишга аҳд қилдим. Чунки ўша дамларгача бизга бирор кимса қарши чиқмаганди... Ҳа, сиз бошқа нарсани ҳам тўғри топдингиз. Турк ростдан худо ёрлақан халқ. Мен буни ўз кўзим билан кўрганман. Диссертациянгизда эътироф этилган пайғамбарлар замонасида ҳам яшаганман. Бегонага қарши кураша оладиган яккаю ягона куч нега мана шу қавм бўлганини энди тушунгандирсиз?..

— Уни енголмаслигингизга, ниҳоят иқроп бўлдингизми?..

— Енгган жойимизга шубҳангиз борми, азизим?.. Унда қавмингиз бир-бирига етти-ёт бегона бўлиб кетганини изоҳланг-чи? Сўрадингиз, яна бир сирни очай. — Раҳбар ходими сергақланганини кўриб, интизор қилиш ниятида жиндай сукут сақлади. Сўнг сирли тарзда шивирлади. — Туркни ўзбошимчалик ва манманлик йўқотади. Бу туйғуларни унинг қалбига ўрнатишга қанча хизматим сингганини биласизми? Аввал уни жисмонан маҳв этишга уриндим. Эплогмагач, тарихини чалкаштирдим. Натижада келиб чиқишингизни исботлайдиган далил қолмади.

— Ҳўкиз терисидаги битикларни ҳисобга олмаганда!..

— Ҳа, ўша пўстакни ҳисобга олмаганда... — истамай тасдиқлади Аззо Кабирович.

— Уни йўқотишга бошқа уринмадингиз ҳам... — ўсмоқчилади аспирант.

— Дахлсиз кимсанинг мулкига тажовуз қилишга ҳаққим йўқ. Чунки бизнинг-да ёзилмаган қонун-қоидаларимиз бор. Бинобарин, нақадар ёвуз бўлмай, мен ҳам ўша тамойилларни рад этолмайман. Кўксингиздаги тамға Яратганининг совғаси. Шундай экан, ким ҳам Парвардигор иродасига қарши чиқарди?..

Унинг бу гапидан аспирантнинг қалбини ўзга жумбоқ кемира бошлади. Ахир, кўкрагига ханжар санчишганда тамгадан асар ҳам йўқ эди-ку. Шундай экан, бу гапларни қандай тушунсин? Қолаверса, вишт қолипдан кўчган, Эрлик ҳокон ўз

жазосини олган экан, яна нима керак велиарларга? Бунинг ўрнига бошқа иш билан шуғулланганлари яхшимасми?..

— Бошқа иш билан шуғулланишимиз мумкин эди. Аммо, Марс ва Юпитер ўртасидаги сайёра ёдингиздадир?.. Нибар бизнинг она Ватанимиз. Унинг ерга яқинлашадиган пайтини кутишга мажбурмиз. Бу олти минг йилда бир бор рўй беради. Ўша муддатга яқин қолди. Бироқ биз бор-йўғи учтамыз, уочқларимиз кўпроқ... Бунинг устига, охирги дамда кимдир халал беришидан ҳам қўрқаман.

Қолганини ўзингиз вақти-соати билан тушуниб оласиз. Қимматбаҳо пирамида тошларига келсак, ортиқча вайсаб юрманг, барибир ҳеч ким ишонмайди, олтин виштлар эҳромларнинг ички деворига қаланган. Шундай экан, насия деб, буюк ёдгорликларни бузиш қип-қизил аҳмоқчилик бўларди...

Шу сўзлар билан Аззо Кабинович суҳбатга яқун ясади. Аспирант эса вақтни ўтказмай, яна савол берди.

— Фақат бир нарса ноаниқ...

— Менинг ҳам шартим бор. Хўкиз терисини йўқотасиз...

— Маъқул... Тўққизинчи хоқон?..

— Тўққизинчи хоқон даврида юрт бемисл фаровонликка эришади. Айтгандай, манавини сизга бермоқчийдим.

У ортига ўгрилиб, жавондан Лев Гумилевнинг ўша китобини олди.

— Бу асарни ўқиб чиққанингизга ишончим комил. Аммо, яна бир бор кўздан кечирсангиз зарар қилмайди.

Аспирант муҳтарам академикка ҳурмат юзасидангина китобга узалиб, тўғри келган саҳифани очди. Кўзи варақлар ҳошиясидаги тузатишларга тушганда эса хурсандчилигининг чеки қолмади. Негаки, сатрлар ва тузатишларни мантиқан боғлаб, ғойибона саргузаштлари таассуротларидан унумли фойдаланса, хўкиз терисидаги ҳикоялардан кам бўлмаган ютуқларга эришиши мумкин.

...У китобни қўлтиқлаб зинадан тушаркан, орқасидан Карим Ниёзович етиб олди. Ранг-рўйининг бўздай оқарганидан бир кори қол юз берганга ўхшайди.

— Аззо Кабинович ғойиб бўлди. Деразалар маҳкам, стол устида кишан, қизил либослар ва мана бундан бошқа ҳеч вақо йўқ, — у қўлидаги варақни кўрсатди.

«Мен — ўшаман!..»

Бу — сал олдин Розияхоннинг Аззо Кабирович қабулига кирганда котибаликни эплай олишининг исботи сифатида ёзганлари эди. Демак, Махсим Азизийнинг бевақт ваҳимаси, жувоннинг сариқ «Жигули»да уйига бора-боргунча алаҳсираши сабаби аён. Бунда, албатта, Сулаймонов мўжизалари ҳам роль ўйнаган. Чунки киши дабдурустан айбига иқроп бўлиши учун ботинийми, зохирийми таъсир даркор. Айни пайтда шу икки сўз аспирант учун бошқа бир жумбоқни ҳам ҳал этди. У Аззо Кабировичнинг умумий қиёфасини Оллоҳ лаънатлаган фариштага менгзаб келарди. Афтидан, директор аслида ўзининг кимлигини исботловчи варақни бежиз стол устида қолдирмаган...

Терговчи воқеаларнинг ҳар қандай ўзгаришига тайёр эди. Шу сабаб деярли икки ойга чўзилган иши яқунланаётганда чиппакка чиққанидан эсанкирамади. Тергов жараёнининг сирли жиҳатларидан раҳбариятни огоҳ этмаганиям тўғри экан, ноўрин хижолатпазликдан қутулди. Энди сўнгги режани амалга оширади — бора солиб гумондорларга қидирув эълон қилади. Унинг ишончи комил, Аззо Кабирович ўзининг ҳаётмаоти тикилган диссертацияни йўқотишга уринади. Мабо-до, айбдорларни қўлга туширолмаган тақдирдаям, рисолани кенг оммага етказишса, марра уларники, инсониятнинг энг хавfli душманини маҳв этдик, дея қариллаб юришлари мумкин.

Улар атрофда нима бўлаётганига тушунолмай бош қашиётган дарбон олдида бир зум тўхтаб, нафас ростлашди-да, ташқарига чиқишди. Хуршид Низомович ва Тамара Содиқовнанинг ёнидан ўтаётганда, аста имо қилиб, сариқ «Жигули»га ўтиришди.

46-БОБ

Тамға

Мен илк ишимни шунчаки олим бўлиш ниятида олгандим. Енгилтаклигимми ёхуд лоқайдлигим сабабми аспирантурани ташлаб кетгач, кейинги гал амаллаб номзодликни

ёқласам, бирорта ўқув даргоҳига илашиб кун кечирарман, деган ниятга бордим. Учинчи дафъа эса диссертацияга дом-ламнинг насиҳатлари-ю, азалдан қонимда жўш урган ватан-парварлигим боис қўл урдим.

Аммо аввал айтганимдай, бу уринишим ҳам чипакка чиқишига сал қолган. Эндигина ҳаммасидан воз кечиб, тирикчиликнинг ўзга чораларини излаётганда ногоҳ, «Мовий гумбазлар» хиёбонида қарашлари жон олувчи лўли қизга учраб, аҳдим қатъийлашган.

Қизиқишим институтимиз директори Аззо Кабириович Сулаймонов туфайли тобора гуруллагач, номзодликни, албатта, ёқлашим зарурлигини тушунганман. Холчаёндан топилган Будда ҳайкали ва ҳўкиз терисидаги битиклар эса менинг оддий мавзу олмаганимни исботлаган-у, дафъатан бошқа каттароқ ишлар учун туғилганимни сезиб қолганман. Айниқса, алвон либосли безорилар юрагимга ханжар санчгач, арвоҳим қорақушга айланиб дунё кезганида, қарорим баттар қатъийлашган. Натижада нафақат номзодлик, балки докторлик ишига арзирли манбаларни тайёрлаганимдан бо-хабарсиз.

Энди бундоқ қарасам, ёзганларим илмий ишдан кўра, бадий асарга кўпроқ ўхшаб кетмоқда. Аммо, бундан аф-сусланмайман. Негаки, тарихга бағишланган рисоалар фалсафий тушунчалар, шахсий дунёқарашлар умумлашма-сидан ҳам яратилиши мумкин, далил-исботларингиз етарли бўлса, бас. Ҳақирингиз эса бу масалада ҳеч кимдан кам эмас.

Шу боис Тошкентдалигимда Махсим Азизий ноанъана-вий усулда ёзилган рисоламни ўқиб роса ўйланган, зарур одамлар билан маслаҳатлашгач, оқ йўл берган, Сулаймонов ўрнига тайинланган янги директоримиз ҳам ижобий фикр билдирганди.

Хуллас, диссертациям химояси белгилангач, хотиржам нафас олдим. Энди бир муддат ташвишларга қўл сил-ташим мумкин. Баҳонада Тамара Содиқовна билан му-носабатимни йўлга солволаман. Дарвоқе, қанча ўйламай, завжаликка ундан муносиб номзод топмадим, бекаму кўст экан. Онамга нақадар ёққани тўғрисида-ку, гапириб ҳам ўтирмай. Фақат онда-сонда оз-моз таажжубланаман. Саба-

би, умр савдосидан гап очилса, ғайритабий ишонч билан «Мен, албатта, фан номзодига турмушга чиқаман», дерди. Келажagini олдиндан кўрганига қараганда, ундай-бундай одамга ўхшамайди... Зармонинг айрим белгилари унга ўтиб колгани-чи?..

* * *

Тошкентдан қайтганимнинг эртасига Хуршид Низомович ва икки ғаввос ҳамроҳлигида Учкўл*га жўнадик. Соҳилга етгач, кўзларимни юмганча ўтган воқеаларни хотирлайвердим. Кўзлаган манзилим шу ердалигига тўлиқ ишонч ҳосил қилгач, қайикда сузиб кетдик. Ўша жойни аниқ эслолмасамда, тахминан элли метрлардан сўнг тўхташга буюрдим. Ғаввослар тўрт-беш бор шўнғигач, қўлларида нимадир кўтариб, сув юзасига чиқишди. Устини бақатўн қоплаган тугунни тортиб олган Хуршид Низомович тўсатдан менга ажабланиб қаради. Негаки, арвоҳга айланганимга ишонмаганди. Энди жонлантириш бўлимида ётганимда чўктирилган ашёни беҳато топганимга нима ҳам десин?..

Уйда ҳайкални обдан қуритиб, иккига ажратдим-да, ҳўкиз терисининг пастки қисмидаги ўзим ёзган янги мисраларга сўнги бор кўз югуртириб, ичига солдим. Саҳарлаб йўлга отландим. Машинамни қичаб, икки соатларда манзилга етдим. Холчаёнда Тамара Содиковна кутиб олди. Биргаликда орқа ўриндикқа маҳкам боғланган «Будда»ни ечиб, чодиримизга қарама-қарши томон йўналдик. Ҳаш-паш дегунча, уни эски жойига кўмиб, устини текислаб ташладик. Туш маҳали археологларга бегона ишчилар қўшилди. Сезишимча, Хуршид Низомовичнинг одамлари. Улар бюст кўмилган ерни сўрашди... Энди сиртдан содда кўринган бу икки йигит туну кун пойлаб, велиарларни кутади. Мен эса нотавонларнинг саъй-ҳаракатлари беҳуда эканини сезиб турсам-да, бошқа нарсадан кўнглим тўқ. Аззо Кабирович сўзининг устидан чиқади, ҳайкалнинг изидан тушмайди...

Эртаси Жарқўрғонга жўнадик.

Бизни Сори бобо кутиб олди. У иккимизга халақит бермаслик ниятида бўлса керак, тўйхонага кечаёқ келиб олган. Қайтишни эса эртага қолдирган. Хуллас, қисқа саломаликдан сўнг ичкарига кирдик. Қўлбола сўзаналар, гулдор

палаклар билан безатилган хонада бошидаги тўқкиз қават «салла»ни ечиб, бежирим рўмол ўраганидан жиндаккина салобатини йўқотган Барчин пешвоз чиқди. Сори бобо тўй югур-югури баҳона учовимизни танҳо қолдиргач, бемалол суҳбатлашдик. Гурунг дастлаб диссертациям, кейин шахсий турмушим хусусида кечди. Орада Барчиннинг шеригимга фавқулудда диққат билан термилганини сездим. Йўқ, бу нигоҳ замирида бемаҳал рашк ёхуд ҳасад эмас, хурмат ва ҳавас бор эди.

Зармо хусусида гапиришни эса Барчин истамеди. Фақат гап орасида оҳиста, «Бўри уни бекорга лўлилар орасига келтириб ташламаган», деди. Аввал гапига тушунмадим. Сўнг тўй тарқаб, уйга қайтаётганда йўл-йўлакай мулоҳаза қилиб, маъносини англадим. Ахир, бутун бир халқнинг ҳаётига таъсир ўтказиш учун фол баҳонасидаги танишув энг мақбул йўл эди-да...

Чиқаётганимизда, Эрлик хоқон тамғасини кўрсатишни сўрадим. У сандиқни очиб, ичидан бурунроқ гувоҳ бўлганим — олтин қутичани олди. Мен пинагимни бузмадим. Тамара Содиқовнанинг эса кўзи чарақлаб кетди...

Шу ерда қутичани қўлимизга олиш шарафига ҳам мушарраф бўлдик. Бундай имкон қайта туғилмаслигини англаган Барчин уни Тамара Содиқовнага берди. Тамара Содиқовна эса менга узатди. Мен иккиланиб, Улуғ Энага қарадим. У маъқуллаб бош ирғагач, кумуш илгакни кўтариб, қопқоқни очдим. Бироқ минг афсуски, ичида ҳеч вақо йўқ эди. Даставвал буни ҳазилга йўйдим. Барчиннинг бамайлихотир қиёфасини кўргач, тарвuzим қўлтиғимдан тушди. Нигоҳимдаги саросимани сезиб, у кўкрагимга ишора қилди. Мақсадини тушунсам-да, иложим йўқ, бадандаги суратни қўпориб бўлмайди-ку, ахир...

Мен Барчинга термилдим.

— Тамға қаерда?

— Шу ерда. Уни ўз жойига қайтариш сизнинг қўлингизда.

Боз иккиландим. Сўнг олтин қутича ичидаги қизил мато тортилган қолипга яна бир тикилиб, кўзим шарақлаб очилди. Қарангки, дунёдаги энг ноёб асотир икки ойлардан буён ёнимда экан-у, мен сезмабман. Демак, ўшанда Улуғ Энани сайлаётган уруф вакиллари баданимда қаварган шаклга эмас,

бўйнимга осилган тошга сажда қилишган. Унда Тўмарис ва шерикларининг Кир Ахоман элчиси олдида нафас ютганлари, тақдир эшигидан ҳатлаган Бўзқурт рўпарасида сон-саноқсиз кўшиннинг гуппа йиқилиши сабаби ҳам шундада. Қолаверса, охирги суҳбатимизда Сулаймонов дахлсизлигимни кўксимдаги тамғага боғлаганидан ажабланганим. Ваҳоланки, дафъатан тирилишимгайм, жонимга суиқасд қила олмасликларигайм аслида шу тумор сабабчи экан. Ахир, унга термилган оним истаган манзилларимда кўз очганимдан ҳам қўлимдаги тош ундай-бундай ашё эмаслигини англашим мумкин эди-ку. Хом сут эмган банда... Энди уни жойига қўймоғим даркор. Худога шукур, машаққатли юмушларни бажариб бўлдим. На Вельзувел, на Сулаймонов ортиқ хавфли эмас. Номзодликни муваффақиятли ёқлаб, Тамара Содиқовнага уйлансам, тамом-вассалом, тинч-тотув турмушни бошлайман. Бегона давру давронларга бемаҳал сафарлар-у, қонли муҳорабалар зинҳор-базинҳор безовта қилмайди.

Бўйнимдаги туморни олаётганимда Тамара Содиқовна сергакланиб, яқинроқ келди-да, туркнинг мангу тамғасини ёнидаги тўпори ҳамкасби тақиб юрганига ишонолмай, ҳайратланиб узоқ термилди. Барчин феруза тошни тилла қутичага солгач, кўшқўллаб ушлаганча уч марта ўпиб, уч марта пешонасига сурди. Сўнг турган жойида уч бор айланиб, сандиқ томон йўналди. Ёнимизга қайтиб, антиқа ҳаракатларидан таажжубланган ҳамкасбимга изох берди.

«Оллоҳ бутун борлиқни мартаба-мартабаси билан яратган. Бироқ, ҳеч бир нарсанинг мартабасини тўққиздан юкори қилган эмас. Қолаверса, ибтидодан интиҳогача рақамлар ичида бундан каттаси бўлмайди. Борлари ҳам бирламчи сонлар қўшилиувидан иборат. Шу сабаб тўққиз рақами улуғ саналади. Шу боис туркнинг жанговар туғлари тўққизтадан ошмаган...»

Чиқар чоғим ечими топилмаган яна бир сирни аниқламоқчи бўлдим. Барчин бажонидил жавоб берди:

«Тўққизинчи хоқон туғилса, Эрлик ер қаърини тарк этиб, азалий қиёфасига қайтади, бу — бир қин икки қиличга торлик қилади, дегани...»

Бирдан миям яшин тезлигида ишлай кетди. Вактни ўтказмай, мазкур фикрни диссертациям моҳияти ва Аззо

Кабирович хавотирларига мантиқий боғловдим, жаҳон тарихидаги энг мавҳум тилсимотлардан бири очилди. Чунончи, рисолам туркни ўтмиши ҳақидаги асл маълумотлар билан таништиради. Ўтмиши аниқ халқ ичидан эса буюк сиймолар етишиб чиқади. Жумладан, тўққизинчи хоқон туғилиб, ҳўкизбош заминга қайтади. Бу — мозийда яшаган икки пайғамбарнинг каромати амалга ошди, иблис издошларига муносиб рақиб дунёга келди, улуғ ишлар учун яратилган халқ қайтадан вазифасини бажаришга киришди демак...



ХОТИМА

Вужудимга фавкулудда илоҳий қониқиш бағишлаган фикрлардан руҳиятим енгиллашиб ортга қайтарканман, ба-ногоҳ йўлимни кесиб чиққан аллақандай шарпадан шо-шиб, тормозни босдим. Менга шундай туюлдими десам, Тамара Содиковна ҳам дир-дир қалтирамоқда. Шундагина кўрганларим рўёмаслигига ишондим, машинам қаршисида баҳайбат жондор турарди. Ғира-ширада совуқ чакнаган кўзлари ва ҳарсиллаганда осилган икки қарич тилининг ўзиёк, тайин қарорга келишим учун етиб ортди. Адашмасам, у изланишларда тўхтамаслигим тарафдори. Тўғри, мен ўзим истамаган ҳолда илмий рисола ўрнига бадий асар ёздим. Назаримда, бежизга ўзгача чиқмади, энди уни халққа етказишим керак. Айни пайтда, бошқа нарсани ҳам унутмаслигим лозим. Зиммамдаги вазифам ҳали поёнига етмаган, Кушон империяси ва Ўғузхон, Тарғитой, Алп Эр Тўнга, Атулли, Истамихон каби хоқонлар ҳақида маълумотлар жуда кам, Амир Темур тарихи эса жиддий таҳрирга муҳтож. Демак, тадқиқотларим давом этади.

Шу фикрлар хаёлимдан ўтар-ўтмас, рўпарамдаги махлук ўрнидан туриб, олға интилди. Уч-тўрт қадамдан сўнг қайтиб келди. Атрофимизда бир айлангач, яна бадар кетди. Ортидан эргашдим. Даставвал шошилмай лўкиллаган бўри бора-бора тезлашди. Мен ҳам газни босавергач, йўлнинг икки четида липиллаётган дарахтлар кичрая бошлади. Яхшироқ разм солсам, аллақандай кўзга кўринмас йўлакдан кўкка кўтарилаяпмиз. Мен-ку, сирли ходисаларга ўрганиб кетганман, буни Тамара Содиковна қандай қабул қилдйкан? Кўз қиримни солдим. Унинг парвойи палак. Қўнглим хотиржам тортди. Олдимиздаги бўри эса ирғиб-ирғиб ҳаракатланар, ортда қолмаётганимизни кўриб, баттар узоклашарди. Шу тариқа кун ёришиб, оппоқ булутлар узра суза бошладик. Бир пайт «йўлбошчи» мизнинг сиёғи қорайиб, киёфаси ўзгараверди. Ўзгара-ўзгара Қиронқора*га айланди. Бу ғаройибот ҳам

эриш эмас, кенг қулоч ёзиб, фалак чархи узра айланаётган қарға бизни, шубҳасиз, янги манзилларга элтмоқда...

Қаватимдаги маҳбубам эркаланиб, елкамга бошини қўйди. Дикқатимни унга қаратган заҳотим кўз олдимдан деярли унутилган айрим воқеликлар ўтаверди. Уларнинг ичидан илваганим даҳшат дарасидаги учрашув эди. Йўқ, Тамора ва роҳиб эндиликда умр сўқмоқларидан олдинги сафаргидек алоҳида-алоҳидамас, аксинча, бирга-бирга одимлашмоқда. Бу сахна қасос пайкониға эврилганимда манзилимға етиш арафаси буюк шаҳаншоҳнинг маломатли нигоҳи қаршисида шалвираган оним, дафъатан кўкарган ўз шаҳсимға онд тахминларимни тўлиқ тасдиқлади. Мозий тафсилотлари битилган уклаға учраганимдан бошлаб борлиғимни безовта этган жумбоқ узил-кесил ечимини топди, илк бор икки минг беш юз қирқ тўрт йил илғари учрашган ошиқлар бугун Археология Илмий-текшириш институтининг икки аспиранти тимсолида қовушгандилар...

Кейинги айланишда нотаниш издиҳом узра суза бошладик. Қарасам, Тамара Содиқовна ҳам пинак бузмайди. Менимча, ниҳоят ўзининг кимлигини англади. Ахир, кафтимиздаги бир нуқтада кесишган учта из ўтмиш, бугун ва келажакни билдирар экан, шеригимнинг ҳам мозий саёҳатлари муқаррар-да...

Дикқат-эйтиборимни пойимдаги оломонға қадайман. Тарғитой замониданам ибтидоий либосларға ўранган лак-лак қўшин тоғлар оралаб йўл босмоқда. Ҳа, биз мозий бекатлари бўйлаб уча-уча, туркнинг яна бир хоқони замонасида кўз очдик. Саф бошида бораётган узун мўйлаби яловдай хилпираган алпкелбат зот ийнида илк бор муаррих ўтмишдошимда учратган таниш камонни кўргач, жисми жонимға умидбахш титроқ ёйилади. Наҳотки кўнглимға минг йиллар тинчлик бермаган навбатдаги тилсим ўз ечимига яқинлашди?..

Улкан камон соҳиби эса ўйноқи тулпори тизгинини тортиб, олис-олисларға назар ташлайди. Ундан нарида енгилмас саркардасини шавкатли юришларға рағбатлантирган бўзбўри олға интилади. Жониворнинг улуғвор сиёқиға боқиб, қалбимда осмон қадар ғурур туйаман. Чунки бу — боя машинам қаршисида бир тўхтаб, қарғага айланган ўша садоқатли дўст, туркнинг мангу ҳамроҳи эди...

ИЗОҲЛАР:

Ясоқ ва тузуклар — турк халқларининг қонун-қоидалари.
Турук — Урхун Енисей битикларида турк эмас, турук шаклида ёзилган.

Турук бўдун ўлмазун, турук бўдун йолуғ эрмазун — Турук халқи ўлмасин, турук халқи қурбон бўлмасин!

Гирик — ёйнинг ипи.

Қонялоқ — сўйилган молнинг кони тўпланадиган чуқурча.

Укпа — майин тери.

Ашина — қадимги туркийлар аймоғи.

Холчаён — Сурхондарё вилоятининг Денов туманидаги тепалик.

Кўлик — улов, автомобиль.

Бобил минораси — етти мўъжизадан бири. Унинг қурилатганидан қазабланган худо тилларни аралаштириб юборган эмиш.

Кушон алифбоси грек алифбоси асосига қурилгани учун кириллицага ўхшаш бўлган.

Кўн — от териси.

Укча — товон.

Бўзқурт — кулранг бўри.

Мара — санскритча шайтон демақдир.

Турлар — милоддан аввал буюк Турон пасттекислигида яшаган қабилаларнинг умумий номи.

Турқутлар — Турон бўрилари.

Қасрақ — ёш байтал.

Меҳтарбоду — жосус.

Табуғчи — сарой баковули.

Дўнон — тўрт яшар от.

Шохол — шакал, чиябўри.

Халқини тупроққа қайтарган — Зардуштийлар мурдани баланд миноралар — даҳмаларга чиқариб, тик ҳолда боғлаб қўйишган. Қузғунлар, дайди итлар уни еб битиргач, чановини

алохида хум (оссуарий)га, устухонини алохида хумга солиб кўмишган. Турлар эса мурдаларни дафн этишган.

Бувак — чақалоқ.

Отулли — Европа манбаларидаги Атилла.

Лачаг — аёлларнинг саллага ўхшатиб устма-уст ўраладиган рўмоли.

Минотавр — юнон афсоналаридаги хўкизбош махлуқ.

Мидён — эрамиздан аввалги X—IV асрларда икки дарё оралигида яшаган қабила.

Қубла — бўса, ўпич.

Маңдана — Мидия шаҳаншоҳи Иштувоқнинг қизи. (Эр. авв. VI аср).

Камбиз — Мидия империяси таркибидаги форс сатрапи. (Эр. авв. VI аср).

Иштувоқ — Мидия империясининг шаҳаншоҳи. (Эр. авв. VI аср).

Гарпаг — Мидия саркардаларидан бири. (Эр. авв. VI аср).

Митридат — Мидия шаҳаншоҳининг чўпони. (Эр. авв. VI аср).

Буюк Кир иккинчи Ахоманий — Ахоманийлар династиясининг илк ҳукмдори. (Эр. авв. V аср).

Атраван — зардуштийлик динининг коҳини.

Жатан — улкан камон.

Ўкуз (Окс) — Амударёнинг эрамиздан аввалги даврлардаги номи. Ўкуз — сув, сой, дарё маъносини англатган.

Ахурамазда — оташпарастлик динида эзгулик худоси.

Ангроманью — Ахриман, Авестодаги ёвузлик тимсоли.

Мобеданмобед — мобедлар мобеди. Оташпарастларнинг бош коҳини.

Саккиз эзгулик — Будда таълимотининг асосий тамоийллари.

Агридар — Кир иккинчи Ахоманнинг болаликдаги исми.

Мазданзм — зардуштийликнинг бошқа номи.

Траэтон — Авесто персонажларидан бири. «Шоҳнома»даги Фаридун.

Яксарт — Сирдарё.

Танаис — Дон дарёси.

Гиркон — Каспий денгизи.

Понт — Қора денгиз.

Қофқаз — Кавказ.

Фраорт — Мидияни озодликка олиб чиққан шоҳ.

Сатрапликлар — дастлаб Мидияда кейин Форсда удумга киритилган ҳудудий бўлинишлар, вилоятлар.

Экбатан — Ҳамадон.

Дунё тўфони рўй берган вақт диний манбаларда эрамиздан аввалги 3264 йилга тўғри келади. Шунга нисбатан олинганда Кир эрадан аввалги беш юз эллик тўққизинчи йилда ҳукумат тепасига келади.

Пасарғада — Форс салтанатининг пойтахти.

Бэла Мардук — Бобилнинг бош худоси.

Ершалаимдаги маъбад — Қуддусдаги Сулаймон ибодатхонаси.

Ишаё — эрамиздан аввалги VII асрда яшаган яҳудий пайғамбари.

Гаумат — маг. Кир ўлгач, Форсда давлат тўнтариши қилган тарихий шахс.

Шаҳарлар шаҳри — Бобил.

Камбис ва Бардий — Кирнинг ўғиллари.

Туроннинг улуғ дарёси — Амударё.

Масйоғутлар — массагетлар (масйо — балиқ, гут — киши, балиқчилар).

Башған — қабила етакчиси.

Чавоқ — майда балиқ.

Каттон — зивир поясидан тўқилган мато.

Керага — ўтов қовурғаси.

Бўшуғ — жинсий нафс.

Тапчан — уч оёқли курси.

Буғ — қабилани йиғиш учун ишлатиладиган сурнай.

Барбат — қўбизсимон мусиқа асбоби.

«Хуллала!» — сакларнинг хайрат ва жанговар хитоби.

Буғро — улуғ.

Жишим — икки оёққа узунасига кийиладиган поча.

Жалма — пахталик чопон.

Сарабара — шаровор, сакларнинг кенг иштони.

Хаома — Эфидра шарбати қўшиб тайёрланган ичимлик.

Сўкилма — қовурдоқ.

Ёрғучи — ҳакам, судья.

Қурмон — ўқ-ёй идиши.
Тублуғ — зотдор от.
Ақтачи, сайис — синчи, отбоқар.
Ғўнон — икки яшар той.
Кўкалдош — сут эмишган оға-ини.
Қари — қўл учидан тирсаккача бўлган узунлик ўлчови.
Эммисоқ — (эмми — кўкрак, эмчак; соқ — якка, тоқ) тоқ эмчакли дегани.
Табиту Фут — сақларнинг рўзғор маъбуди.
Қирнақ — жория.
Тўмар — ғамхўр.
Алпоғут — паҳлавон киши.
Турқа — ипак.
Арқиш — карвон.
Совчи — хабарчи.
Тусқавуллар — йўл соқчилари.
Желкин — отлиқ мусофир.
Липоқсой, Арпоқсой, Қолоқсой — сақларнинг афсонавий бобокалони Тарғитойнинг ўғиллари.
Қуртға — кампир.
Қорабош — қул.
Кўмруг — жанг ноғораси.
Қарлиғоч — қалдирғоч.
Кўнуқтоз — меҳмоннавоз.
Бўлжар — қўшин кўриқдан ўтадиган майдон.
Урағут — аёл.
Қуруш — Кирнинг туркча номи.
Даъватлар китоби — Авесто.
Ялавоч — пайғамбар, хабарчи.
Оқиноқ — акинак, калта қилич.
Кўшонлар — турли қабилаларнинг ягона мақсад йўлида бирлашиши. Масалан, кўшон черик — бирлашган қўшин.
Тўпчоқ — насли тулпор.
Қапир — эшик.
Бўқов — кишан.
Табақаланиш қоидаси — кўчманчиларда ижтимоий табақалар учга бўлинган.
Биринчиси жангчилар — қизил рангли, иккинчиси коҳинлар — сариқ рангли, учинчиси оддий халқ — оқ рангли

либос кийишган. Юрт йўлбошчилигига фақат жангчилар сайланган. Бу ерда шунга ишора бор.

Бохтарлар — бактрияликлар.

Маракент — Қадимги Суғдиёна пойтахти. Ҳозирги Самарқанд.

Дода — бобо.

ШИБА — ўқ, ўқ овози.

Тарамит — Термиз.

Нахшаб — Қарши воҳаси.

Рамтан — Ромитан.

Сижовуш—Сиёвуш, Эрон шоҳининг ўғли, Алп Эр Тўнга (Афросиёб)нинг куёви, Кайхисравнинг отаси. Уни Афросиёб қатл эттирган.

Жизар — қўшиннинг илғор қисми.

Йиғоч — тахминан олти километрга тенг.

Жондор — ясовул.

Навуходносир — суюкли хотини Мидён маликаси Семирамида (Амитас)га бағишлаб, Дунёнинг етти мўъжизасидан бири — Бобил осма боғларини барпо этган шоҳ.

Малик — шоҳ, ҳукмдор.

Набонид ва Валтазар — Бобилнинг сўнги ҳукмдори ва унинг ўғли. Қир шаҳарни эгаллашдан олдин улар биргаликда мамлакатни бошқарганлар.

Мене, мене, текел упарсин — таржимаси йўқ. Дониёл пайғамбар буни Валтазарнинг тез орада қатл этилишининг ишораси сифатида тавсифлаган.

Қуддус шаҳри қурилар қайта,

Яратганга санолар айта... — Пайғамбар Ишаъёнинг Қир туғилишидан бир юз эллик йил муқаддамги каромати.

Велиар — иблиснинг исмларидан бири.

Менинг сўнги манзилим йироқ,

Ўша томон юрма сен бироқ... — Дониёл пайғамбар вафот этгач, Суза шаҳрига қўйилган. Лекин орадан икки минг йил ўтиб, соҳибқирон Амир Темур саъй-ҳаракати билан муқаддас хоки Самарқанд шаҳрига келтириб дафн этилган.

Темир қапиг — ҳозирги темир дарвоза.

Чак-чак — Сурхондарё ва Қашқадарё ўртасидаги доvon.

Қолоқсой тулпорлари — Турон пасттекислигининг афсонавий отлари. Хитой манбаларида самовий тулпорлар деб аталади.

Даҳшатли гўзаллар (эммисоқлар) — амазонкалар.
Атосса — Кир Ахамоннинг қизи. Қадимий урф-одатлар бўйича туғишган акаси Камбисга турмушга чиққан.

Елмоя — тез юрар туя.

Садок — ўқ идиши.

Кабаз — пахтадан тўқилган мато.

Артиф — камзул, нимча.

Ябғу — хондан кейинги амалдор.

Тавочи — хизматчи.

Жул — от ёпинчиғи.

Терлик — от устига кигиз остидан ёпиладиган намак.

Тириғ — терлик устидан ёпиладиган кигиз.

Ичлик — эгар ости тўқими.

Азрим — эгар остига икки томонлама қўйиладиган тўқим.

Тартиғ — эгар усти қайиши, айил.

Отғун — эгарнинг чап томонидаги энлик қайиш. Қайиш ҳалқасига эгарнинг ўнг томонидаги айили ўтказилиб, тили бойланади.

Чаби — эгар усти кўрпачаси.

Чиктан — эгар ёпинчиғи.

Диккак — тантаналарда эгар устидан ёпиладиган попукли ёпинчик.

Жеткан — юган боғи.

Жанов — эгарнинг қоши.

Қисмақ — узангининг ён қайишлари.

Йосол — қўшинни кўриқдан ўтказиш.

Бўлун — асир.

Жундақ — от тезағи.

Кентаврлар — юнон афсоналаридаги танаси от, боши одам махлуқлар.

Мурдаларни оҳактош билан ёпиш — урушлар оқибатида мурдалар кўпайиб кетганда зардўштилар тупроқни (муқаддас унсур) булғамаслик учун уларни оҳактош билан кўмишган.

Антик юнон шоири Алкманнинг аёл гўзаллигини отларга менгзаган шеърида Қолоқсой тулпорлари ҳақида ҳам гап кетади.

«Шоҳ Эдип» ҳақидаги афсоналарга ишора.

Тура — узун қалқон.

Туч — бронза.

Эрлик ҳокон очган йўллар — Кавказ орқали Кичик Осиёга олиб борадиган йўл.

Сакалғут — паҳлавон кимсалар (саклар).

Жиров — баҳши.

Жему — маъқуллаш хитоби.

Мангу шаҳарлар — Марв ва Маракент.

Тумса — минбар.

Эндкач — қасам, онт.

«Мен — шоҳ, Кир Ахоман» — Кирнинг мақбарасидаги ёзув.

Урсук — меш.

Маҳабҳорат — Ҳинд халқ оғзаки ижодига тегишли қадимий достон.

Рамаяна — Ҳинд халқ оғзаки ижодига тегишли қадимий достон.

Вельзувел, Армаддон, Апполион — иблис исмлари.

Маҳфуз шаҳар — қадимги уламолар фикрича қиёмат қадар турадиган мангу шаҳар.

Беш ҳукмдорга хизмат қилган — Дониёл пайғамбар Бобилда Навуходносир, Набонид, Вальтазар; Мидияда Иштувоқ, Форсда Кир саройида хизмат қилган.

Учкўл — Сурхондарёнинг Жаркўрғон туманида жойлашган сув ҳавзаси.

Қиронқора — қорақуш, қарға.





МУНДАРИЖА

Бошлама.....	3
1-китоб.....	6
Қуёш тамғаси	6
Муқаддима.....	6

I Қисм

1-боб. «Қадимги туркийлар ва...»	13
2-боб. Улар қуёшга сиғинадилар.....	33
3-боб. Мара ва Тамора.....	40
4-боб. Худонинг арзандасини иблис қатл этолмайди.....	44
5-боб. Шакьямуни «Шаклик донишманд» дегани.....	45
6-боб. Энагаси бўри... ..	51
7-боб. Қўнғирокли кўзумчоклар.....	65
8-боб. Бўрижар.....	69
9-боб. Шак турурман, ҳукмдорим, шак!.....	77
10-боб. Жалайир кампир.....	86
11-боб. Мидён шаҳаншоҳи охир-оқибатни билмасди... ..	90

II Қисм. Малика ва шаҳаншоҳ

12-боб. Буюк Кир иккинчи Ахоманий.....	95
13-боб. Агридар.....	100
14-боб. Унинг исми Тўмарис.....	112
15-боб. Дубчарок.....	118
16-боб. Элчи.....	128
17-боб. Дониёл пайғамбар.....	133
18-боб. Жазо.....	140

19-боб. Учрашув	141
20-боб. Самовий тулпор	149
21-боб. Сипархан	154
22-боб. Кентаврлар.....	159
23-боб. Мухораба.....	161
24-боб. Қуёш тамғаси.....	167
25-боб. Қасос пайкони	176
26-боб. Қайтиш.....	193

III Қисм. Қорақуш

27-боб. Тақдир эшиги.....	198
28-боб. Даъват	204
29-боб. Кушон империяси.....	206
30-боб. Суиқасд	208
31-боб. Тамара Содиқовна.....	213
32-боб. Улуғ Эна.....	216
33-боб. Қасам	219
34-боб. Тўқнашув.....	223
35-боб. Қарға.....	228
36-боб. Қўнуқтоз.....	233
37-боб. Гаумат	235
38-боб. Хўкиз ва фил.....	241
39-боб. Калавининг учи.....	242
40-боб. Розияхон.....	244
41-боб. Вельзувел.....	246
42-боб. Эрлик хокон.....	254
43-боб. Маҳфуз шаҳар.....	264
44-боб. Зармо	269
45-боб. Мен — ўшаман!.....	272
46-боб. Тамға.....	277
Хотима	283
Изоҳлар	285

Адабий-бадiiй нашр

Шавкат НИЗОМ

ТЎҚҚИЗ ҲОҚОН САЛТАНАТИ

Тарихий роман-эссе

Мухаррир *Насрулло Эргаш Раҳматилла ўғли*

Рассом-дизайнер *Шухрат Қурбонов*

Техник мухаррир *Бекзод Каримов*

Кичик мухаррирлар: *Дилбар Холматова, Гулбайра Ералиева*

Мусаххих Дилбар Маҳмудова

Компьютерда саҳифаловчи *Кира Голдобина*

Нашриёт лицензияси АИ № 158. 14.08.2009.

Босишга 2016 йил 29 июлда рухсат этилди. Бичими 60×90^{1/16}.
«Газетная пухлая» қоғози. «Virtec Peterburg Uz» гарнитурасида офсет
усулида босилди. Шартли босма табоғи 18,5.
Нашр табоғи 17,12. Адади 3000 дона. Буюртма № 16-509.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
«O'zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи.
100011, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20.

Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10.

e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz

www.iptd-uzbekistan.uz

Низом, Шавкат

Н57 Тўққиз ҳокон салтанати [Матн]: тарихий роман-эссе /
Ш. Низом. – Тошкент: «O‘zbekiston» НМИУ, 2016. – 296 б.

ISBN 978-9943-28-662-7

УЎК: 821.512.133-1
КБК 84(5Ў)6